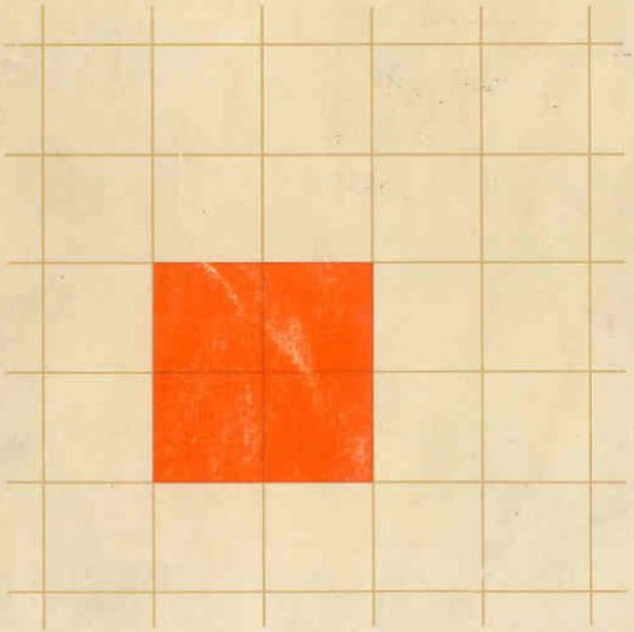
AFA 21. Yüzyıla Doğru Dizisi 1

André Gorz

Cennetin Yolları

"Yaşanan Ekonomik Buhran Üzerine Tezler"

André Gorz, 1942 Viyana doğumlu Fransız gazeteci - yazar Michel Bosquet'nin özellikle kitaplarında kullandığı takma adıdır.

Bosquet, **Les Tempes Modernes** dergisinde, Jean Paul Sartre'ın çevresinde oluşan ekibin içinde yer aldıktan sonra, yirmi yıl süreyle, Fransa'nın ünlü haftalığı **Le Nouvel Observateur**'de çalıştı. Dergide çıkan araştırma-inceleme yazılarında olduğu gibi, felsefi ve kuramsal eserlerinde de geleceğin gündemini sorgulamaya yöneldi. **Le Nouvel Observateur**'den emekli olduktan sonra kendini bütünüyle kitap yazmaya vermiştir. Fransa'da, Herbert Marcuse ve İvan İlich'in düşüncelerinin tanınıp yaygınlaşmasında önemli bir rol oynayan Michel Bosguet-André Gorz'un başlıca eserleri:

Le traitre, préface de Jean-Paul Sartre
La morale de l'histoire; (1959), (Tarihin Ahlakı)
Stratégié ouvriere et nêocapitalisme; (1964), (İşçi Stratejisi ve Yeni Kapitalizm)
Le socialisme diffisile; (1967), (Güç Sosyalizm),
Reforme et Revolution; (1969), (Evrim ve Devrim)
Critique de la division du travail; (1973)
Critique du capitalisme quotidien; (1973), (Gündelik Kapitalizmin Eleştirisi)
Ecologie et Politique: (1975), (Ekoloji ve Politika)
Fondements pour une morale; (1977), (Bir Ahlak İçin Temeller)
Ecologie et liberté; (1977), (Ekoloji ve Özgürlük)
Adieux au porolétariat; (1980), (Elveda Proletarya)
Les chemins du paradis, (1983), (Cennetin Yolları)

André Gorz

CENNETİN YOLLARI

Yaşanan Ekonomik Buhran Üzerine Tezler

Çeviren

Turhan Ilgaz

AFA
YAYINLARI

Le chemins du paradis, 1983

AFA Yayınları : 10
21. Yüzyıla Doğru Dizisi : 1

Ekim, 1985

Bu kitabın Türkiye yayın hakları
Editions Galiiée'den alınmıştır.

Dizgi, baskı : Doğuş Matbaası
Kapak baskı : Reyo Basımevi

AFA Yayıncılık A.Ş., Çatalçeşme Sk. 46/4 Cağaloğlu - İstanbul
Tel : 526 39 80

İçindekiler

ÖNSÖZ 9

Bunalımın sol çözümü için yirmibeş tez

I — BİR DAHA HİÇ OLMAYACAK OLAN 13

1. Değişik bir gelecek 13
2. Bunalımı görmek 14
3. Değişik bir sosyalizm 15
4. Değişik bir kalkınma 16

II — BUNALIMI ANLAMAK

5. Keynes 19
6. Keynesci düzenlemenin sınırları 20
7. Kâr hadlerindeki düşüş ve sınıf mücadelesi 22
8. İmkansız hamle 28
9. Sosyal maliyetlerin verdiği karşılık 30
10. Sosyal harcamaların kısılması: soldaki çıkış 37
11. Sosyal harcamaların kısılması: sağdaki çıkış 45

III — ÇALIŞMANIN ORTADAN KALDIRILMASI — CANÇEKİŞEN SERMAYE 51

12. Mikro-elektronik devrim 51
13. Olmayacak kapitalizm 53

14. Çalışma toplumunun sonu 55
15. Bir işçi muhafazakarlığı 57
16. Yaşayan-ölü kapitalizm 59

IV — KAPİTALİZMDEN ÇIKIŞ İÇİN 65

17. Hayat boyu gelir düşüncesi: 20000 saatlik çalışma 65
18. Ücret düzeninin ortadan kalkışına doğru: sosyal gelir 68
19. Sosyal gelire geçiş 71
20. Sıradanlaştırılmış iş, paylaştırılmış iş 74
21. Meta ilişkilerinin eleştirisi 75
22. Bağımlı çalışmanın eleştirisi 78
23. 1. İş talebi - toplum talebi 83
    2. Profesyonelcilik 85
24. Gerekli ve ihtiyari 86
25. Eklenmeler, griftleşmeler, yenilikler, özdenyönetimler 90

Sonuç yerine:

KİŞİ, TOPLUM, DEVLET 99

Ekler

I. Alvin Toffler'e göre «Üçüncü dalga» 119
II. Onların açlığı, bizim tabağımız 134
III. 1. Tam gün çalışmanın sonu 146
    2. Otomatizasyon ve zamanın politikası 152
    3. Daha az çalışmak, daha iyi yaşamak 167

Notlar 193

İşsizlik, çağdaş toplumlarda çalışmanın giderek azaltılmasının yalnızca görünürdeki ifadesidir. İş toplumunun karşısında hangi seçenek var? İşin sona ermesiyle başlayan yol bizi nereye götürecek?

RALF DAHRENDORF
Londra Ekonomi Okulu Müdürü

Adem ile Havva cennetten kovulmadan önce bolluk içinde, tasasız bir hayat sürdürüyorlardı, hem de hiç çalışmadan. Ne zaman ki kovuldular, ekmeklerini zarzor çıkarmaya başladılar, çünkü insanoğlu sabahın ilk ışıklarından gün batımına kadar çalışmaya mahkum edilmişti. Son iki yüzyılın teknolojik gelişme tarihi, aslında, insanlığın kararlı adımlarla yeni bir cennet yaratma tarihidir. Peki ama, kendimizi gerçekten bu cennette bulursak o zaman ne olacak? Bütün mallara ve hiçmetlere çalışmadan sahip olabilirsek o zaman hiç kimse ücret karşılığında çalıştırılamazdı. İşsiz olmak demek, hiçbir geliri bulunmamak demek olurdu. Sonuçta, değişen üretim koşullarına uygun bir ücret politikası yerleşene dek hepimiz cennette açlık çekerdik.

WASSSILY LEONTIEF
Nobel Ekonomi Ödülü

Az çalışalım, hepimiz çalışalım - ve iyi yaşayalım!

C.F.D.T.

Önsöz

Yaşadığımız bunalım, yol açtığı dönüşümlerin önemi ve kapsamı bakımından, birinci sanayi devrimiyle kıyaslanabilir. Toplumlarımız, can çekişen düzenleri yüzünden dağılmış durumda, çünkü bu düzenler çoktan ölmüş olmalarına rağmen bizleri cansız araçlarıyla boğarak yaşamlarını sürdürmeye çalışıyorlar[1]. Gerçeğin yükü bizi, yaşayan ölü haline gelmiş bir kapitalizme sürüklüyor. Bu kapitalizmde üretim ve sosyal denetim, üretim araçları ve denetim araçları birbirine karışıyor. Bu kapitalizmde, normalleştirici teknokrasi ömrünü çoktan tamamlamış bir sistemi, ömrünü çoktan tamamlamış değerler adına yüceltmeye devam ediyor. Sovyet sisteminin, şu öteki ölü gezegenin, batı teknokrasilerine çekici gelmesine şaşmamalı: çünkü o, kendisini tanımlayan kurallara, değerlere ve amaçlara uygun olarak işleyebilme yetisinden yoksun olmasına rağmen yalnızca denetim araçlarıyla ayakta durabilmeyi beceren, yaşayan bir ölü haline gelmiş bir düzenin paradigmasını sunabilmektedir.

Böylesi bir ortamda, ortadoksluk da «gerçekçilik» de aynı ölçüde zehirleyicidir. Yaşadığımız bunalım, sanayileşmedeki ve meta ilişkilerindeki yaygınlaşmayla belirlenen ikiyüz yıllık bir tarihin sürekliliğini koparıyor. Aynı bunalım bizi de düşünme alışkanlıklarımızdan ve tasarılarımızdan kopmaya zorluyor. Bunu gerçekleştirebilmek için başvuru kaynaklarımızı

kapitalizm-öncesi dönemde aramak gerekmiyor. İşçi hareketinin başlangıcında ortaya koyduğu perspektifler, aslında hayret verici bir güncellik taşımaktadır. Kapitalizm-sonrasının sonuçlarını öncelikle farkedip[2] henüz doğmakta olan sanayi kapitalizmi ve burjuva toplumun ardında farklı bir düzenin kurulduğunu açıklayanların vardığı noktaya biz ancak ulaştık. Bu noktada, makinelerin etkinliği, emeğin, sermayenin ve meta mübadelesinin mantığını, yok edebilmelidir ki, «boş zaman», «gerçek zenginliğin» ölçüsü olarak ortaya çıkabilsin!

Mikro-elektronik devrim bizi zorla bu noktalara doğru sürüklüyor; ne ki zihinsel kategorilerimizin uyuşukluğu yüzünden bunu biz fark edemiyoruz. Acınacak bir halde, geleceğin geçmişi bize geri getirmesini, ekonomik «canlanma» ya da «atılım»ın tam istihdamı sağlamasını; kapitalizmin ölüm döşeğinden doğrulmasını ve otomatizasyonun, yok ettiklerinden daha çok iş alanı yaratmasını beklemeye devam ediyoruz.

Sağ'ın, hem kendinden hem de başkalarından dünyanın sonunun geldiğini saklaması anlaşılabilir bir şeydir. Ama hem Amerika'da hem Avrupa'da, bunalımdan çıkış için devlet kapitalizminden başka bir çözüm bulunamaması ve Roosevelt zamanında bile yetersizliği kanıtlanmış, bugün de uygulanması imkansız olmasına rağmen Keynes'den hâlâ bir takım reçeteler umulması Sol'un düşgücü yoksunluğundan can vermek üzere olduğuna işarettir. Öyle dönemler vardır ki, düzen, arkasında yalnızca anlamsız zorunluklar bırakarak paraçalandığı için gerçekçiliğin anlamı, artık, varolanı yönetmek değil, aksine şu andaki değişikliklerin mümkün kıldığı temel dönüşümleri düşünmek, gündeme getirmek ve uygulamaktır[3].

Bu kitap işte bu konuda bir katkıda bulunmaya çalışmaktadır.

Bunalımın sol çözümü için
yirmibeş tez

I. Bir daha hiç olmayacak olan

1. Değişik bir gelecek

Bunalım dönemleri, alabildiğine özgürlük dönemleridir. Dünya parçalanır, toplumlar dağılır, yaşantılarımızı belirleyen değerler ve umutlar yerle bir olur. Gelecek, geçmiş eğilimlerin uzantısı olmaktan çıkar. İçinde yaşadığımız evrimin anlamı karışmış, tarihin anlamı havada kalmıştır.

Eski düzen artık bu şekilde süremiyeceği ve ufukta da yeni ve değişik bir düzenin hiç bir belirtisi görünmediği için gelecek, bugüne kadar rastlanmamış bir biçimde yeniden yaratılmak durumundadır. Temelde değişik bir toplumsal yapı önerenleri, gerçekçilik adına mahkûm etmek artık mümkün değildir. Tam tersine, gerçekçilik, «sanayileşmeciliğin»[1] gelişimini bundan böyle sürdüremeyeceği bir aşamaya ulaştığını saptamak anlamına gelmektedir; çünkü o, kendi doğurduğu engellerle tıkanmıştır. Bu yüzden, tüm eskiden yapılmış olanlar yüzünden hiçbir şey eskisi gibi sürüp gitmeyecek, tıkanıklıklar, zamanında alınmış önlemlerle dahi, tümü yeni bir potada eritilmeden, hepsi tümden değiştirilmeden aşılamıyacaktır.

Bazı eğilimleri ortaya çıkmış olsa da bu yeni bileşimin ve değişimin anlamı önceden kestirilemez. Kapitalizm veya sosyalizm sonrası birçok toplum biçimi olabileceği gibi, «bu-

nalımdan çıkış» ın da birçok şekli olabilir. Asıl temel belirsizlik, asıl bilinmez-beklenti*, «bunalımdan çıkış»ın alacağı yöndür. Bu yön bugün söz konusu olan siyasi, teknolojik ve kültürel seçimlere bağlıdır.

2. *Bunalımı görmek*

Şu yaşadığımız bunalım, patlamadan çok önce, henüz Başkan Johnson'ın kapitalizmin yayılma ve sonsuz refah sağlama yetisine övgüler düzdüğü dönemde bile öngörülebilirdi, çünkü hiçbir sistem sonsuza dek gelişemezdi; daha o yıllarda, Amerikan ekonomisinin, büyüyen üretimi tüketme çabasında karşılaşacağı güçlükler açık seçik ortadaydı. Amerika'nın Vietnam'daki savaşı, pek de yeterince fark edilmeyen bir «konjonktürel destek» işlevi gördü.

Bununla beraber sürekli büyüme ideolojisi öylesine sağlam kök salmıştı ki, olabilirliğini ve de istenilirliğini yadsımak, sağda kötü niyetli bir felaket tellallığının, soldaysa «ilerleme» düşmanlığının işareti olarak görülüyordu. O günden bu yana gerek sağ, gerek sol, sözkonusu olan sanki geçici bir rahatsızlıkmışçasına, bunalımı yönetmeye çalışmaktan vaz geçmediler. Üç ay içinde yada bir yıl sonra, ekonomik «canlanma»nın yeniden büyümeye dönüşü sağlayıp işsizliği azaltacağını ileri sürdüler. Hatta Fransız Başbakanı 1982 yazının başında anti — enflasyonist planın büyümeyi durdurmayacağını vaadedebiliyordu. Büyüme dediği şeyin de, yılda yüzde 0.5'lik bir oran-

* Bilinmez-beklenti deyimi, Fransızca metindeki «enjeu» sözcüğüne karşılık kullanılmıştır. (Ç.N.)

dan büyük olmadığının ve maddi üretimin tüm sanayileşmiş ülkelerde topluca gerilediği gerçeğinin farkında değilmiş gibi görünüyordu.

Yaşanan bunalımın algılanış biçimi de sözkonusu bilinmez-beklentilerden biridir. Gerçekten de bu bunalım, yalnızca kendi gerçekliğiyle bile, geçmişte uygulanan politikaların doğruluğunu, ekonomiye tanınan önceliği, ideolojilerin ve ister sağcı ister solcu olsunlar, egemen siyasi kadroların meşruluğunu sorgulamaktadır. Zira bu bunalım açıkça gösteriyor ki, ekonominin işleyişini, yönetenler de onların temsilcileri de ne anlayabilmiş ne de ona hakim olabilmişlerdir. Ne yazık ki toplumlarımız geleceklerine hakim değiller! Biz toplumumuzun çöküşünü yaşıyoruz, onlar ise bize 15 sene önce beslediğimiz çoktan yitip gitmiş umutları yeniden buluvereceğimizi vaadedip duruyorlar. Tüm egemen ideolojiler değişik bir akılcılık değişik değerler, değişik ilişkiler ve değişik bir hayatın üzerine kurulu muhtemel başka bir dönemin başlangıcı ve sanayileşmeci dönemin sonu olan bu bunalımı görmemizi engellemek için birleşmektedirler.

3. Değişik bir sosyalizm

Sanayileşmeci uygarlıktan söz etmek, onun özde kapitalist olan karakterini yadsımak veya bilmezden gelmek anlamını taşımaz. Sanayileşmeciliğin hem kapitalizme hem de sosyalizme özgü bir değer oluşuysa, bu kavramın gücünü ve kapsamını belirgin hale getirir. Bunalım da aslında, hem kapitalizm hem de sosyalizm için ortak bir kavramdır. «Gerçekte varolan sosyalizm», kapitalizmin çatlamasının bir ürünü olduğu ö'çüde, her ikisi için de ortaktır. Sosyalizm, (biraz sonra söz ede-

ceğim bir istisna dışında) yerleştiği her yerde sermaye birikimini ve yoğunlaşmasını kapitalizmden daha iyi ve çabuk olarak gerçekleştirmeyi kendisine ilk görev tayin etmiştir. Zira bir istisna dışında, sosyalist denen ülkelerin hiçbirinde, sosyalizm hakimiyeti devraldığında, ilk birikim, burjuva devrimi ve «sanayi devrimi» henüz gerçekleşmemişti. Tek istisna Çekoslavakya'dır[2]. Bu ülkede «gerçekte varolan sosyalizm»e yönelik yadsımanın, Avrupa'nın hemen tüm öteki sosyalist ülkelerinde olduğu gibi yalnızca temel özgürlükler adına değil, ama sosyalizmin değişik ve daha ileri bir kavranış biçimi adına yapılmış olmasının nedeni de hiç kuşkusuz budur.

Hem Sovyet aleminin en sanayileşmiş ülkesi hem de dünyanın en yoğun sanayileşmiş bölgelerinden biri olan Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin, Batı uygarlığını üretkenciliği ve sanayileşmeciliği açısından sorgulayan Rudolf Bahro'nun şahsında bir sosyalist/çevreci yadsıma türü üretmiş olması da anlamsız değildir. Geleceğin sosyalizmi ya sanayileşmecilik-ötesi ve üretimcilik-karşıtı olacak, ya da hiç olmayacaktır. Bu sosyalizmin tanımı ise, dünya ölçeğinde, yani uç dünyanın sınırları ötesinde bir başka bilinmez-beklentidir.

4. Değişik bir kalkınma

Kapitalist sanayileşmeciliğin akılcılaştırılmış[3] kopyası olmaya çalışan sosyalist sanayileşmecilik, yaşanan bunalıma yanıt getirmediği gibi, açlığa ve Üçüncü Dünyadaki sefalete de çare bulamıyor. Gerek sosyalist gerekse kapitalist sanayileşmecilik kısıtlı doğal kaynakları ve hayatın devamı için gerekli dengeleri öylesine tahrip etmektedirler ki, ne biri ne de öteki, yeryüzü ölçeğinde yaygınlaşabilir[4].

Açlığın dünyasına özgü sorunların çözümü, sanayileşmiş dünyada, daha az savurgan, daha az gösterişli, tüketileni üretmekte daha az bağımlılık ve yetersizlik doğuran bir tüketim ve üretim modelinin benimsenmesinden geçmektedir. Açlık çeken ülkelere ivedilikle gereksindikleri donanımı sağlayabilmeleri için üretkencilik ve sanayileşmecilikte ısrar etmek zorunda olduğumuz yolundaki iddia, düzenbazca ve iki yüzlü bir iddiadır. Zira açlık ve sefalet Üçüncü Dünyanın ne «gecikmişliği»nin, ne de üretici güçlerinin yetersizliğinin sonucudur. Bu açlık ve sefalet:

1) sanayileşmiş kapitalist ülkelerin, bu ülkelerin kaynaklarını yağmalamalarından;

2) bu ülkelerin kendi üretici güçlerini kullanabilmelerinde karşılaştıkları politik ve toplumsal engellerden (ki bundan da, önce sömürgecilik, sonra da çokuluslıların yeni-sömürgeciliği sorumludur) kaynaklanmaktadır.

Açlığın pençesindeki bütün ülkelerde, işsizlik oranının yüzde 20 ile yüzde 60 arasında oynadığını bilmek (ki bu tahmin genellikle gerçeğin epey altındadır, zira küçük tarım işletmelerinde, köylülerin yetersiz istihdamı dikkate alınmıyor), öncelikli sorunu belirlemek için yeterlidir. Üçüncü Dünya halklarına geçimleri için gerekli olan şeyleri, hemen üretilebilen ve yerinde kullanılabilen aletlerle üretebilme olanağı sağlanmalıdır. Oysa onlar Üçüncü Dünya hükümetlerine Batı'da eğitilmiş teknisyenlere Batı ölçülerinde ücretler ödenen ve halkın ancak çok küçük bir kesimine ücretli iş alanı açabilen Amerika düzeyinde bir tüketime değil ama Amerikanvari tüketime alıştıran, krediyle anahtar teslimi fabrikalar satıyorlar.

Üçüncü Dünyaya başka yörelerde satış şansı kalmamış sanayi fazlalıklarını akıtacak «Avrupa tipi bir Marshall planı» düşüncesi de ahmakça bir dolandırıcılıktır. Avrupalı işçilere «iş sağlamak» için, (Sağ olun, ağalar!) halkın yüzde 20,40

ya da 60'ının toprak, iş ve çalışma olanağı bulamadığı ülkelere, iş gücünden tasarruf sağlayacak makine ve aletler gönderiyorlar! Peki ama, bu makina ve aletler hangi alıcılar için ne üretecekler? Her şeyden önce-bu da çok doğal- zengin dünyanın (işsizler de dahil olmak üzere) tüketicileri için çeşitli tüketim maddeleri... Zira fukaralığın dünyasında ödeme gücü olan, latifundiyalar ve çokuluslu şirketlerin el koyduğu topraklarda üretilenleri dahi alabilecek yeterli sayıda tüketici yok.

Bu katı gerçek tüm uluslar arası yardımlaşma ve kalkınma örgütlerine (BM, UNESCO, UNICEF, Dünya Bankası, vs.) kendini kabul ettirmiş durumda: açlık ve sefalet, sanayileşmeci tipte bir ekonomik büyümeyle ortadan kaldırılmayacak, tersine, en geniş halk kesiminin özdenüretim imkânlarına (özellikle toprağa) ve dolayısıyla da özdenüretimin kendisine kavuşmasını sağlayacak özgün politikalarla yenilecektir[5]. Özdenüretim ve sanayileşmiş ülkelerde de buna uyarlanmış teknolojilerin gelişmesi, getireceği kültürel değişimlerle birlikte, fakir dünyanın ulusları için,. krediyle satılan çimento fabrikaları ve nükleer santrallerden daha büyük bir yardım olacaktır.

Bunalımın merkezi bilinmez-beklentilerinden biri, sanayileşmemiş dünyaya, öncelikle sanayileşmeciliğe özgü ücret ve meta ilişkilerinin genelleştirilmesinden geçmeksizin sanayileşmecilik ötesi ve kapitalizm ötesi bir üretim biçimine atlayabilme olanağını seçme ya da reddetme hakkının tanınıp tanınmamasıdır[6].

II. Bunalımı anlamak

5. *Keynes*

Mevcut bunalım, geçmiş büyümenin geçici bir kesintisi değil ama sonucudur. Bunalımla ilgili olarak yapılan açıklama da, bunalım için başlı başına bir bilinmez-beklenti oluşturuyor. Zira onu açıklamak üzere ortaya atılan nedenler, onun hangi araçlarla ve hangi doğrultuda aşılmasına çalışılacağını da belirliyor.

Bunalımın başından beri, bu açıklamaların niteliği hüzün verici bir gerileme sergiledi. Bu olgu ilk kez karşılaştığımız bir şey değil. Gerçekten de Marksizmden esinlenen çözümleme, bunalımın belirtilerini, ciddiyetini ve süresinin uzunluğunu öngörmede ne denli imkân sağladıysa, Marksist ve sosyalist olduklarını söyleyen büyük partiler de, kapitalist mantıktan kurtularak, bunalımın sonuçlarının üstesinden gelecek bir politika saptamada o denli beceriksiz kaldılar.

Bu beceriksizlik insanı şaşırtmamalı. Bir ekonomik sistem hükümet kararnameleriyle değiştirilemez. Kapitalizmin bir kez ortaya çıkardıktan sonra artık bir daha çalıştıramadığı bir ekonomik mekanizma, sözümona sosyalist bir yönetim altında daha mükemmel bir biçimde işleyemeyecektir. Bunalımın nedenleri, ki buraya yine döneceğiz, üretim mekanizmasının

yapısında çakılı durumdadır; öyle ki, ortadan kaldırılmaları o mekanizmanın yönetilme biçimine değil, ama onun yapısal olarak yeni bir potada eritilmesine bağlıdır.

Sosyalist olduklarını öne süren partiler bunu açıkça söylemesini beceremediler, ya da buna cesaret edemediler. İktidarda oldukları ya da kısa süre içinde iktidara gelmeyi umdukları her yerde, mevcut bunalımı Keynes'ten esinlenmiş klasik ilaçlarla aşılabilecek yetersiz-tüketim bunalımıymış gibi ele alabileceklerini sandılar. Keynesci politikalar işsizliği, önlemeyi ya da azaltmayı hiç bir zaman başaramadı (işsizliğin yükselişi Avusturya ve İsveç'te ancak geçici olarak durdurulabilmişti); Roosevelt yönetimindeki ABD'de bile sonuç daha iyi değildi. Daha önceden öngörülebilecek olan (ileride buraya yine döneceğiz) bu yenilgi, kapitalizmin Keynesci biçiminden farkı kalmamış bir «sosyalizm»i itibardan düşürdü. Keynesci sosyal-demokrasilerin bunalımıysa, yeni liberalizme, «sosyalizmin iflası» ve «bunalıma karşı piyasa kapitalizmi» temalarını işleyen büyük bir ideolojik saldırıya geçme fırsatı sağladı. Keynesciliğin yenilgisinin nedenleri, bundan sonraki tezlerin konusudur.

6. Keynesci düzenlemenin sınırları

Kapitalizmin dönemsel bunalımlarının geçmişte iki temel nedeni olmuştu:

1) aşırı-birikim, yani gerçekleştirilebilir üretimin piyasa fiyatına satıldığında verimli olabilecek miktarından daha büyük sermaye yatırımları;

2) yetersiz-tüketim, yani alım gücünden yoksun oluşu yü-

zünden, halkın bir bölümünün, potansiyel talebini karşılıyamaması.

Aşırı-birikim ve yetersiz-tüketim elbette birbirleriyle bağlantılıdır. Potansiyel talep (kabaca: fakir kesimlerin talebi) ödeme yapabilir duruma getirilebilseydi, aşırı-birikim ortaya çıkmayacak ya da çok daha sonra kendini gösterecekti. Bu ödeme yeteneği ve beraberinde getireceği pazar genişlemesi, potansiyel tüketicilere, yüksek gelirlerden ama aynı zamanda da, hatta özellikle, işletmelerin kârlarından yapılan kesintilerle oluşturulacak ödeme imkanlarının dağıtılmasını gerektirir.

Kârların bir bölümünün devlet tarafından kesilip sosyal harcamalar, sübvasiyonlar ve kamu yatırımları şeklinde yeniden dağıtılması, kişisel gelirlerin bir bölümünün yeniden dağıtımına oranla çok daha yüksek bir straetjik önem taşımaktadır. Gerçekten de bu yöntem, *kâr birikiminin verimli yatırım imkanlarından daha büyük hale gelmesini* ve bir aşırı birikim dönemi ardından, işletmelerin peşpeşe kapanışı ve stokların tükenişiyle kendini gösteren o devasa sermaye tahripleriyle birlikte sermaye piyasasının yerle bir oluşunu önler.

Keynesci politikalar, piyasa ekonomisinin kendi kendini düzenleme yeteneğinin yetersizliğini kapatmak için devlet teknokrasisi tarafından girişilen *dış düzenleme* eylemleridir. Bu eylemler genel olarak ele alındıklarında kapitalist ekonominin çıkarına uygundur; ancak tek tek kapitalistlerin, özellikle de tek tek firmaların çıkarına ters düşer, çünkü bir takım «ek yükler» ve vergi kesintileriyle, onların kâr birikimlerini daha gerçekleşmeden azaltır. Her özel firma devlet müdahalesi olmadığında çok daha yüksek kârlar elde edeceğine inanma eğilimindedir, oysa ki devletçi düzenlemelerin yokluğunda, talebin yetersizliği ve verimli yatırım imkânlarının bulunmaması, gerçekleştirilebilecek kârlarda çabucak kesin bir düşüşe neden olacaktır.

Bununla beraber, *Keynesci düzenleme, ancak yüksek kâr-*

ların, dolayısıyla güçlü bir yatırım eğiliminin varolduğu. potansiyel büyümenin güçlendiği dönemlerde işleyebilir. Keynesci düzenleme büyümeyi düzene sokup ayakta tutabilir, ama tek başına büyümenin koşullarını yaratamaz. Uzun bir birikim dönemi sona erip de, piyasanın doymuşluğu, işgücünün yokluğu ve teknolojik gelişimin devreye girmedeki tükenmişliği nedeniyle, kâr hadlerinin güdükleştiği ve uzun bir iniş sürecinin belirdiği bir zamanda (ilerde bu konuya döneceğiz), büyümenin motoru olamaz

Keynesci düzenleme en iyi koşullarda, yapısal bir durgunluğun etkilerini hafifletebilir, ama bu, kâr hadlerinin daha hızla inişe geçmesi, ya da daha hızlı bir enflasyon, veya her ikisinin birarada yaşanması pahasına olacaktır. Hiçbir şıkta bunalımın yapısal nedenlerini ortadan kaldıramaz. Tam tersine, bunalım, hem kapitalist gelişmenin hem de Keynesci düzenlemesinin belli bir uç noktaya ulaştığını göstermektedir.

7. Kâr hadlerindeki düşüş ve sınıf mücadelesi

Büyümenin etkenlerinin tükenişi ve bir durgunluk döneminin yaklaşmakta oluşu, altmışlı yılların ortalarından itibaren Marksist iktisatçılar (özellikle Ernest Mandel ve öte yandan Paul Sweezy ile *Monthly Review)* tarafından gözlemlenmişti: En başta ABD'de ve Federal Almanya'da, o güne değin sürükleyici bir işlevi olan sanayilerin verimliliği, büyük firmaların «çokuluslulaşmasını», yani emeğin fiyatının düşük olduğu ülkelerde şube-firmaların yaratılması sürecini hızlandırarak[1] düşmekteydi.

Yetmişli yılların başından itibaren, özellikle Fransız ik-

tisatçıları, «sermayenin marjinal üretkenliğinin düşüşüne», yani üretim artışının yatırım artışına oranla azalışı olgusuna dikkat çekiyorlardı. Kendi başına alındığında bu olgu ille de kaygı verici olmayabilir. Yatırımın hedefinin mutlaka üretimi artırmak olması gerekmez çünkü. Ama yatırım ve üretimin büyüme oranları arasındaki farklılık uzun yıllar boyunca sürer ve artarsa bu olgu tayin edici bir anlam kazanır: üretim mekanizmasının, üretilen her birim için giderek artan miktarda sermaye kullandığının göstergesi olur. O zaman iktisatçılar, üretimin fena halde «sermaye yoğun» hale geldiğini söylerler. Üretim, aşağı yukarı 1965'den itibaren, belli bir amaç doğrultusunda bu yola yönelmişti: insanların yerine mekanik donanımları, emeğin yerine sermayeyi geçirmek...

Fransa örneğinde, 1960'dan 1974'e kadar, üretken yatırımlar böylelikle üretimden, ortalama üçte bir dolayında daha hızlı arttı. 1964-1973 arasında işçi başına düşen sabit üretken sermaye yılda yüzde 5.5 arttı; yirmi yılda 2.6 katı yükseldi[2]. Marx'ın (kuşkusuz oldukça değişik parametrelerle) «sermayenin organik bileşiminin artışı» diye betimlediği eğilim böylece gerçekleşmiş oluyordu. Üretim araçlarına yatırılmış sermaye (sabit sermaye), ücretlere (veya dolaşan sermaye[3]) oranla giderek artan bir ağırlık kazanmıştı.

Oysa üretilen her yeni birim için artan miktarda sabit sermaye kullanılıyorsa, kâr oranı, *emeğin* üretkenliğinin aynı oranda artması koşuluyla değişmeden kalabilir. İşletme, kendini yeniden üretmek için (makinelerin amortismanı için), ürettiklerinin getirdiklerinden daha fazla bir bölümünü, emekçiler ise bunun sonucu olarak, daha az bir bölümünü harcamak zorundadır. Bir başka deyişle, *sömürü oranı* emeğin üretkenliğine koşut olarak, artmak durumundadır. Yeni üretim donanımları *eğer eskilerine göre daha pahalıysalar*, ancak üretilen birim başına düşen ücret payını azaltmaya imkan verdikleri öl-

çüde eski donanım kadar verimli olabilirler. Bunun tersi durumda, kâr oranı azalacaktır.

Bu azalış, nasıl matematik bir gereklilik değilse, organik bileşimin artması da matematik olarak gerekli değildir. Kapitalizmin, işleyişine özgü kendi yasaları eliyle kendi mezarını kazdığını söyleyen felaket tellalı Marksizme tepki olarak, bir çok radikal iktisatçı, bundan kısa bir süre önce ne organik bileşimin artışının en de kâr oranındaki düşüşün kapitalist üretim biçimine özgü gereklilikler olduğunu; üstelik, birincisinin ortaya çıkması halinde ille de peşinden ikincisini sürüklemeyeceğini yadsınamayacak bir biçimde kanıtladı[4].

Gerçekten de, kapitalizmde emeğin yerine makinelerin konması *matematik* bir gereklilik değil. Ne var ki, kapitalizm bu yola başvursa bile, daha yetkin yeni makinelerin, üretilen birim başına eskilere oranla daha fazla sermaye kullanımına yol açması da matematik bir zorunluluk değildir. Tersine, kapitalist gelişme, «sermaye yoğun» olacak yerde «yaygın» (extensive) olabilir; kapitalizm gelişmesini makinelerin *ve* işçilerin, birincilerin ikincilerin yerini alması sözkonusu olmaksızın, sayılarının artışına dayandırabilir. Ve böyle bir durum olsa, işçilerin yerini makineler alsa bile bu *yeni makineler, maliyetleri orantısal olarak yükselmeksizin*, daha üstün bir verim ortaya koyabilirler. Hatta sağduyu sahibi bir kapitalist, *gelişmelere egemen olarak* yalnızca bu son koşulun geçerli olması halinde yeni makineler almaya karar verecektir; çünkü normalde yeni bir makine, ancak birim maliyeti azaltmaya imkân veriyor ve yatırılan sermayeyi eski makinelere oranla daha verimli kılıyorsa satın alınır.

Yalnız şu var: kapitalist gelişme her zaman, sermayeyi, egemenliğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Ona, kendi iç mantığına uygun olarak ekonomiyi büyütme imkanı veren koşullar: bizzat büyümenin kendi etkisi altında aşınmak ve yok olmakla sonuçlanırlar. Bundan sonraki bir ilk

aşamada, sermaye artık kendi *olağan* akılcılığına da uygun olmayan kararlar almaya yönelir. Bu aşamayı, kaçınılmaz biçimde, bir bunalım dönemi izler. Bu süreç boyunca, büyük çaplı değişimlerle geçmiş temize çıkarılır ve yeni bir büyüme dönemi için temel atılmış olur.

Mevcut bunalımın başlangıcındaysa, iki temel öge, sermayeye gelişmesinin denetimini kaybettirdi: işgücündeki yedekleriyle teknolojik gelişmedeki yedeklerinin tükenişi. Bu ögelerden ilki, iktisat biliminin hep unutma eğiliminde olduğu fiziksel «*dış*» zorlamaların en bilinenidir ve karar verme noktasında olanların alışılmış tahminlerinin arasına pek girmez. Oysa, tam istihdam gerçekleştirilip işgücü yokluğu kendini hissettirmeye başladığında «yaygın» (extensive) büyüme de imkansızlaşır. Kapitalizmin başkaca seçeneği kalmamıştır: ekonomik büyümenin durmasını istemiyorsa, emeğin yerine sermayeyi (makineleri) geçirecektir. Bu işlem, tam istihdamın emekçiler lehine bir güç dengesi yarattığı ölçüde daha bir ivedilik kazanır ve emekçilerin, taleplerine ilişkin baskıları artar, çalışma azimleriyle verimlilikleri azalır.

Bu ortamda, insan emeğinin yerini alacak olan makinelerin her bakımdan eski makinelere üstün olup olmadıklarının bilinmesi ikincil bir sorundur. Emekçilerin yerini makinelerin alması ivedi bir gereklilikmiş gibi görünür. Uzunca bir süre önceden öngörülüp programlanmış olmadığı için de bu değişiklik büyük bir ihtimalle yanlış hesaplara dayanacaktır. Bir yandan, gerçekten de, yeni makinelerin maliyeti, üretilen birim başına, eskilerine oranla daha yüksek olma eğilimi gösterecektir; çünkü iş gücü azlığı ve sendikal baskı, asıl, vasıflı işçilerin geleneksel kalesi durumundaki makine imalat sanayiinde daha güçlüdür. Öte yandan da yeni makineler, onlarla çalışmaları istenen işçiler tarafından nadiren kolayca benimsenirler. Verim artışından umulan kazanç, böylece, çoğu zaman gecikir.

Makinelerin maliyetini (yani üretilen birim başına düşen sabit sermaye miktarını) önemli ölçüde düşürecek bir tekno lojik sıçramanın gerçekleşmemesi halinde organik bileşim ister istemez artacaktır. Aynı zamanda, işçilerin direnişi yüzünden, daha pahalı üretim donanımlarının birim başına verimliliğini, geçmişteki alışılmış oranlarda tutabilecek yeterli işgücü verimliliği de yoktur. Kâr hadlerindeki düşüşten artık kaçınılmıyacaktır.

Şu halde, Marksist eğilimli bir çok iktisatçının yakın bir geçmişte işaret ettikleri gibi[5], organik bileşimdeki artışın da, kâr hadlerindeki azalışın da, sınıf mücadelesinin başarısıyla ilişkisi olduğu doğrudur. Daha yerinde bir ifadeyle, büyümenin, tam istihdamın sınırına çarptığı bir sırada, sermayenin emekle yer değiştirmesinin kârlılıkta bir düşüşle noktalanmaması için makine imalat sektöründe dahi yeterli bir hızla üretim geliri elde etmek zorunda olan sermayenin beceriksizliği söz konusudur. 1965'den bu yana, tam istihdamın etkisiyle emek ve sermaye arasındaki güç dengesinin tersine çevrilmesini, ancak bir teknolojik sıçrama dengeleyebilirdi.

O dönemde işgücü azlığı, işçi ücretlerinin büyük bir hızla artmasına yol açar; işverenlerin, bir tepki olarak, kabul ettirmek istedikleri emeğin yoğunlaştırılması girişimi de, emekçilerin önce edilgen sonra da etkin direnişleriyle karşılaşır. Varolan üretim teknolojisi, işçilerden beklenen üretkenlik kazançlarını elde etmeye izin vermez. İş yerinde aşırı iş bölümüne ve daha küçük etkinliklere karşı işçilerin gösterdikleri tepki, önce ABD'de, sonra Federal Almanya, İtalya, İngiltere, Fransa ve İsveç'te üretimi baltalamalar, yüksek oranlara ulaşan işten kaçışlar, kanunsuz grevler ve genellikle yüzde 35'leri aşan bir «turnover» (personel yenilenmesi) ile sonuçlandı. İşin Taylorcu örgütlenişinin yeni baştan biçimlendirilmesi ve daha yetkin donanımların devreye sokulması; hızlı ücret artışlarının kâr hadlerini olumsuz yönde etkilediği ve işçi mücadelelerinin

işletme yönetimlerini bunalıma soktuğu her durumda, sıcağı sıcağına yapılmalıdır.

Hemen hazırlanan teknolojik yenilikler umulan sonuçları vermezler. Fiat'ın Torino'daki veya Ford fabrikalarının İngiltere'deki tesisleri bir kenara bırakılırsa General Motors'un ABD'nin güneyinde, Lordstown'da 1969'da açtığı yeni fabrika bunun en tipik örneğidir: çoğu genç ve yarı kırsal kökenli işçiler, işin Yeni-Taylorcu örgütleniş biçimine hemen karşı çıkarlar ve çok ileri bir teknolojinin ürünü olan fabrika, iki yıl boyunca kapasitesinin çok altında bir verimle çalışmak zorunda kalır.

Verimliliklerindeki düşüş karşısında, büyük firmalar atağa geçmeyi seçerler: Üçüncü Dünya ülkelerinde üretim şubeleri oluşturulması, piyasaya yeni üretim çeşitlerinin sürülmesi, kapasite ve üretkenlik yatırımları gibi... Talebin gelecekteki gelişimine şimdiden el koymak amacıyla, piyasanın çoktan doyum noktasına yaklaştığı ve belirleyici yeniliklerin olmadığı, talep genişlemesinin de tükenmeye yüz tuttuğu bir sırada borçlanmaya koyulurlar. Bu atağın beraberinde getirdiği büyüme ve yüksek enflasyon, yetmişli yılların başında tüm yapısal ögelerin biraraya toplandığı bir tersine-dönüşün habercisidir.

Sınıf mücadelesinin başarısı, bu yüzden, bunalımın doğuşunda belirleyici bir etken olmuştu. İşçi hareketi gerçi kapitalist mantığı engellemeyi başardı, ama onun yerine bir başkasını koymayı beceremedi. Bunalımın çoktan olgunlaştığı ve tersine-dönüşün ortaya çıkabilmek için, görünürde, rastlantısal bir harekete-geçiriciden başkaca bir şeye gereksinmediği bir sırada, Fransa'da sol, hâlâ büyümenin hızlandırılışı iddiasındaydı: sürekli büyüme mitosunun tutsağı sosyalistler, 1973 genel seçimleri öncesindeki programlarında yüzde 5 ya da 6 yerine, yüzde 8'lik bir yıllık büyüme vaadetmekteydiler.

Sonuç olarak, kapitalizmin çoktan yeni bir uzun bunalıma girdiği sırada, sol, Keynesci şemalara saplanıp kalmaktaydı:

büyümenin tüm taşıyıcıları eskimişti. Pazarlar doymuştu, yatırımların verimlilikleri artık yetmiyordu (ABD'de otofinansman oranı 1974'te yüzde 40'ın altına düşmüştü), sosyal harcamalar ve ücretler, tıpkı hammadde fiyatları gibi, karşı durulmaz bir yükselme eğilimi içindeydiler, büyümeleri, o güne değin en hızlı biçimde gerçekleşen sanayilerde bile kapasite fazlalıkları başgösteriyordu. Yeni bir gelişme dalgası ancak yeni temeller üzerinde, derinlemesine bir teknolojik sıçramayla ve toplumsal güç dengesinin, sermaye lehine değiştirilmesiyle düşünülebilirdi.

Bütün bunlardan, sınıf mücadelesi başarılı olmasaydı büyüme dönemi de sonsuza değin uzayabilirdi sonucunu çıkarmamak gerekir. Maddi üretimin sonsuz büyümesi, madden imkansızdır. Belli bir büyüme örneğinin taşıyıcıları sonuçta her zaman yıpranırlar; her büyüme yapısal bir sınıra gelip dayanır. Ama bu sınır, tıpkı bir tarihin sona ermesi ve toplumsal bir güç dengesinin ifadesi gibi, ancak fırsat çıktığında ve çapraşık dönemsel nedenler boyunca kendini gösterir[6].

8. İmkansız hamle

Bunalımın yapısal nedenleri tüm «büyüme hamlesi» girişimlerinin başarısızlığını da açıklıyor. «Talep yoluyla hamle» girişimleri, elektrikli ev aletleri ve otomobilde olduğu gibi o güne değin taşıyıcı durumda olan sanayi ürünleri piyasasının doymuşluğuna takılıp kaldı. Henüz bu tür aletlerle donanmamış ya da motorlu taşıta sahip olmayan ailelerin varlığı, parasal nedenlerden çok kültürel nedenlerle, yaşla, ya da yersizlikle

açıklanabilir. Müzik setleri asgari bir müzik zevkini gerektirmektedir, otomobil kentin göbeğinde oturanlar için ayak bağıdır, konutlar (özellikle de mutfaklar), her zaman tüm elektrikli ev aletlerini alabilecek ölçüde geniş değildir. Hamle ancak ayrıştırılmış ve özgün nitelikte olabilir, ama gereksinimin en belirgin olduğu alanlar da (konutların rahatlığı, ısı yalıtımı, kent merkezlerinin yeniden düzenlenmesi, ormanlaştırma ve varolan ormanların bakımı, kirli suların arıtılması, vs.) aynı zamanda, talebin ancak ortak ve kamusal olabileceği, karşılanmasınınsa kapitalist türde sanayilerle değil, el emeği ve küçük sanatlara dayanan işletmeleri gerektirdiği alanlardır. Dolayısıyla bunlardan, kârın artmasıyla kendi kendini ayakta tutacak yeni bir birikim ve büyüme dönemini başlatmaları beklenemez.

Yatırım yoluyla hamleyse iki engele takılmaktadır:

1) yalnızca alışılmamış üretim kazançlarının kesinliğinin yeni yatırımları doğrulayacağı fazla kapasitelerin, ve/veya sermayenin hanidir epey yükselmiş bir organik birleşiminin varlığı;

2) bu üretim kazançlarını mümkün kılan, ancak yeniden biriktirdiklerinden daha çok miktardaki eski sermayeyi ortadan kaldırıp, yarattıklarından daha çok sayıdaki iş alanını yokeden robotlaşma ve enformatiğin yaygınlaşması. Buraya yeniden döneceğim...

Üstelik bir yatırım hamlesi, yeni-liberallerin hiç durmadan öne sürdükleri gibi, işletmelerin otofinansman yetisinin yeniden oluşumunu, yani kâr hadlerinde bir yükselişi de gündeme getirecektir. Buysa, ancak, doğrudan ücret maliyetlerinin ve zorunlu kamu ödeneklerinin düşürülmesiyle sağlanabilir.

9. Sosyal maliyetlerin verdiği karşılık

Kapitalist büyüme, gerçekte, kişisel harcamaların maksimizasyonu üzerine kurulmuştur. Bu maksimizasyon, ilerde göreceğimiz gibi, sonuç olarak olduğu kadar koşul olarak da devlete ait alanın gelişmesini gerektirir. Bu durum, yeni-liberallerin görmek istedilkeri gibi, büyümenin engeli değil ama onun gerekli ayrılmazıdır. Devlet'e ait alanla maliyetlerin daraltılması, ancak gelişme ve tüketim modelinde yapılacak değişiklikle mümkün olabilir. Sağın olduğu kadar solun gözünde de kaçınılmaz olan bu değişiklik, farklı biçimlerde ve farklı hedefler gözetilerek gerçekleştirilebilir. Bu da mevcut bunalımın en az farkına varılan temel bilinmez-beklentisidir.

Sosyal devlet kurum ve politikalarının yerine getirdiği iki ana işlev; 1) *düzen üretimi* ve 2) kapitalist kalkınmanın zorladığı *talepten kaynaklanan üretimi* öylesine duyarlıdır ki, kamu harcamalarının kısılıvermesi yoluyla devlete ait alanın daraltılması girişimi, bir diktatörlük kurmadan imkansız görünmektedir[7].

1) Büyük sanayileri, büyük teknolojileri ve büyük şehirleriyle büyük meta üretiminin gelişimi, üretim mekanizmasının onlarsız işleyemeyeceği, kendi kendini üretemeyeceği, yolaçtığı dönüşüm ve parçalanmaları topluma kabul ettiremeyeceği bir alt yapı, kamu örgütleri şebekesi ve kamu hizmetleri bütününü gerekli kılar. Burada işte, sözkonusu olan, kapitalist gelişmenin *toplumsal maliyeti*dir. Bu maliyet, sınai üretimin genişlemesi ve yoğunlaşmasıyla birlikte artma eğilimi göstermeye başlar. Özellikle, sanayinin işgücü gereksinmelerinin karşılanması, yetişmekte olan gençlerin okullulaştırılması ve mesleki eğitimleri bir yana, o güne değin ücretli olmayan kırsal kesim insanlarının da işe konmasını zorlar. Böylece kırsal ke-

simi donatacak ve modernleştirecek bir politika, tarımda yoğunlaşmanın teşviki, yer değiştiren kırsal kitlelerin kentlerde yerleştirilmesi, ailenin geleneksel işlevlerinin —kreşler, ana okulları, okul kantinleri, tatil kampları gibi yollarla— sosyalleştirilmesi gereği doğar.

Sınai yoğunlaşma ve kentleşme de, kendi yönlerinden, ulaşım yol ve hizmetlerinin, telekomünikasyon şebekelerinin, karayolu, sağlık, bakım, vs. hizmetlerinin gelişmesini zorlar.

Normal olarak bu altyapı, şebeke ve hizmetler için bedeli gerçek kişilerden sağlanabilecek bir talep, ya da bunların ülke ölçeğinde gelişimini ve koordinasyonunu üstlenecek güçte özel işletme ve girişim grupları yoktur. Bütün bu alanlarda kamunun girişim ve finansmanı kapitalist gelişmenin koşulu durumundadır-çoğu zaman da ön koşulu. Devlet, özel işletmelerin toplumsal maliyetini sırtlanır.

Bu sırtlanmanın bedeli, ister istemez gerçek kişilerin gelirlerinden ve işletmelerin kârlarından yapılacak kesintilerle karşılanır. Buysa, hepsinin çıkarına olduğu halde, her birinin özel çıkarıyla çelişkilidir.

Ortak şebeke ve hizmetlerin yetkinliği ürettikleri şeyin maliyetiyle ölçülemez. Zira *ürettikleri*, yokluk, tıkanıklık, salgın, onulmaz yıkıntılar, dayanılmaz zararlar, vs. gibi durumlarda ortaya çıkabilecek şeyleri *önlemelerinden*, çoğunluk daha az önemlidir. Sosyal harcamaların kamuca üstlenilmesi, kapitalist gelişmenin toplumsal etkilerinin kabul edilirliğine ve sistemin politik istikrarına bağlıdır.

Bu gelişmenin yıkıcı etkileri, başkaca birçoklarının yanısıra, iki işçiden ve üç memurdan birinin emekli yaşma gelmeden sürekli olarak çalışma yetersizliğine yakalanmakta oluşuyla ölçülebilir; altı işçiden ve on memurdan biriyse, elli yaşından önce iş yapma yetilerini yitirmekteler[8]. Kuşkusuz iş

görme yetisini yitirme durumu, her olayda gerçek biçimde tam değil: ücretlilerin çürüğe çıkarıldıkları birçok durumda, ba ğımsız işçiler çoğunlukla çalışmalarını sürdüreceklerdir. Demek ki çalışamama halinin, iki yönlü bir toplumsal nedeni sözkonusudur, bu durum ücretlilerin zorlandığı çalışma yoğunluğunun artışına bağlıdır. İşletmeler, başka türlü bir sosyal ortamda kendilerini sağlam kabul edecek ve başkaları tarafından da sağlam kabul edilecek erkek ve kadınları, yeterince başarılı olamadıkları gerekçesiyle üretimden dışlamaktalar. Yatırılmış sermayelerin verimliliği, yaşlı emekçilerin işten atılmalarına bağlıdır ve bunu, toplum kendi cebinden öder.

Dolayısıyla maliyetlerin kamuca üstlenilmesindeki her daraltma, toplumsal eşitsizlikleri artırma ve asıl önemlisi, bu eşitsizlikleri açıkça *gözler önüne serme* sonucunu doğuracaktır; daha az şanslı olanların daha iyi konumdakilerce ezilişindeki zorbalık, az bulunur kaynaklar (açık hava, açık alan, ışık, temizlik) için mücadelede, toplumsal ilişkilerin şiddeti, para ve kudretin utanç verici ayrıcalıklarıdır. Toplumsal uyumun çözülüşü bundan etkilenerek hızlanacak ve en sonunda devletin meşruluğunu ve hukuka dayalı kamu düzenini çöküşe götürecektir.

Böylece sosyal harcamaların kamuca üstlenilmesinin çoğunlukla fark edilmeyen bir işlevi olduğu ortaya çıkıyor; bu üstleniş, politik düzenin, meşruluğun ve istikrarın üreticisidir[9]. Bu üstlenişte yapılacak her daraltmanın «istikrarı bozucu» etkileri ortaya çıkar ve toplumun enaz orandaki bir fizik şiddetle işleyebilme yetisi azalır.

Bu yüzden sosyal harcamaların kamuca üstlenilişinin yaygınlığı ve biçimi üzerindeki tartışma yanlış bir tartışmadır. İstikrar ve meşruluğu üzerine titreyen hiçbir rejim, bu yükümlülükleri önemli ölçüde azaltma iznini kendisine veremez[10]. Bunalımın asıl bilinmez-beklentisi, *kamusal yükümlenişin değil.*

ama toplumsal harcamaların kendilerinin azaltılması yolundaki farklı eylem biçimlerinin saptanmasıdır. Böyle bir azaltmanın gerekliliği sağda olduğu gibi solda da yadsınmıyor. Gerçekten de bütün büyüme dönemi süresince, sosyal harcamalar, tümüyle ele alındığında, üretimden daha hızlı arttı. Bu artış, hızı bir parça azalmakla beraber, büyüme durduktan sonra da devam etti. Bu olguyu rastlantıyla, hükümetlerin gevşeklik ve demagojileriyle, ya da Baumol ve Oates'in[11] ortaya attıkları «maliyetlerin hastalığı»yla açıklamak mümkün değildir. Esas olarak sosyal maliyetlerdeki enflasyon, kapitalist gelişmede bir takım büyüyen maddi ve altyapısal maliyetler (açık ifadesiyle «örgütlenme maliyetleri») bulunduğu, ama bir yandan da politik istikrar ve bu gelişmenin neden olduğu parçalanmaların onarımı için giderek daha pahalı müdahaleler ve azalan bir verim anlamına gelir.

2) Bunun nedeni, bolluk içindeki kapitalizme özgü tüketim modelinde aranmalıdır. Bu model esas olarak, ortaklaşa bile olsalar, her türlü sorun ve gereksinmenin, karşılıklarını ticari mal ve hizmetlerin *kişisel* tüketiminde bulmasının gerekliliği ilkesi üzerine kuruludur. Meta üretim ve tüketiminin yaygınlaşması, ortaklaşa sorunlara bulunacak kişisel çözüm arayışlarına bağlıdır. Oysa bu kişisel çözümler, daha başlangıçta, topluluk için ortaklaşa bir çözüm maliyetinden daha pahalıya gelir ve dahası, beraberlerinde getirecekleri harcamaların verimliliği de düşüktür. Bu olgu, konut, taşımacılık, sağlık alanlarında sistemli bir biçimde kanıtlanmıştır.

— Bitişik düzende kurulu özel konutların çoğalmasına dayalı kenlteşme, kentlerdeki açık alan ve yerleşim sorununa getirilmiş, mümkün olabilen bir kişisel çözüm hayalini canlı tutuyor. Her ailenin konut sorununa, ortaklaşa olmayan, neredeyse kırsal ölçülerde bir çözüm görüntüsü sunan bu tür banliyöler, kentlerin yadsınışıdır. Böylesi bir çözümün ortak-

laşa maliyeti daha başlangıçta yüksektir ve kentleşme geliştikçe de giderek artar: tarım arazisi ve ormanlar yokedilir; su ve enerji dağıtımı için kapsamlı bir çaba gerektirir; yeni ulaşım ve hızlı taşıma şebekelerinin kurulmasını gerektirir. Bağımsız konutlardan oluşan banliyölerin kaçınılmaz olan ortak-donanım yetersizliği, kişisel donanımların yoğunlaşmasına (örneğin buzdolapları, müzik ve sinemanın gerekli aygıtlarla evin içine alınması, ev aletlerinin çoğalması, vs.) yol açar ki, bunların bir bölümü (özellikle taşıt araçları), alabildiğine pahalı ortak altyapılarda fazladan bir gelişmeyi zorlar: bir kilometre uzunluğundaki dört şeritli bir otoyol, bir saat içinde iki kat daha çok yolcu taşımaya imkan veren on kilometrelik, iki şeritli bir tramvay hattı kadar pahalıya malolmaktadır.

— *İyileştirici* bakımların tümüyle parasız karşılanmasına dayanan sağlık sistemi, rahatsızlıkların kişisel bakım yoluyla onarılabilecek birer kazadan ibaret olduğu hayalini besliyor. Jacques Attali'nin[12] kanıtladığı gibi, Sosyal Sigortalar Kurumu, işgücünü herhangi bir yıpranma veya zamansız bir tahribata karşı koruyarak bu yoldan, sosyal devletin meşruluğunu ve istikrarını daha da güçlendirme işlevine, yalnızca başlangıçta sahip olmuştur. Sosyal sigortanın sembolik işlevi koruyucu işlevine çabucak baskın çıkmıştır: kurum, «kişisel tüketimin kurucu ögesi haline gelen» bir gösteri olarak «sağlıklı kişiler için iyileştirme gösterileri düzenlemektedir[13]». Bir başka deyişle, herkese, hastalığın nedeninin hastanın gövdesi *içinde* olduğunu ve kişiye özel bir bakımla alt edilebileceğini kanıtlamaktadır[14]. İyileştirme, giderek de sağlık, ötekilerin yanısıra bir meta olup çıkmaktadır: ayrıntılı bir biçimde profesyoneller, seri halde de ilaç sanayileri ve hastaneler tarafından satılıyor. Sosyal sigortalar tarafından çözülmüş olan tek sorun, bu metaların satın alınabilmeleridir. Hasta olmanın toplumsal nedenleri, bunların nasıl salgın haline geldikleri, çoğunluk es-

kiden beri bilindikleri ve ortadan kaldırılabilmeleri de açık bir ihtimal olduğu halde bilmezden gelinmektedir.

Çünkü *toplumsal* nedenlerin (özellikle çalışma, ulaşım ve konut koşulları; sanayi artıkları; alkolizm, sigara tiryakiliği ve sanayi tarafından yaygınlaştırılan beslenme alışkanlıkları düzeyinde) ortadan kaldırılmaları, toplumsal ölçekte bir kamusal müdahaleye bağlıdır. Demek ki mal ve hizmetlerin *ticari mübadelesinde* hiçbir gelişmeye yer vermeyecektir. Bu yüzden Devlet, sağlığın korunması ve toplum sağlığı yerine, «şov» hekimliğini, yani umutsuz gibi görünen olaylarda en ileri ekiplerce gerçekleştirilen teknik marifetler gösterisini desteklemektedir. Sosyal sigortalar da, böylece, tüketicinin ve tüketici ideolojisinin üretilmesinde ve sağlık sorununun toplumsal gerçekliğinin gözardı edilmesinde belirleyici bir rol oynamış olur. Kurum, devletin de yardımıyla, bir yandan (özellikle işçi ve tüketici komiteleri aracılığıyla) ortaklaşa denetimin, diğer yandan da kendi kendine bakım ve sağlıklı yaşama kurallarına uyumun yerine, ticari nitelikte bir bireysel talep geliştirir. Emekçilerin çalışma koşuları ve halkın yaşama ortamı üzerindeki etkinliklerine zarar verme pahasına, doktora gitme alışkanlığı ve bağımlılık yaratır. Tıpkı Bruno Jobert'in dediği gibi: «Sabır taşırıcı yaşama koşullarının yol açtığı gerilimlerde, sosyal kurumların görevi sorunlara bireysel yanıt getirmektir. (...) Onlar müşterilerini, üretilmiş hizmetler karşısında sürekli bir bağımlılık ortamı içine yerleştirmeye yönelirler ve bu yoldan, o müşterileri kendi yaşama tarzlarını değiştirecek ortak çabadan alıkoyarlar[15].»

Devletin sigorta kurumlarının, yine de sürekli olarak işlevsel gereklilikleri aşmaya eğilimli bir özel dinamiği vardır. Sosyal hizmetlerin artan maliyetleriyle düşen verimliliklerini açıklayan da, işte bu dinamiktir. Diğer tüketim alanlarında olduğu gibi, özellikle bakım ve eğitim alanlarının da altında aynı

«gelişim» ve «arayı kapama» mantığı yatmaktadır: toplumun ayrıcalıklı katmanları, herkesçe ulaşılabilen şeylere artık iyi gözle bakmamaktadır. Onlar için ve onların talebi üzerine, bu kez yalnızca azınlığın erişebileceği bir «daha iyi» sunulur. Bu «daha iyi», çabucak ezilen sınıfların ulaşmak isteyecekleri ölçü haline gelecek ve böylece sürüp gidecektir. Fukaralık sınırı işte bu yoldan, sürekli olarak yukarıya doğru yer değiştirir, ne ki herkesin ulaşabileceği eğitim düzeyi ile bakım imkanlarının teknik özellikleri de aynı biçimde tırmanmaktadır.

Toplumsal eşitsizlik buna rağmen hafiflemez; zira ezilen sınıfların gösterdiği her gelişmeye, ayrıcalıkların daha bir üst düzeyde yeniden biçimlenişi ve yığınların kazanımlarının buna koşut olarak değersizleşmesi denk düşmektedir. Bu yüzden eğitim veya sağlık konusundaki «gelişmeler» hemen hemen tümüyle aldatıcı hale gelmektedir. Eğitim süresinin uzamasını ve sağlık harcamaları adı verilen giderlerin yükselmesini karşılayacak hiçbir gerçek gelişim yoktur. «Sağlık harcamalarının gelir fazlası içindeki payı yirmi yılda üç kat yükselir. Eğitim harcamalarınınkiyse daha da hızlı artıyor. Ama (...) yaşama umudu yine yerinde sayıyor, Amerikalıların yarısı, onbir yaşına geldiklerinde ne okumasını, ne de yazmasını biliyorlar[16].»

Sonuçta, tüm politik tercihlerden bağımsız olarak, toplumsal enflasyonu, devlet sigortasına olan talebin dinamiğini azaltarak küçültme gereği, sağa olduğu gibi sola da, antikapitalizme olduğu kadar kapitalizme de, kendini kabul ettirmektedir. Ancak bu küçültmenin gerçekleştiriliş biçimi tıpkı sosyal harcamaların kısılma biçimi gibi, işlemin yeni tipte bir ticari ve bireysel tüketimden mi, yoksa tam tersine, ortak sorunlara ortak çözüm arayışlarından mı geçeceğine bağlı olarak, temelden farklılık gösterecektir. Burada da, bunalımın temel bir bilinmez-beklentisi sözkonusudur.

10. Sosyal harcamaların kısılması: soldaki çıkış

Daha önceki ekonomik gelişmelerin tersine refah kapitalizminin gelişimi, Marksistlerin uzun süre «temel gereksinmeler» adını verdikleri ve karşılanmadığı takdirde sefaletle anlamdaş gördükleri, talebin o kendiliğinden dinamiği tarafından taşınmıyordu artık[17]. Marx, temel gereksinimler bir kez karşılandığında, gitgide daha «zengin» «tarihi gereksinimlerin» boy göstereceğini düşünüyordu. Bunların hemen hemen sınırsız gelişimi, üretimin kendisinin gelişmesinden kaynaklanacaktır, diye düşünmekteydi Marx: zira üretim, yarattığı çevre, uygarlık, toplumsal ilişkiler boyunca, «yalnızca özne için bir nesne yaratmaz, ama aynı zamanda nesne için de bir özne yaratır[18]».

Gerçekte «nesne için özne», arz için talep yaratma gelişimi, kendiliğinden bir oluşum değildi. Ellili yılların ortasından itibaren, kapitalizm, kendi metropollerinde, *kendi malları için tüketiciler üretme,* üretilmesi en verimli olan mallara uyan gereksinmeler yaratma zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı. Üretim, kendiliğindenci kapitalist dinamiği içinde, daha önce varolan gereksinmelere uymaz olmuştu; bunların, varolmayı sürdürdükleri ölçülerde karşılanması (özellike konut, sağlığın korunması ve toplum sağlığı alanlarında) sermaye için verimli, ya da yeterince verimli değildi. Buna karşılık, en verimli üretimler de karşılanmamış gereksinmelere yanıt getirmiyordu: öyleyse *gereksinmeler uydurulmalıydı.* Bunun için maddi çevreyi (özellikle yoğun kentleşme) ve yeni gereksinmeleri doğuracak toplumsal ve kültürel ortamı yaratmak gerekiyordu. Jacques Attali'nin belirttiği gibi[19], bir dizi altyapısal gelişmenin, aynı şekilde *eğitim* ve *tıp hizmetlerin*deki gelişmenin işlevi, o gereksinimlerin yaratılması, «talebin üretimi» oldu. Oysa «talebin üretim maliyeti» (ki Attali bunları «örgütlenme maliyet-

leri» kapsamına alıyor) «yapıları gereği, kitlesel üretimden daha hızlı artar... İnsanları dünyaya getirmek, eğitmek, bakmak, bir kentte yaşatmak, ya da yine malları bir yerden bir yere taşımak ve herkesin yararlanmasına sunmak, hemen hemen azaltılamaz bir süreyi gerektirir... Bu durumda örgütlenme maliyeti, kullanılabilir artıdeğeri ve bunun sonucunda yatırımı küçülterek, üretilen değerin büyüyen bir bölümünü oluşturur[20]».

Böylece «örgütlenme maliyetleri»nin kısılmalarının ve sorunlarının tüketim ve gelişme modelinden ayrılmadığı ortaya çıkmaktadır. Seçilen modele göre, toplumsal harcamaların kısılması ya fakirlik yaratacaktır, ya da tersine, herkes için refah kaynağı olacaktır.

I. Kapitalizmden kopuş, her şeyden önce, sosyal harcamaların, üretim maliyetlerinin mal fiyatlarına da yansıyan ve daha bu fiyatlar belirlenirken dikkate alınmış, belirleyici parçası olarak kabul edilmesini öngörür. Burada sözkonusu olan, *üretim kararlarının sosyalizasyonu* ve üretimin kendisinin *toplumsal yönetiminden* başkaca bir şey değildir. Gerçekten de işletme, mülkiyet biçimi ne olursa olsun, her zaman, kendiliğinden taşıyamayacağı dış giderleri, (altyapılar, hizmetler, dış etkenlerden kaynaklanan zarar ve tahribatların onarımları) bir yana bırakarak, kârlarını yükseltmeye çalışacaktır. Üretim kararlarının, tüketim kararlarının ve kamu harcamalarına ilişkin kararların birbirlerinden ayrılmaları her zaman, maksimizasyon eğilimlerinin kışkırtılması sonucunu doğurur; maximum miktarda kişisel gereksinim yaratılır ve bu gereksinimler maksimum miktarda ortak gereksinim ve harcamalar da dahil olmak üzere maksimum miktarda malla karşılanır. Üretim ve tüketime ilişkin dış harcamaların fiyat belirleme sürecine dahil edilmesi ve fiyatlarının düşürülebilmesi için, her şeyden önce üretimin çok daha büyük bir bölümü hakkmdaki karar ve gü-

vencenin, üretici, tüketici ve vatandaşı yeniden biraraya getirecek bir şekilde, onu tüketenlerce yerinde verilmesi gerekir.

Bu yeni birlik her konuda ve herşey için mümkün olmaz: işin çok yaygın topluluklar (ülke veya kıtalar) ve mekanlar ölçeğinde bölünmüşlüğü, uzmanlaşma, ve birçok alanda bunun kaçınılmaz sonucu olan teknik yoğunlaşma, özellikle bütün bir ülkenin özgün bir gereksinimini karşılamak için ortalama bir üretim biriminin yettiği durumlarda, aşılamayacak gerekliliklerdir. Örneğin rulmanlar, eklemler, sayaçlar, haberleşme malzemeleri, ampuller, mikrodonanımlar, cam, bir kısım kimyasal madde ve madenler, vs. ile bunların üretimi için gereken makinelerin çoğu açısından böyle bir durum sözkonusudur[21].

Buna karşın, tüketim malı denen ürünlerin büyük bölümü için üretim, yerel ile bölgesel birim ölçeğinde tüketim ile üretimin mümkün olan değişik seçişlerinin tüm maliyet ve ortak avantajlarını da hesaba katarak, bizzat onları tüketen ya da kullananlarca kararlaştırılabilir, güvenceye alınabilir ve yönetilebilir[22]. Faaliyete geçtikleri yerleşim merkezince denetlenebilen ve üretimleriyle üretim biçimlerini yöre halkının etkinlikle belirttikleri seçişlere uydurmakla yükümlü tutulan küçük ve orta işletmelerden -üretim kooperatifleri, idari birimler ölçeğindeki yerel tekeller şeklinde örgütlenmiş esnaf ve sanatkâr kooperatifleri- oluşacak yaygın bir şebekenin ortaya çıkarılması, küçük çaptaki birimleri büyük işletmelerle rekabet edebilir hale getiren mikro-elektronik sayesinde alabildiğine kolaylaşmıştır. Nitekim büyük çaplı tasarruflar, tüketim mallarının büyük bir bölümüyle donatım mallarının bir bölümüne artık yatırılmıyor[23]. Üretim ve tüketim bolluğunun maksimizasyonu böylece kovalanan bir hedef olmaktan çıkmaktadır; kapitalist mantıktan bir kopuş sözkonusudur. Artık hedef, verim etkinliğinin en üst düzeyde gerçekleştirilmesidir, yani

gereksinim ve isteklerin, emek, sermaye ve kaynaklarda, mümkün olan en az harcamayla, en uygun biçimde karşılanması...

Tercihlerin dile getirilmesi ve üretimin bu tercihlere göre ayarlanması (Ralph Nader'in çok yerinde olarak saptadığı gibi), en etkin bir biçimde, özdenyönetimi gerçek anlamıyla uygulayan tüketici kooperatifleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Beşyüz üyeli bir yan-ürün kooperatifinin (Amerikan deneyimine göre en uygun boyut) işleyişi, herbir üyeden ayda iki saatlik bir gönüllü çalışma ve de iş düzenini sağlamak üzere görevlendirilmiş bir muhasebeciyle bir yönetici gerektirmektedir. Tüketim tercihleri, üç ayda bir yapılan genel kurullardaki satınalma kararlarıyla belirtilmektedir. Böylece piyasa ekonomisi mantığından, en azından da meta ilişkilerinin kendisinden kopuş gerçekleştirilmiş olmaktadır.

Meta mübadelesinin gerileyişi, yerleşim birimlerinde, mahallelerde veya binalarda, her zaman herkesin kullanabileceği özdenüretim atelyeleriyle kolaylaştırılmış olacaktır. Buraya döneceğiz[24].

II. Sosyal sigortanın artan maliyeti, daha önce gördük, iki nedenden kaynaklanıyordu: ortak sorunlara bireysel çözüm arayışları ve eşitsizliklerin giderek yükselen bir düzeyde yeniden üretimi ile, bunun sonucunda, devletten daha fazla hizmet talep edilmesi. Antikapitalist bir mantık içinde, sosyal harcamaların istikrarı; a) ortak sorunlara ortak çözüm arayışlarını, ve b) ayrıcalık ideolojisinden kopuşu öngörür.

a) Ticari mal ve hizmetlerin gelişimi, koşul olarak da sonuç olarak da bireylerin kendi kendilerine bir şeyler yapabilme, kendi ayakları üzerinde durabilme yetilerinin azalmasına bağlıydı. Yoğun kentleşme, koruyucu hekimlik ve de okul, bir yandan «tüketme eğitimi»nde belirleyici bir rol oynarken öte-

yandan aile ve topluluk ölçeğinde özdenüretimin ve özdenhizmetin temelleri olan geleneksel becerilerin yitirilmesinde de etkili oldular: sıkça görülen rahatsızlık ve hastalıkların iyileştirilmesi, yiyeceklerin hazırlanması, yapıların, mobilya ve aletlerin onarımı, bebek bakımı, sağlığın korunması, vs. gibi...

Sağlık sistemi ve okul, resmen tanınmış mal ve hizmetlerin satıcısı durumundaki, gerçek -ve masraflı- bir bilginin tek sahibi, patentli profesyonellerin saygınlaştırılması adına, halkın beceri ve kültürünü değersizleştirdi. Halk kültüründe yapılan bu tahribat, yoğun kentleşme nedeniyle meta ilişki ve tüketimlerini o güne kadar takasa dayalı alışverişin geçerli olduğu alanlara değin yaygınlaştırmak uğruna, dayanışma ve toplumsal ilişkiler dokusunun tahrip edilmesiyle atbaşı gitti. Kendiliğinden karşılıklı yardımlaşma, kuşaklararası, komşular arasındaki sürekli yardım, vs. ilişkilerindeki bu çöküşün sonucu, yalnız özel mal ve hizmetlerde değil, ama aynı zamanda kamusal yardım, bakım, iskan, koruma, polis, vs. hizmetlerinde de giderek artan bir talebin yaratılması oldu.

Ortaklaşa sorunların toplumsal açıdan maliyeti en düşük çözümleri, ortak çözümlerdir. Nordal Akerman[25], özellikle kentleşme ve konut konusunda, yaygın yerleşim bölgelerinin *a posteriori* [sonradan] yoğunlaşma imkanlarıyla imkanların oralarda oturanlar açısından yaratacağı avantajlara ilişkin veriler getiriyor. Taşımacılık konusunda hemen her şey söylendi, yine de sorunun özü, konutlarla işyerleri arasındaki taşımacılığın hızlandırılması değil, ama bu iki mekânın birbirlerine yaklaştırılması ve mümkün olabilen ölçülerde aynı yerleşim bölgesinde biraraya getirilmesidir. Burada üretim ile tüketim, çalışma ile boş zaman arasındaki kopukluğun aşılabilmesi için gerekli temel koşul sözkonusudur.

Sağlık konusunda da antikapitalist çözüm koruyucu hekimliğin donanımlarını ve en üst düzeyde uzmanlaşmış personelini durmaksızın geliştirmek değil, ama kamusal bir bakım

ve sağlık politikasıyla hastalık nedenlerini azaltmaktır. Bu nedenlerse en başta toplumsal nedenlerdir. Ve ancak onları çekenlerin ortak müdahalesiyle azaltılabilirler. Bruno Jobert'in söylediği gibi: «Bakım merkezleri kurmak artık yetmiyor... Emekçilere -İtalyan sendikalarının yaptığı gibi çalışma koşullarını bizzat çözümleme ve kendilerini tehdit eden tehlikelere topluca bir karşılık oluşturma imkanını verecek teknik araçları sağlamak gerekir. Sağlık gözlem istasyonları aracılığıyla yöre halklarına ve derneklere, yaşam çevreleri üzerinde daha iyi bir ortak denetim uygulayabilmelerine imkan verecek gerekli bilgiler sağlanmalıdır...» Kısacası, «sağlık kuruluşlarının işleyiş mantığını tersine çevirmek ve eski edilgen yararlanıcıyı. kendi yaşama koşullarının denetiminde baş aktör konumuna getirmek[26]» gerekmektedir.

b) Eşitsizliğin, «yetişip yakalanmanın» ve sürekli «gelişmenin» dinamiği, sosyolojik planda, büyümenin temel bir iticisi oldu. Bir ürün, herkesçe ulaşılabilir olduğunda, yalnız ayrıcalıklılar tarafından elde edilebilecek «daha iyi» bir ürünün sunumuyla, eşitsizlik yeni baştan üretilmekteydi. «Daha iyi» ürün, ulaşılabilir olan ürünü kullanılmaz hale getirecek, değerini düşürecek ve sadece onu elde edebilenlerin «fukaralığını» belirleyecekti. Çünkü eşitsizliğin -fukaralığın ve ayrıcalığınhep daha yüksek düzeylerde yeniden-üretimi, talebin sonsuz büyümesi için gerekli bir koşuldur.

Eşitsizliğin bu dinamiği, selektif olarak yalnızca belli ürün tipleriyle sınırlandırılamaz. O, herkes için iyi olanın tek tek bireyler için yakışıksız olduğunu varsayan bir ayrıcalık ideolojisini besler -ve karşılığında da onun tarafından beslenir. Her bireyin, teker teker, herkesin erişemeyeceği «daha iyi» malı ve hizmeti araması, sağlık hizmetleri alanında özellikle belirgindir. «Daha iyi» hekim, tanımı gereği, kendisi ve hastaları için bir ayrıcalık kaynağı olan seçkin bir bilgi ve dona-

nımı sunabilen kişidir. Müşterilerini çoğaltmak ya da sadece korumak isteyen her hekim, meslektaşlarından «daha iyi» olmak, yani, az bulunur bir bakım sunmak zorundadır. Hiyerarşik piramidin en tepesini, tek olan birtakım teknikleri ellerinde tutan ve «cansiperane» üstünlükler gösterebilen, birkaç büyük patron işgal etmektedir. Bakım giderleri ve hastalık harcamalarındaki olağanüstü hızlı enflasyonun özgün nedeni, sağlık reçeteleri yazanların bu sürekli yarışında yatar: sözkonusu enflasyon, bir arz enflasyonudur ve itici gücünü hekimler arasındaki hiyerarşi ve rekabet oluşturur. Oysa tıp alemi, bir yandan hekimlikteki uç aşamaların gösterdiği olağanüstü başarılarla kendi içindeki aşırı kademeleşmeyi durmadan yeniden-üretirken, bir yandan da toplumun geri kalan kısmında eşitsizlikler ve dolayısıyla az bulunan tekniklere karşı talepler üretmektedir sürekli...

Tıbbın «gelişiminin» ve hastalıkların gerilemesinin böylesi bir bedele değeceği yolundaki iddianın geçersizliği şimdiye değin bin kez kanıtlandı. Sağlık harcamalarının yarısının hastaların yüzde 4'üne, yüzde 40'mınsa hastaların yüzde 1'ine ayrıldığını bilmek bile yeter. Hastaların yüzde 80'lik kitlesi, harcamaların yalnızca yüzde 20'sinden yararlanmaktadır. Böylece «tıpdaki gelişmeler», başlıca onları gerçekleştiren ve kullananların ününü ve hiyerarşik konumlarını güvence altına almaya yarayan, olağanüstü ağır tekniklerin yaygınlaşmasından sorumlu çok küçük bir hasta azınlığı için gerçekleştirilmiş olmaktadır. Buna karşın en yaygın ve toplumsal bedeli en yüksek olan rahatsızlıkların (solunum yolu hastalıkları, romatizmal rahatsızlıklar, grip, vs.) önlenmesi ve tedavisi hemen hemen ilerlemiyor. Çünkü bu hastalıklar, en başta yaygın ve sıradan oluşları nedeniyle, ancak kendileri de sıradanlaştırılabilen, herkesin kolayca erişebileceği tedavi yöntemleriyle etkin biçimde önlenebilirler. Şu halde tedavilerin daha etkin hale getirilmesi ,ileri başarılara da, ün kaynağı olmaya da imkan

vermez. Tıp hiyerarşisi, bu yüzden bunlarla ilgilenmemektedir

Sonuç olarak, hastalık harcamalarının düzeyi ancak hekimliğin ve daha genel olarak kamu sağlığı politiksının, eşitlikçi biçimde yeniden yönlendirilmesiyle istikrara kavuşabilir, giderek azaltılabilir. Bu yeni baştan yönlendirme, öncelikleri tersine çevirerek, istisnai başarılar karşısında asıl, genel olarak halkın sağlık düzeyinin iyileştirilmesine önem vermelidir. Hem etkili hem de herkes için erişilebilir olan ve daha üstün bir etkinlikteki *genelleştirilebilir* bakım yöntemleri uygulamaya konduğunda, *herkes için* değiştirilecek bir bakım kesitini, normatif olarak tanımlamalıdır.

İskandinav ülkeleri, bu tür bir ortak normun tanım ve uygulanmasında, halen en ileriye gitmiş ülkelerdir. Buna göre, en yaygın hastalıklara karşı mücadelede sağlığın daha iyi korunması ve daha etkin bir müdahale (hem önlemede hem de tedavide) arayışı, uç aşamadaki tıbbın «cansiperane» başarılarına üstün tutulur. Yeni teknikler, tekel ve ayrıcalık kaygısıyla değil, genel bir erişilebilirlik amacıyla geliştirilir. Bu politikayı şöyle bir özdeyiş tanımlayabilir: «İyi olan iyidir, yeterli olan da yeterli.» «Daha çok» ve «daha iyi», bazıları için ayrıcalıkların, çoğunluk içinse doyumsuzluk sıkıntısının kaynağı durumundaki lüks ve savurganlıklar olacaktır.

Bunlar bir yana, yalnızca herkesin katılımıyla yerleşik hale gelmiş, mahallelerde, beldelerde ve iş yerlerinde yaşama koşullarının ve sağlık göstergelerinin ortaklaşa denetimine en geniş yeri tanıyan bir ortak normun herkes tarafından kabul edilme şansı vardır.

Bununla birlikte bir ortak norm, yalnızca tek bir alanda aranamaz. Sağlık konusunda geliştirilip kabul edilme şansı da, eğer zamanda bütün tüketim kararlarında istenmiş ve luk, «daima daha iyi»nin, «daima daha fazla»nın aranışı, ye-

tersizliklerin ve yoklukların özerk gözlenişinden değil, ama satıcıların bir azınlığa sundukları sözümona tedavilerin *varlığından* kaynaklanıyor. Arzın ve dolayısıyla toplumsal üretim kararlarının ortaklaşa denetimi, tüketim modelinin eşitlikçi bir doğrultuda değiştirilmesinin ve ticari olmayan özdenüretimlerin buna koşut olarak genişletilmelerinin anahtarıdır[27].

Bu ortak denetim, doğal olarak kapitalist ideoloji ve mantıktan kopuş anlamına gelmektedir. Kendiliğinden iş başında olan eğilimlere tam anlamıyla zıt bir toplum projesini öngörür. Bilinmez-beklenti, burada özellikle zıtlık göstermektedir ve karşı seçenek de bellidir: eğer toplum özerklik ve özdenyönetim alanlarının genişletilmesi yoluyla, kapitalizmle kopuş halindeki bir bunalımdan-çıkışı hazırlamak için mikro-enformatiği sahiplenmezse, kapitalizm onu (bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi) «kendiliğinden», üretilen malın saltanatının mutlak zaferini işaretleyecek yeni tip bir sanayileşmeye doğru yönlendirecektir.

II. Sosyal harcamaların kısılması: sağdaki çıkış

Marksist kuramda sermaye, pazar doyma noktasına yaklaştığı ölçüde, giderek artan biçimde «artı-değeri gerçekleştirme güçlükleri» ile karşılaşır. Bir başka deyişle, üretimi önceden belirlenmiş fiyata satmak giderek güçleşir; satış giderleri durmadan artar. Artı-değerin gerçekleştirilmesindeki güçlükler, büyümenin son dönemi boyunca kendine özgü ve yeni bir biçim kazanır: üretilen mallar için gereksinilen tüketicileri üretmedeki büyüyen güçlük ve Jacques Attali'nın deyimiyle, «talep üretiminin» büyüyen maliyeti. Bu üretim ancak, maliyetlerde-

ki artışa karşın verimleri azalan bir hizmetler bütününün (eğitim, enformasyon, bakım, kentleşme, taşımacılık, propaganda, vs.) gelişimiyle sağlanabilir. Kapitalist akılcılığın bakış açısına göre, bunalım ancak, üreticilerin üretimine imkan veren hizmetlerin maliyeti çok büyük ölçüde kısılabildiği zaman sona erecek, yeni bir birikim dönemi harekete geçecektir.

Enformatiğin, bu kısıntıyı mümkün hale getirmesi bekleniyor. Dahası enformatik kişiden kişiye zenaat hizmetlerinin sınaileştirilmesine; şimdiye değin kamuya ait olan birtakım hizmetlerin özelleştirilmesine; ve de tüketicilerin üretiminin, sanayinin daha büyük kârlar için tüketicilere satacağı araçlarla bizzat tüketicilerin üstlendiği bir faaliyete dönüştürülmesine olanak tanımalıdır. Jacques Attali, sanayi tarafından öngörülmüş normlara uygun olarak, tüketicilerin özden üretimini, sürecini, «özdendenetim toplumu[28]»: şeklinde tanımlıyor. Sanayileşmiş özdenüretimden, kamu hizmetlerinde yerlerini alması beklenen iki büyük alan Eğitim ve Sağlık'tır: gerçekten de, asıl bu iki hizmet alanında çalışanların sayısı ve sosyal maliyetler en yüksek noktada, verim düşüklüğü ise en belirgin durumdadır.

— *Eğitim* büyük ölçüde ve her düzeyde, sanayi tarafından üretilmiş eğitim makinelerine aktarılabilir: yürümesini, konuşmasını, şarkı söylemesini, resim yapmasını, hesaplamasını, vs. öğreten oyunlar ve bilgisayarlar; lise ve üniversiteler düzeyinde, bilgisayarlı özden-eğitim programları; insanın yenilenme, «sürekli eğitim», sürekli doğrulama programlarıyla özdensınama makineleri üzerinde, kendi başına, bilgilerinin toplumsal ve profesyonel normlara uygunluğunu denetlemesi...

Bireyler bu yoldan, kendilerine, özdenüretim, varolan normlara özdenuyum, özdendenetim imkanı veren ve böylece sıkıntılarını, yalnızlıklarını, kenarda bırakılmış olma, gerileme ya da işsizlik korkularını önleyen araçların (terminaller,

telematik aboneleri, özgün hafıza ve programları edinebilme) bedelini sanayiye ödeyeceklerdir.

— *Sağlık* da benzer bir evrime açıktır. Bir pratisyene, bir psikiatra ya da seksoloğa görünmenin yerini, insanın, özdenbakım, özdenteşhis ve özdentedavi makineleriyle diyaloğu almıştır. Artık sağlık sigortasına ödenecek prim oranı da, sigortanın ödentilerine hak kazanım da, her bireyin biyolojik parametrelerine uygun olarak özdenbakım makinesi tarafından saptanmış bir sağlıklı yaşama gözlemine bağlıdır[29]. Check-up makineleri, masaj ve jimnastik aletleri, bilgisayarlı yoga ve rahatlama, vs. kursları —kişiden kişiye hizmetlerin hemen tümü sanayileştirilmeye ve kapitalistleştirilmeye hazırdır. «Cinsel hizmet» (yani fahişelik) bile, mastürbasyon veya çiftleşme makineleri, robot-bebekler, video-kasetler aracılığıyla sanayileştirilebilir (ve de hanidir sanayileşti)[30].

Ekonomik açıdan bu sanayileştirme, şimdiye değin potansiyel kârın veya üretken tüketimin vergilendirilmesiyle karşılanmış olan faaliyet alanlarının kapitalist anlamda *üretken* (yani artı-değer üreticisi) bir hale getirilmesiyle sonuçlanır: eskiden *masraf* olan, artık Sermayeye *kazandıracaktır.*

Teknik açıdansa, bu sanayileştirmenin özgünlüğü üretilen malların *maddi olmayışlarıdır:* gerçekten de maddi ürünler (telematik şebeke, terminaller, hafıza birimleri, kasetler, vs.) maddi olmayan bir mala sanayileştirilmiş *ulaşım araçlarından* başka bir şey değildir: bu mal, üretim maliyeti alabildiğine düşük, değişim değeriyse (satış fiyatı) yüksek olan ve tüketim ve üretimi ne dış giderlere yol açan ne de maddi üretimlerdeki büyümenin karşılaştığı fizik sınırlara (yer darlığı, tıkanıklıklar, kirlenmeler) çarpan «enformasyon»dur.

Ekonominin «büyük dengeleri» açısından, kapitalist üretim alanının, o güne değin iş gücünün (yeniden) üretimine dayanan faaliyetlere doğru genişlemesi sözkonusudur. Bu (yeni-

den) üretimin (günlük yaşamın, eğitimin, sosyalizasyonun, bakımların sürdürülmesinin) bedeli alabildiğine düşürülürken, aynı zamanda da o güne değin sosyal hizmet kesintileri ve vergiyle karşılana gelen bir hizmetler bütünü, kısmen bireylere yüklenmiş olur. Bu hizmetlerin sanayileştirilmeleri şu halde, hem zorunlu vergilendirilmelerin azaltılmasına, hem de yeni tip bir sanayi ürününün bireysel alımının çoğaltılmasına imkan verir. Yeni bir pazar yaratır. Bu yolla, «tüketimde bir azalma olmaksızın ücret giderinin düşüşü», «talep azalmaksızın kârın artışı» gerçekleşir. Michel Aglietta'nın tanımladığı[31] şekliyle, ve Jacques Attali tarafından «özdendenetim toplumu[32]»ndaki anlamı ve uygulanış biçimleri ortaya konan «neo-Fordizm»in başlıca özelliği işte buradadır.

Zamanın serbestleştirilmesinin de sağladığı kolaylıkla, yeni tipte bir özdenüretim ve özdenhizmetin *kapitalist* gelişimi, böylece özerklik ve toplumsal çevreye sahiplenme özlemini başlangıçtaki hedefinden geri döndürebilir, ve onu ticari düzenle bütünleştirebilir. Alvin Toffler'in betimlediği «önuyarı[33]» evreni özdenüreticinin başına buyruk özdenbelirleyicilğini mutlaka kapsamamaktadır. Kişilerin ve toplulukların egemenlik alanlarını genişleten özerk faaliyetler olacak yerde, özdenüretim ve özdenhizmetler de, yararlandıkları enformatik donanım aracılığıyla uzaktan programlanabilirler. Özdendenetimin uzaktan programlanışı, kişilerin bireysel olarak bir ana hafızadan yararlandığı *radyal* iletişim şebekelerine başvuracak ve aynı şekilde, özdenyönetilen ortak karar süreçleriyle ortak hafızalara ortak ulaşımı olduğu kadar, *yatay* iletişimleri de —ve dolayısıyla kişiler arasındaki özgür bilgi ve deneyim alışverişini— ortadan kaldıracaktır. Böylece, devletin, tekniğin ve ticaretin kullandığı aletlerin kişiler üzerindeki gücü artırılırken, çevrenin merkeze karşı eylem yeteneği de yadsınmaktadır[34].

Bireyler böylelikle, kullandıkları özdenüretim araçları marifetiyle, önceden programlanmış bir düzene uygun olarak

kendilerini —özdenüretmeye, kendilerini— özdeneğitmeye, kendileriyle— özdenilgilenmeye yöneltilebilmiş olacaklardır. Böylece özerklik isteği ve boş zaman sömürülür ve bireyin aleyhine kullanılır. Bireylerin emrine verilen araçlarla sağlanacağı varsayılan egemenliği, aslında tek başına sürdürülen bir özdentüketime indirgerler.

«Bunalımdan çıkış»ın bu kapitalist yolu, eğer gerçekten hazırlanma sürecindeyse, yine de kapitalist ideolojinin ve akılcılığının sürekliliğiyle bağdaşmayan bir takım değişimleri içermektedir. Zira hizmetler sektörünün ve maddi olmayan üretimlerin otomatizasyonu, esasında, sunulan mal kitlesini yeterli miktarda paraya çevirebilecek bir talebi beslemeye elverişli değildir. Ne yeni bir yoğun birikim sürecini, ne de ücretler ve ücretlilerin tüketimi sayesinde ekonomik büyümenin kendi kendini düzenleyeceği bir ayarlama türünü öngörmeye imkân verir.

Tersine, maddi olmayan tüketimler çok az bir sermaye ve çok az bir emek gerektirirler. Dolayısıyla satışlarından sağlanacak kârlar, çok küçük bir bölümüyle yeni yatırımlara dönüşebilecektir. Bu kârlar da, kapitalist türden kazançlar olmaktan çok rantı andırmaktadır. Büyük kısmıyla, yeni yönetici seçkinler tarafından harcanmak ve herhangi bir emek sarfetmeyi gerektirmeksizin yeniden halka dağıtılmak zorundadır. Yalnızca bu yeniden dağıtım, insanlara kendilerine satılmak istenen şeyi tüketme imkânlarını verebilir.

Birtakım malların tüketimi için ödeme imkânlarının yaratılması, aynı zamanda malın saltanatının mutlak zaferini ve ticari ilişkilerin yadsınışını simgelemektedir. Zira artık tüketim, insanda belli bir faaliyetten kaynaklanan ve onu devam ettiren bir gereksinimin (ya da bir arzunun) karşılanmasına değil, ama sunulan mallara tüketiciler bulma gereksinimine bağlıdır. Devre bu durumda artık kapanmıştır: tüketim ile üretim, insanlar ile mallar arasındaki sınır kaybolur. Mallar, insanları,

insanlar ise tüketecekleri ve üretecekleri malları üretmeye başlarlar. Tüketici-insan'ın kendisi de, üretilmiş veya özdenüretilmiş ve kazanç karşılığı satılan mal olur (bu da kesinlikle yeni bir şey değil: ben'lik teknisyenleri tükettirilecek mallara uygun insan tipini —yani zevkleri, değerleri, kafa yapılarını— imal edip satmaktalar).

Daha ilerde[35], Jacques Attali'nin haklı olarak «meta düzen'inin son değişkenliğini»ni saptadığı bu toplumsal düzene malların tüketicileri satın aldığı toplumsal düzene[36] ve öngördüğü iktidar biçimine yine geleceğiz.

Bunalımdan çıkışın bu türlüsü, yine de, ya da henüz, önlenemez değildir. «Çalışma süresini ve üretim araçlarının hacmini azaltmak üzere, aşama aşama üretkenlik kazançlarını kullanarak»; «kilit altında tutulan değil, herkesin erişebileceği makineleri» göreve getirerek; «serbest kalmış zamanı tüketim için değil yaratmak için[37]», meta ilişkilerinin yaygınlaşması değil daraltılması için kullanmayı teşvik ederek; enformatiği, insanlar arasındaki işbirliğinin merkezi aygıtlarca yönetilmesi için dikey olarak değil, toplumsal işbirliklerinin insanlar tarafından yönetimi için yatay olarak kullanmak suretiyle, farklı bir çıkış yolu bulmak mümkündür.

III. Çalışmanın ortadan kaldırılması cançekişen sermaye

12. Mikro-elektronik devrim

Temel topluluk birimlerinde kökleşmiş ademi-merkeziyetçi bir gelişmeyi engelleyen sanayileşmeci dönemin büyük çaplı teknolojilerinden farklı olarak, otomatisazyon gerçekten de toplumsal açıdan değişken bir nitelik taşır. Büyük çaplı teknolojilerin kilit-teknolojiler olmalarına karşın mikro-elektronik, bir kavşak-teknolojisidir; çünkü belli bir gelişme tipini ne yasaklamakta ne de kabule zorlamaktadır. Elektronükleer ya da uzaysanayilerinin tersine, özdenyönetime olduğu ölçüde aşırı-merkeziyetçiliğe, hatta özdenyönetilen merkeziyetçiliğe bile hizmet edebilir. Bununla birlikte, yeni ve uzun bir kapitalist birikim süreci başlatamaz.

Bu durum çeşitli yabancı araştırmalarda ve özellikle de Federal Alman Ağır Sanayi İşçileri Sendikasının (Frankfurt'taki I.G. Metall) otomasyon bölümü sorumlusu Günter Friedrichs tarafından kapsamlı biçimde kanıtlanmıştır. Robot ve büro teknolojisi klasik çalışma gereçlerinin hem daha üstün, hem de üretilen birim başına daha ucuza malolan donanımlarla değiştirilmesine imkan vermektedir[1]. Üstelik bunlar, yatırımdan

(değişmeyen sabit sermaye), iş gücünden (değişken sermaye) ve hammaddelerden (değişmez dolaşan sermaye), özellikle de enerjiden *aynı zamanda* tasarruf sağlamaktadır. Radikal yenilikleri buradadır. Bu yenilik «mikro-elektronik devrimi» deyimini tümüyle doğruluyor.

Elektrik motorunun ortaya çıkışından bu yana ilk kez, birinci sektördeki (üretim araçlarının üretimi) üretkenlik, ikinci sektördeki (tüketim malları üretimi) üretkenlikten daha hızlı ve kalıcı biçimde gelişmektedir. İşçisi olmayan ilk fabrikalar, robotların yeni robotlar ürettikleri fabrikalardır. Üretilen birim başına düşen değişmeyen sabit sermaye değeri hızla azalmakta, ve değişken sermaye değeri de bakım emeğinin gerektireceği bir düzeye inme eğilimine girmektedir. Kısacası teknik devrim, ekonomik akıl yürütmenin temellerini sarsan bir dönüşümü peşinden sürüklüyor. Bu, geçmişteki teknik devrimlerde olduğu gibi yalnızca üretilen birim başına düşen sabit sermaye değerini düşürmekle kalmaz; çabucak büyüyen bir meta hacmini üretmek üzere harekete geçirilmiş sermayenin *bütününün* de küçülmesi sürecini başlatır...

Devlet, yatırım arzusunu uyardığı zaman, buna bağlı olarak üretim araçlarının yenilenişini ve kâr haddinin yeniden oluşumunu, ama aynı zamanda sermayenin de tahribatını (işletmelerin kapanışı, varolan donanımların sökülüp kaldırılması yoluyla) ve iş alanlarının ortadan kalkışını da uyarmış olur. Federal Almanya'da yapılan bir araştırmaya göre[2], sınai donanım alanına yatırılan yüz milyar Deutsche Mark, 1955 1960 arasında iki milyon yeni iş, 1960 1965 arasında da 400 bin yeni iş yaratabiliyordu. 1965 1970 arası dönemde sözkonusu tutar 100 bin iş alanını *ortadan kaldıracak* ve 1970 ile 1975 arasında bu miktar 500 bin iş alanını bulacaktı. Fransa'da da sanayide *gözlemlenen* işgücü gerilemesi, yılda 53 bin iş alanına kadar çıkar.

Şu halde yatırımın yapacağı hamle, en azından teknolojik

dönüşüm son aşamasına ulaşmadığı sürece, büyümeyi hızlandıramaz. Kaldı ki otomatizm üzerine kurulu yeni bir büyüme süreci, daha yeni yeni boy göstermeye başlayan bir kültürel dönüşümü ve ekonomik sistemlerin kendi dönüşümlerini öngörmektedir. Çalışma süresi, bundan böyle, mübadele değerinin ölçüsü olamayacağı gibi, mübadele değeri de ekonomik değerin ölçüsü olamaz. Ücret emeğin niceliğine göre belirlenemeyeceği gibi, bir gelire hak hazanmak da bir işte çalışmaya bağlanamaz.

Bu dönüşümlerin tanımı ve politik yönetimi, yaşanan bunalımın temel bilinmez-beklentileridir.

13. Olmayacak kapitalizm

Mevcut bunalımın yeni olan yönü, kapitalizmin teknolojik değişmeler aracılığıyla bunalıma karşılık verme çabasının artık kapitalist akılcılık çerçevesi içinde tutulamayışıdır. Bu değişimler, sermayelerin ve iş alanlarının tahribini hızlandırarak, büyüyen miktarlardaki malın, hızla küçülen miktarlardaki sermaye ve emekle üretilmesine imkan vermekteler. Kuşkusuz «daha azla daha çoğu yapmak», ekonomi-politiğin her zaman hedeflediği şey olmuştur; ancak bu hedefe *mutlak* niceliklerin büyümesini (sermayeden daha hızla büyüyen bir üretim nedeniyle daha verimli olan sermaye) yalnızca *görece* büyüklüklerin (üretilen birim başına daha az sermaye ve emek) izlemesi halinde ulaşabilirdi. Oysa, gördük ki, otomatizasyon, büyüyen miktarlardaki maddi ve maddi olmayan malların üretilmesiyle değerlenebilecek mutlak sermaye miktarlarının azalmasına neden olmaktadır.

Miktarı azaltılmış bu sermayenin, geçmiştekine oranla çok

daha verimli olduğu bir gerçektir. Ne ki asıl bu çok yüksek düzeydeki verimlilikleri sorun yaratmaktadır. Tam otomatik bir fabrikada canlı emek miktarı, tıpkı ücret şeklinde dağıtılan emek miktarı ve (Marksist anlamda) ürünün ekonomik değeri gibi sıfıra doğru inme eğilimi gösterir. Bir başka deyişle, otomatizasyon, potansiyel alıcılarla birlikte emekçileri de ortadan kaldırır. Üretimin tüketimi, bu durumda, satınalma gücünün, klasik ekonomik devrenin dışındaki yöntemlerle, yani meta mübadelelerine dayanmayan ve emeği ödüllendirmeyen yöntemlerle dağıtılması yolundan sağlanabilir. Ürünlerin meta değeri (mübadele değeri) de, otomatik makine donanımının bakım, yeniden üretim ve çalışma masrafına eşit bir büyüklüğe yönelir.

Burada, Marx'ın *Grundrisse*'lerde açıkladığı, «mübadele değerine dayalı üretimin çöküşü»yle karşı karşıyayız[3]. Başka bir deyişle, üretimin hedefi artık mübadele değerinin, artı-emeğin ve sermayeyi büyütmek üzere artı-değerin büyümesi *olamaz*, zira otomatik fabrika artık, hemen hemen artı-değerden başka bir şey üretmemektedir. Otomatizasyon yaygınlaştıkça ve artı-değerin birikimi ve oranı da artıkça, bu artı-değerin sermayeleştirilmesi imkansızlaşır: verimli bir yeniden-yatırım imkanı kalmaz[4].

Şu halde, ekonomik yönetimin özel biçim ve hedefleri kapitalizmin öngördüklerinden ibaret *kalamayacağı* gibi, toplumsal ilişkiler de emek gücünün satılmasına, yani ücret düzenine bağlı kalmaya devam edemez. Bu yönetim, sosyalist de *olamaz*, çünkü «herkese emeğine göre» ilkesi olaylar içinde aşılmış ve üretim sürecinin toplumsallaşması (ki Marx'a göre, bu sürecin sonunda sosyalizm kurulur) çoktan tamamlanmıştır. Dolayısıyla otomatizasyon, *kapitalizmin de sosyalizmin de ötesinde bir yere* götürmektedir. Bu yer, temel bilinmez-beklentidir ve başlıca iki biçim alabilir: tam anlamıyla (Alain Touraine'in deyimiyle) «*programlanmış*» teknokratik toplum biçimi;

ve Marx'ın «komünist» olarak tanımladığı, özgürleşmiş toplum biçimi... Bu ikinci toplumda gerekli olan gerektiğince üretilecek ve üretim her bireyin zamanının ancak çok kısıtlı bir bölümünü işgal edecek ve dolayısıyla *emek* (ücretli emek) başlıca faaliyet olmaktan çıkacaktır[5].

Bu iki toplum biçiminin zorunlu ortak yanı, güvence altına alınmış bir gelir ve bir işe sahip olma hakkı arasındaki ayrılıktır. Gene de, temelde birbirlerinden tamamen farklıdırlar.

14. Çalışma toplumunun sonu

Mikro-elektronik devrim, emeğin ortadan kaldırılması çağını başlatır. Bunun iki anlamını da kavramak gerekir:

a) Gerekli emek miktarı, maddi üretimlerin ve örgütlenme faaliyetlerinin çoğunda, marjinal hale gelecek ölçüde hızla azalır.

b) Emek, emekçinin işlediği maddeyle karşı karşıya gelmesini gerektirmez. Maddenin değiştirilmesi, anında, eksiksiz ve egemen bir faaliyetin sonucu değildir artık.

«Marksistlerin» çoğunluğunca bilinmeyen ya da kapitalizmin yozlaştırıcı etkilerine atfedilen bu gelişmeler, Marx'a bakıldığında, tam tersine kapitalizmin ortadan kalkışını ve komünizmin nesnel olgunlaşmasını haber vermekteydi. Gerçekten de Marx, «iş araçlarının otomatik süreç içindeki dönüşümünüyle», bireysel emeğin «anındalığı ve öznelliği içinde ortadan kaldırılarak toplumsal emeğe dönüşmesinin»[6] koşut olarak ilerleyeceğini öngörür. Emeğin toplumsallaştırılması, böylece, meslekler adını verdiğimiz kişisel becerileri ortadan kaldırır, çünkü bireye, kişisel yeteneklerini yanında taşıyan bir in-

san olma yerine, toplumsal açıdan belirlenmiş yetenekleri taşıyan, «aracısız bir toplumsal faaliyet»e katılan toplumsal bir birey niteliği verir. Bu evrim hemen hemen tamamladı[7].

Marx'ın öngörüsüne uygun olarak, işin doğası («önceden belirlenmiş niteliği») işle ilgisini kesti: «çalışıyorum» ya da «bir işim var» deniyor, «şunu ya da bunu yapmaya çalışıyorum» denmiyor. İş, artık, «şu ya da bu meslekte *çalışıyorum*» denildiği zamanlardaki gibi, bireyin «özgün varlığı içinde kendisini belirleyen» bir faaliyetle buluşmasını içermiyor. Çalışmak herhangi bir şeyi yapmadır; şunu ya da bunu, burada ya da şurada hiç önemli değil!

Bu «belirlenmiş içeriğe ilgisizlik» yine de, Marx'ın öngördüğü gibi, bireyin toplumla tıpkı «organik bedeni»ymişcesine özdeşleşmesini sağlayamadı; tersine, işin geneline karşı bir soğumaya yolaçtı. İş artık yalnızca, şöyle ya da böyle, hızla küçülen ve kişisel olarak kullanılan bir becerinin sahipliğini kendi tekellerinde sürdüren «profesyoneller» azınlığı için bir sosyal kimlik ve kişisel oluşum kaynağıdır.

Nitekim İsveç'te, çalışmanın hayatlarının en önemli boyutu olduğunu düşünen kadın ve erkeklerin oranı 1955'te yüzde 33'ken, 1977'de yüzde 17'ye düşmüştür. Federal Almanya'da boş zamanlarında yaptıkları şeylere işlerinden daha çok önem verdiklerini söyleyen kişilerin oranı da, 1962'de yüzde 36'yken, 1976'da yüzde 56'ya yükselmiştir. Fransa'da da, 1981 sonbaharında ücretliler arasında gerçekleştirilen bir ankette şu soru yöneltiliyordu: «İmkan bulabilseydiniz her türlü profesyonel faaliyetten vaz geçer miydiniz?» Yanıtlar, «İşe bağlılığın sağlanan gelirle orantılı olarak arttığını» ortaya koyuyor (ama beri yanda, gelirin ihtisaslaşma ve ücretliye tanınan kişisel sorumlulukla birlikte arttığı da biliniyor). Böylece, ayda 4 bin ile 6 bin Frank arasında kazananların yüzde 61'i yukardaki soruya olumlu karşılık verirken, 10 bin Frank'ın üzerin-

de kazananların yüzde 34.5'inin karşılığı olumludur; ortalamaysa yüzde 44.9'dur[9].

İşe karşı bu soğuma, oluşum halindeki sosyo-kültürel dönüşümler içinde en önemlisidir. Sanayileşmeciliğin ideolojik ve etik temellerini yıkmaktadır. İşe karşı soğuma, mevcut bunalımın en yüksek evresinden önce de belli olmakla birlikte (bu, daha önce gördüğümüz gibi, bunalımın belirleyici bir ögesiydi), otomatizasyonun beraberinde getirdiği, toplumsal açıdan gerekli çalışma zamanımn azalışıyla, daha da hızlanmıştır. Bu nedenle, her yerde, *toplumlar, bu azalışı, gerçekliği gözlerden saklayacak bir biçimde kullanırlar.* Ne ki hangi ideolojinin bayraktarlığını yaparsa yapsın, *bundan böyle herkes için tam günlük ücretli iş olamayacağı ve de ücretlendirilmiş çalışmanın insanların hayatında odak noktası, hatta ağırlıklı faaliyet olarak bile kalamayacağı olgusunu kabul etmeyen her politika yalandır.*

15. Bir işçi muhafazakarlığı

Çalışma, bir işe ve bir gelire sahip olma hakkı uzun süre birbirine karıştırıldı. Bundan böyle karıştırılamaz. Bu olgu, işsizliğin ödeneğe bağlanması ve erken emeklilik uygulamalarıyla birlikte kabul edilip, gizlenmeye çalışılıyor. Kuzey Avrupa ülkelerinde işsizlere, eski ücretlerinin yüzde 70'inin süreyle bağlı olmaksızın ödenmesi, ya da 55 yaşından yukarı işçilerin, kimi bunalım içindeki sektörlerdeyse 50 yaşından yukarı olanların ücretlerinin yüzde 70 ila 90'ı üzerinden emekliye sevk edilmeleri, bir gelire sahip olma hakkını, bir işe sahip olma hakkından kendiliğinden ayırmaktadır.

Yine de bu ayrım, gizli kapaklı bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu ayrım, işsizliği rastlantısal ve geçici bir olay gibi, işsizlik ödentisini de bir hak gibi değil bir sadaka gibi değerlendirerek, artık bundan böyle hiç kimse için asla tam gün çalışma olmadığını, olamayacağını kabullenmeyi önlemektedir. İşsizlik de işsizler de, sürekli tam gün çalışma sanki kural ve ilkeymiş ve öyle kalmalıymış gibi ele alınmaktadır: ya tam gün ücretli olunmalıdır, ya da ödeneği karşılığında, ücretsiz dahi olsa her türlü faaliyetten elini çekmiş işsiz[10]! Tam gün çalışma *veya* tam işsizlik seçenekleri, toplumsal açıdan gerekli çalışma süresinin olgusal biçimde azalışını zımnen yadsımakta ve bu azalmayı en eşitsiz bir biçimde paylaştırmaktadır. Tam gün ilkesini ve *onun aracılığıyla işverenlerle ücretliler arasındaki sosyal ilişkilerin niteliğini* korumak üzere, bu azalıştan yararlanamayanları (işsizler) cezalandırıp kenarda bırakmaktadır.

İşverenlerle ücretliler arasında, ikincilerin birinciler karşısındaki boyun eğiş ve bağımlılıkları üzerine kurulu bu ilişkiler, gerçekten de ancak, iş ücretlinin başlıca uğraşısıysa sürebilir. Ücretli o zaman, işveren karşısındaki bağımlılığını, hayatı üzerinde etki yapan bir güç olarak duyar; çünkü hayatı tümüyle iş çevresinde örgütlenmiş ve yoğunlaşmıştır. Yok, eğer iş haftada otuz saati ya da daha az bir süreyi aşmazsa o zaman herhangi bir diğer faaliyetten farksız, hatta zaman zaman çok daha önemsiz bir konuma düşecektir. Bundan da işçinin işverenle arasındaki varlıksal boyun eğiş ilişkisi etkilenecektir; işgücü artık işverenin kararlarını ve gücünü uysallıkla kabullenmeyecektir. Tam gün ilkesine sahip çıkılması temelde, *verimin etiği üzerine kurulu egemenlik ilişkilerini korumaya* yöneliktir.

Egemenlik ilişkisinin ideolojik temellerini korumayı amaçlayan bu politikanın yüksek bir toplumsal maliyeti vardır. Ve faal nüfusu, ister istemez iki yönlü bir bölünmeye sürükler: Bir yanda korunan ve istikrarlı, tam gün istihdam edilen, sanayileşmeciliğin geleneksel değerlerinin koruyucusu, işine ve

toplumsal statüsüne bağlı bir seçkin-işçiler kesimi; öte yanda bir işsizler kitlesi ve vasıfsız, statüsüz, geçici, öylesine sıradan işlerde çalıştırılan işçiler...

Tüm sanayileşmiş toplumlar, istikrarlı işçi sınıfının eski düzenin korunmasında tutucu bir rol oynamaya çağırıldığı, (özellikle Japonya'da her zaman gündemde olan) bu «ikileşmeye» doğru yol almaktalar[11]. Buna karşın, işi paylaşma, iş saatlerini azaltma, özdenüretim faaliyetlerini yaygınlaştırarak ücret düzenini ortadan kaldırma ve herkese yaşamasını güvenceye alacak bir gelir sağlama mücadelesinde, *mümkün olan* tek toplumsal özne «çalışmaya karşı ilgisizler» kitlesidir. Solla sağ arasındaki sınır, her zaman olduğu gibi açıkca iş dünyasından geçiyor[12].

16. Yaşayan-ölü kapitalizm

Otomatizasyonun etkisi karşısında, tam gün istihdama imkan veren istikrarlı işlerin sayısının hızla azalması nedeniyle, emek seçkinlerinin egemenliği ancak az ya da çok otoriter yollardan sağlanabilirken, giderek büyüyen çalışmayanlar yığınının toplumsal denetimi, aşağıda özet bir tipolojisi verilen az ya da çok özgün politikaları gerektirir:

1. Çalışmayanların *sınıflandırılması* ve *toplum dışına itilmeleri* şimdiden görülebilen eğilimlerdir. İşsizliğin yaygınlığı ve çalışmayanların bir ödeneğe bağlanması, çok sayıda önlemle gizlenmektedir: zorunlu eğitim süresinin uzatılması; hiç bir geleceği olmadığı bilinen eğitim stajları ve yüksek öğretim için burs vb. yollarla para ödenmesi, askerlik süresinin uzatılması; özgür işgücünün ekonomik açıdan verimli bulmayacağı

işler için, düşük ücretli yarı askerî bir «zorunlu hizmet» getirilmesi; silah üretiminin artması; sınırlı savaşlar, vs...

Bu önlemlerin ortak özelliği, kendileri için tam günlük, istikrarlı işler bulunmayan kesimlerin toplumdan dışlanmasıdır. İşbaşındaki rejimlerin yapısı ve politik geleneğine göre, bu ayırım az ya da çok otoriter bir biçim alır: ırk ayrımcılığı, gulaglar, zorunlu yarı askeri hizmet; çoğunluğu işsiz olan halk kitlelerini biraraya toplayan Kuzey Amerika tipi kent gettoları ya da gecekondu semtleri; ve beri yanda da genç işsizler çeteleri; sonu gelmez öğrenim ve eğitimler için belirsiz burslular; vekalet edenler, ek hizmet yapanlar, mevsimlik çalışanlar, vs... Bütün şıklarda düzenli işi olmayan kesimler, çoğunlukta oldukları zaman bile (bazı Amerikan kentlerinde veya Güney Afrika'da olduğu gibi) *toplum tarafından kenarda bırakılmışlardır.* Her türlü faaliyet ve toplumsal katılma onlara kendiliğinden yasaklanmıştır. Şöyle ya da böyle, bu kesimlerin toplumsal açıdan daha aşağı ve uyumsuz oldukları kabul edilmektedir. Toplum, bu dışlamanın kurbanlarından her gün yaka silker ve onlara vermek lütfunda bulunduğu sadakayı başlarına kakar. Emek seçkinlerinin hegemonyası, aslında hakların eşitliğini alaşağı eden ve hemen hemen ırkçı kinler ve küçümsemelerle kendini doğrulayan bir katmanlaşma pahasına sürüp gider.

II. Toplumasl faaliyetin *iki yönlü katmanlaşması,* dışlamanın teknokratik ve örgütlü bir değişik türüdür[13]. Halkı, kendiliğinden, iki sektörden birine ya da diğerine ait oluşlarına göre ayırır: yüksek verimin geçerli olduğu ve maliyetleri etkileyen ileri sanayilerle hizmetlerin (özellikle taşımacılık, iletişim ve dağıtım) uluslararası rekabetine açık sektöre; ve düşük verimin hüküm sürdüğü, ilk sektörün maliyetleri içine girmeyen, personel hizmet ve bakımları, zenaatlar, eğlenceler,

dinlence sanayileri, vs. gibi kârlılık ve verim ilkeleri saptamaya gerek olmayan faaliyetlerin sektörüne...

İkinci sektör (ki bu buluşun öncüleri alay edercesine «konuk» sektör diye adlandırıyorlar) politik açıdan olduğu kadar ekonomik ve ideolojik açılardan da açıkça birincisine bağımlıdır. Emek seçkinleri, üretkenlikleri ve verim etikleri ile he gemonyalarını sürdürmektedir. İstediği kadar azınlıkta olsunlar, bu seçkinler küçük mesleklerin, küçük hizmetlerin ve küçük meta üretimlerinin, kendi gölgesi altında üremesine göz yuman yönetici sınıfı oluşturur. Küçük hizmet ve üretimlerse (Japonya ve İtalya'da olduğu gibi) birinci sektörün esneklik ve gerektiği zaman uyum yeteneği gösteremediği kimi alanlarda, ikinci elden görev yapmaya çağrılabilirler.

Guy Aznar[14]'ın deyimiyle bu «uzamsal» ikilikçi düzenleme, her şeye rağmen ancak geçici ve kısa süreli olabilir. Gerçekten de, bir yandan emek seçkinleri, sayısal olarak, giderek daha bir daralma eğilimine girecektir. İkinci sektörde sığınak arayan, aynı zamanda umursamaz ve kanaatkâr bir yaşam tarzına sahip kitlenin büyümesi, ister istemez, birinci sektörün meta üretimine sunulmuş, çıkış yollarının daralmasına eşlik edecektir. Öte yandan, kişisel bakım ve hizmet yükümlülerinin çoğalması, maddi olmayan üretimlerin sanayileştirilmesi ve enformatizasyonu eğilimiyle çelişki halindedir. Bu eğilim ancak, ikinci sektördeki halkın büyüyen bir bölümünü, şu ya da bu biçimde, her türlü işten bağımsız bir gelir güvencesi sağlayarak kârlı faaliyetlerden yoksun bırakmakla gerçekleşebilir.

III. *Özdenüretim ve özdengözetim.* Yönetici sınıf için çözülecek sorun üç yönlüdür:

a) Maddi olmayan malların sınai üretimi için bir talep yaratmak;

b) enformatikleşmiş ve otomatikleşmiş üretimden dış-

lanmış halk yığınlarına, bu üretimle rekabete girişemeyecek uğraşılar bulmak;

c) bu uğraşıları, talebi ödeme gücüne erişecek biçimde ücretlendirmek.

Bu sorun tek bir yanıt kabul eder: halk sunulan üretimi tüketmek için ücretlendirilmelidir. Tüketim, ücreti hak eden bir işle özümlenebilen bir uğraş haline gelmelidir. İnsanlar, maddi olmayan mallardaki tüketimlerine göre, bu tüketimin aynı zamanda tüketilen malların yönlendirdiği, kişilerin bizzat kendi kendilerini ürettikleri bir üretken faaliyet oluşu ölçüsünde ücret almalıdırlar. Mallar, tüketiciler, tüketim faaliyetiyle, toplumun gereksindiği şekle girebilmeleri için kendi tüketicilerini satın almaktadırlar[15].

«Meta düzeni»nin, bilerek ya da bilmeyerek, başlangıç için gençlere ve yaşlılara uygulama eğiliminde olduğu çözüm işte budur. «Eğitim ve sağlık tüketimi toplumsal bakımdan yararlı bir iş olarak kabul edildiğinden, çocukların ve yaşlıların ücrete bağlanması bir yardım gibi görülmemektedir», diyor Jacques Attali[16].

Birinciler, birtakım stajları, eğitim ve öğretimleri tüketmek ve bu yoldan beklentilerinde ve görünür ideolojilerinde, toplumun kendilerinden olmalarını istediği şeye uygun, «normal» yurttaşlar gibi özdenüretime göre ücretlendirileceklerdir. Çok geçmeden, bu staj ve eğitimler, enformatikleştirilmiş ve ücretlendirilmiş özdenöğrenim ve özdenyetiştirme programları şeklinde, erişilebilir hale gelecektir. Okul çağından itibaren, çocuklar kendilerine normalleştirici elektronik oyuncakları tüketme imkanını verecek cep harçlığını Devlet babadan alacaklardır: gerçekten de, oyunun içinde varolan ilkelere karşı çıkmak ve onları aşmak uygulamada imkansız hale getirilmiştir, çünkü bu ilkeler çocuğun, hiçbir zaman otoritesine başkaldıramayacağı bir özne tarafından konmuş gibi görünmektedir. Bu

ilkeler nesnelerin dünyasına, mekanizmanın işleyişine aittir. Ve oyun-alet programlayıcılarının ideolojik seçişlerini, sınırlanamayan «nesnel gereklilikler» hesabına geçirir.

Yaşlılar da, öte yandan, toplumsal faaliyetlerden dışlanmalarını kabul etmek için ücretlendirilmişlerdir; ama bu ücretlendirmenin koşulu (kişisel eğilimlerin ve bünyenin dikkate alınmasıyla) «sağlığın maliyetini önemsizleştirmeye imkan veren bir yaşam profilinin» kabulüdür. «Hasta olmak, bundan böyle, yalnızca en uygun profili taklit ederek, kendi kendinin ideal bir kopyasını tüketerek onarılabilecek hem bir günah, hem bir suç ve hem de bir kabahat olarak yaşanır... İnsan her an bir aynanın içindeki, kopya edilecek bir modele, benzerliğin stardardizasyonuna doğru gelişeduran, kendi kendisinin uslu ve hoşgörülebilir bir kopyasına bakar[17].» «Ölümlerin ayrıntılı nedenleri, kopya edilmesi gerekenin temel parametreleri ve anormal davranışların sosyal ve bireysel maliyetinin sayısal tahmini, düzenli biçimde yayınlanır... Ekonomik politika burada artık büyük kollektif donanımların yönetilmesinde değil, (...) ama tüm ekonomik mercilerin, sigorta primleri veya yardımlardaki değişmeyle ayarlanmış davranış ilkelerinin açık üretimindedir; sermaye devleti, kişilerden ilkeye (norma) uygunluklarını satınalır, kopyalarını tüketmeleri için insanlara para verir ve benzerliğin talebini yaratır[18].»

Bu model daha başka normalleştirme boyutlarında da geliştirilebilir[19]. Jacques Attali'nin kapitalist toplumun bunalımdan çıkış için seçtiği yöneliş olarak değerlendirdiği modelin, gerçekte, kapitalizmle yalnızca *formel* benzerlikleri vardır. Vatandaşlara sağlanan gelirler ücret *görünümünü* alır; tüketilecek ürünler mal *görünümünü* alır ve toplumsal ilişkiler de meta ilişkileri *görünümünü* kazanırlar; ama bu görüntüler içi boş görüntülerdir. Korunmuş olan, *kapitalist sistem değil, ama kapitalizmin başlıca araçları ücret ve pazar olan egemenlik sistemidir.* Gerçekten de üretimin amacı sermaye birikimi ve biri-

kimin değerlendirilmesi değildir ve bundan böyle de olamaz[20]. Şimdi onun birincil hedefi, toplumun denetimi ve topluma egemen olunmasıdır. Sunulan ürünler alışverişin ve kârın —tüketicilerin tüketmek üzere ücretlendirildiği ve üreticilerin azınlıktaki bir tabaka oluşturdukları bir toplumda anlamını yitiren bir kavram— maksimizasyonu gözetilerek değil, ama denetimin ve yönlendirmenin maksimizasyonu gözetilerek sunulmaktadır. Bu ürünler esas olarak, gücü artık mülkiyetin değil, ama denetim mekanizmasının denetimi üzerine kurulu bir yönetici sınıfının ellerinde, iktidar araçları haline gelir. Üretim mekanizmasıyla denetim mekanizması bir ve aynı şey olup çıkar[21]. Artık kapitalist burjuva bir toplumdan çok, neredeyse askeri bir hiyerarşi içindeki bir teknokrasiyle[22] yönetilen totaliter bir topluma daha çok yaklaşılmıştır. Alain Touraine'in teknokrasi tanımı, özünü yitirirken kapitalizmin görünümlerini kurtaran bu topluma mükemmelen uyuyor: Sözkonusu olan amaca uygunluğunun yitip gittiği ve yöneticilerinin efendi değil hizmetkar konumunda oldukları bir teknik sistemin egemenliğidir[23].

Bu teknokratik egemenliğin «solda» mı yoksa sağda mı oluğunu (veya olacağını) bilmek tali bir sorundur. Bilinmezbeklenti, teknokrasinin kendisidir: Daha mı güçlenecek yoksa ortadan mı kaldırılacaktır.

IV. Kapitalizmden çıkış için

17. Hayat boyu gelir düşüncesi: 20000 saatlik çalışma

Çalışılan işten bağımsız olarak bir gelire sahip olma hakkı, demek oluyor ki kendi başına bir özgürlük, eşitlik ve güvence garantisi değildir kişiler için. Bu hak, seçkinci bir teknokrasiye ve/veya her bireyin kendi kendisiyle olan en özel ilişkisine bile uzanabilen totaliter bir kontrol mekanizmasına da uygun düşer.

Çalışmanın ortadan kaldırılması kendi başına bir özgürleşme değildir. Özgürlük, özü gereği, teknolojik bir dönüşümün sonucu olamaz: nedeni makineler olan bir sonuç olamaz. Makineler yalnızca yeni maddi koşulları yaratabilirler. Otomatizasyonun yaratacağı koşullarsa, onları harekete geçirmeye yönelik sosyal ve politik proje uyarınca, kişilerin gelişimlerine ya imkan verecek ya da engel olacaktır. Çalışılan işten bağımsız bir gelir garantisi, *ancak herkese çalışma hakkıyla* birlikte söz konusu olduğu zaman özgürlük getirebilir: yani toplumsal olarak istenilen zenginlikleri üretme ve kendi çıkarlarını korumanın yanısıra, başkalarıyla özgür işbirliği yapma hakkıyla...

Çalışılan işten bağımsız bir gelir garantisi, sağda ya da solda, insanlara kişisel *ve toplumsal* yeni faaliyet alanları açtı-

ğı ölçüde özgürleştirici veya ezici olacak; ya da, tersine, zoraki tembelliklerinin toplumsal ücretinden başka bir anlam taşımayacaktır.

a) Hayat boyu garantilenmiş gelir düşüncesinin solda olduğu kadar sağda da yandaşları var. Sanayi devriminin kendisi kadar eski bir düşünce bu. Zira sonradan ortaya çıkan bozucu etkileri çabucak vazgeçilmesine neden olduysa da «Spcenhamland sözleşmesi» gereğince 1820 yılları İngiltere'sinde uygulamaya konmuştu. Çeşitli biçimlerde, Büyük Britanya'da 1920 ve 1930 yıllarında[1], Social Credit Movement tarafından, sonra ABD'de, Nixon'ın başkanlığı döneminde, yasa önerileri büyük bir isabetle reddedilen, senatör Humphrey ve Hawkins[2] tarafından yeniden ele alındı.

Muhafazar yandaşlarının gözünde (Milton Friedman da bunlar arasındadır) asgari bir gelirin hayat boyu garanti edilmesi ve gelir üzerindeki negatif vergi biçiminde dağıtılması, her şeyden önce yönetimsel işlemlerin kolaylaştırılması avantajını taşımaktadır. Gelirde vergi iadesi, her biri birbirinden farklı yönetimsel işlemlere bağlı karmaşık bir ödenek, yardım, tazminat (konut yardımı, aile ödentileri, çalışmayan anaya ödenek, asgari ihtiyarlık tazminatı, yoksullara yapılan toplumsal yardım, işsizlik ödeneği, vs.) çeşitliliğinin ortadan kaldırılıp, yerlerine tek bir sistem getirilmesine imkan verecektir: belli bir gelirin üzerine çıkıldığında, maliyeye vergi ödenir; o gelirin altında maliye size para öder. Bu sistem asgari yaşam seviyesinin üzerinde kaynaklara sahip ailelere yapılmakta olan yardım ve ödentileri ortadan kaldırdığı ölçüde, çok büyük tasarruflara imkan verebilir. Gelir garantisinin, muhafazakar biçiminde, asıl hedef, yoksulluğu ve işsizliği yok etmek değil, ama bunları toplum için en az masrafla toplumsal bakımdan tahammül edilebilir hale getirmektir. Böylesi bir düzenlemede top-

lumun ikilikçi katmanlaşması kaçınılmaz biçimde korunmuş ve hatta güçlenmiş olacaktır.

b) Solcu anlayış biçiminde, çalışılan işten bağımsız bir gelir garantisi, kökten değişik bir mantığa dayanmaktadır. Gelir garantisi işsizliğin ücreti, ya da toplumun kenarda bıraktığı erkek ve kadınlara bir iane olarak ortaya çıkmaz. Tam tersine, her yurttaşın hayatı boyunca sağlayacak olduğu, toplumsal açıdan gerekli emeğin, zorla küçültülemez nicelliğinin ürünü, *tüm hayatına bölüştürülmüş olarak,* alma hakkını oluşturur.

Sayısal olarak bunun bu yüzyılın sonuna kadar hayat başına 20 000 saati geçme olasılığı pek azdır[3]; daha az rekabete ve daha rahat bir hayat tarzına dayanan eşitlikçi bir toplumda, bu sayı çok daha düşük olabilirdi[4]. Oysa hayat başına 20 000 saat, on yıl boyunca tam gün çalışma, ya da yirmi yıl süreyle yarım-gün çalışma, ya da —çok daha uygun bir seçiş— kırk yıllık zaman zaman ara vererek çalışma, tatil dönemlerini ya da ücretsiz özerk faaliyetleri veya bir beldede gönüllü çalışmayı, vs. izleyen, yarım günlük çalışma dönemleri demektir.

Yaygın bir zaman uzamında azaltılmış miktardaki emeğin bu yumuşak yayılışının yaratabileceği teknik sorunları ve ideolojik itirazları ilerki bölümlerde tartışacağım. Şimdilik önemli olan, toplumsal bakımdan yararlı çalışmanın artık ne tam günlük bir uğraş ne de her bireyin hayatının başlıca ekseni olabileceğidir. Hayat tıpkı toplumun kendisi gibi çok eksenli olmak zorundadır. Her insanın çeşitli boyutlarda gelişmesine, bu boyutların birinden diğerine geçip hayatını düzenlemesine, olanak tanıyan birçok hayat ritmi ve tarzı, birçok üretim tarzı birarada yaşayacaktır. Ücretli iş başlıca faliyet olmaktan çıkacak ama, herkese hayatı boyunca sağladığı garantili gelirle, ekonomik akılcılığı ve de ekonomik hedefi olmayan sınırsız çeşitlilikteki yapılabilir faaliyetlerin ekonomik temeli olarak kalacaktır. Buraya yine döneceğiz.

18. Ücret düzeninin ortadan kalkışına doğru: sosyal gelir

Sosyalist hareketin başlangıcındaki görüşe uygun bu bakış açısı içinde hayat boyu gelir garantisi artık bir telafi etme mekanizması, bir yardım ya da bireyin bakımının Devlet tarafından üstlenilmesi biçiminde değil; ama sürekli çalışma cezasıyla birlikte, otomatizasyonun değer kuramını ve ücret düzeninin kendisini alaşağı ettiğinde, *gelirin alacağı toplumsal biçim* olarak belirir. Gerekli olanın üretimi öylesine az bir emek miktarına gereksinim göstermektedir ki, yalnızca gerçekten emek harcadığı saatler için ücretlendirilmiş olsa hiç kimse karnını doyuramayacaktır. Tersinden bakarsak azalan emekle söylendiği zaman, büyüyen üretim harcanan emeğin değerine göre değil, ancak kendi hacmine uygun ödeme olanakları yaratma ve dağıtmaya imkan verdiği ölçüde dağıtılabilecektir[5].

Dolayısıyla garanti edilmiş gelir artık ne emeğin «değeri» ne (yani toplumsal bireyin meta üretirken harcadığı gücü yeniden üretmek için gereksindiği tüketimlere) bağlı olabilir, ne de harcanan gücün parasal karşılığı olarak kavranabilir. Onun temel işlevi, bireysel emeklerin toplamından değil de, *bütünüyle* toplumun üretici güçlerinden kaynaklanan bir zenginliği toplumun bütün bireylerine dağıtmaktır. Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nde kullandığı formülle, «herkese emeğine göre» ilkesinin ötesine geçilmiştir; üretim ve değişimleri düzenleyecek olan, «herkese ihtiyacı olduğu kadar» ilkesidir[6]. Herkesin, aralıklı çalışmasıyla, üretilmesine katkıda bulunduğu toplumsal zenginlikten pay alma hakkını belirtmek için kullanılacak «sosyal ücret», «sosyal pay» ve «sosyal gelir» —ki biz burada bu üçüncüsünü kullanmayı tercih edeceğiz— deyimlerinin hepsi de meşrudur[7].

Yalnızca *emekçinin* değil de *yurttaşın* gereksinmelerini karşılayan bir «sosyal gelir» ödenmesi, toplu sözleşmeler ya

da potansiyel olarak, kapitalizm ve sosyalizm sonrası mantığa yönelmiş kurumlar tarafından daha şimdiden öngörülmüştür. İlk kez İsveçli iktisatçı Gösta Rehn[8], tüm hayat ölçeğinde herkes için, her yaşta, belli kotalara uyma koşuluyla, emekliliği üzerinden borçlanma imkanı getiren bir çalışma süresi tanımının öncüsü oldu. Rehn'in önerisi Gunnar Adler-Karlsson[9] tarafından geliştirildi ve bazı noktalarda, tersine çevrildi. Rehn'e göre her birey belli kotaları dikkate alma koşuluyla bütün hayatı boyunca istediği zaman çekebileceği bir sermaye/zaman'la birlikte dünyaya gelir; Adler-Karlsson içinse her birey, topluma karşı, hayatı süresince, kendi seçtiği zamanlarda, ama burada da bazı kotalara uyma koşuluyla, iş saati olarak ödeyeceği bir borçla doğar. Toplum, buna karşılık, ona hayatı boyunca sürecek bir gelir güvencesini sağlar. Elbette herkes ödemek zorunda olduğu borcun tutarından daha çok çalışmak ve daha çok kazanmakta özgür olacaktır. Tersinden alındığında da, dileyen, kendisine garanti edilmiş gelir hakkını sağlayacak yıllık asgari saat sayısı kadar, borcunun tutarı kadar kazanmayı da seçebilir. Topluma saat borçlanmanın ya da toplumdan saat alacaklı olmanın —dolayısıyla, önceden ödemenin veya fazladan bir borç altına girmenin— tüm imkanları düşünülebilir. Konjonktüre ve toplumun gereksinmelerine göre, yurttaşlar çalışma süresini borç alarak veya borç vererek kullanabileceklerdir.

Rehn'in önerisinde zaman ödünç alma ve ödünç vermelerinin dönüşümsüz işlevi esastır; daha radikal yenilikçi olan Adler-Karlsson ise özellikle herkese birçok hayat tarzı arasında sürekli seçiş imkanı bırakma peşindedir para veya tersine, zaman gereksinmeleri; ücretli bir işe veya tersine, boş zaman uğraşılarına verilen önem; gerçekten de tek bir kişide bile yaşa, çocuklarının sayısına ve yaşlarına, gecikmiş ya da erken rastlamalarına ve fark edişlerine göre, enikonu değişiklik gösterebilir.

İki İsveçli yazarda da, değer teorisinden kopuş —ve ister kapitalist, ister sosyalist anlayışınki olsun, üretimci mantıktan kopuş— yine de açık-seçik bir nitelikte değildir. Hayat boyu garantiye alınmış bir gelir, onlarda bir sosyal gelirden çok ayrı türde bir ücret ya da gelecekteki ücretten çekilmiş avans şeklindedir. Karşılanması için emekli, sağlık sigortası ve işsizlik sandıklarının çalışmasını sağlayan mekanizmanın aynını düşündükleri anlaşılmaktadır: yani ücretten kesilen ve geçici bir süre için ya da süresiz olarak, ücretli faaliyetlerini bırakan emekçilere dağıtılan kesinti ve vergilendirmeler...

Böylece bu düşünce biçiminde, çalışmanın karşılığının verilmesi, zımnen esas olmaktadır: herkesin çalışmadığı dönemlerinde aldığı ayrı türde ya da avans halindeki ücret, geçmiş ücret üzerinden bir tasarruf ya da gelecek ücrete karşılık bir borç olarak belirmektedir. Herkes, çalışmadığı zamanlar da dahil olmak üzere, emekçi kimliğiyle ücretlendirilmektedir, yurttaş kimliğiyle değil.

Bu düşünce biçiminin önemli bir sakıncası var: ideolojik dolambaçlılığı yüzünden, çalışmanın ortadan kaldırılması sürecinin mantıksal sonuçlarını sonuna kadar götürmeye imkan vermiyor. Gerçekten de, yıllık ve hayat başına düşen çalışma süresi azaldıkça, emek-dışı zamanı karşılamak üzere getirilmiş kesinti ve vergilendirmelerin tutarı, doğrudan ücretin tutarını aşma eğilimi gösterir. Sonuçta emek-dışı zamanın ücretlendirilişi çalışma süresinin ücretlendirilişine baskın çıkar. Birinciyi ikincinin üzerinden *alınmış* gibi düşünmek değildir artık. Aslında sanayileşmiş kapitalizmin temel postülası yıkılmaktadır. Bu postüla —Marx'ta kapitalist akılcılığın temel direği olarak beliren «değer yasası»nın kaynaklandığı «değer» kavramının dayanağıdır— ücretin, yalnızca onu meydana getirenlerde yarattığı *gereksinimler* doğrultusunda *emeği* ödüllendirmesini öngörür. Oysa, artık emeğin ve emekçilerin değil, haya-

tın ve yurttaşların ödüllendirilmiş olmaları gerekir. İnsanların emeği zenginliğin başlıca kaynağı olmaktan çıktığında, gereksinimlerinin paraya dönüştürülebilmesi de, üretilen malların dağıtılabilmesi de, ancak üretimin, istediği emek miktarından bağımsız ödeme imkanlarının dağıtımına fırsat vermesine bağlıdır. Ücret düzeninin piyasa ve emek-değer mekanizmalarından dışlanması üretimin otomatizasyonunun kaçınılmaz sonucudur ve zimnen, hayat boyu gelir garantisine bağlı hayat boyu çalışma süresi düşüncelerinin içinde mevcuttur. Sosyal üretimin asıl bölümünün, insanların çalışmalarının değil ama faaliyete geçirilen imkanların —kendileri de çok düşük miktarda doğrudan çalışmayı gerektirmiş imkanlar[10]— performansından kaynaklandığı andan itibarense «çalışma hakkı» ve «ücret hakkı» kavramları da yerlerini, gelir hakkı ve yurttaşın üretilmiş zenginliklerden hissesine düşen pay hakkına bırakırlar.

19. Sosyal gelire geçiş

Bu amaca yönelik olarak, Jacques Duboin'ın dağıtım parasından, özgün değerli bonolara, Social Credit Movement'ın sosyal temettüsüne kadar birçok formül önerildi. Bunların ütopik görünümleri şuradan kaynaklanıyor ki, geliştiricileri (özellikle Jacques Duboin[11] ve izleyicilerinin durumu) dağıtımcı ekonomiyi ayrıntılarına değin betimlerlerken, bu ekonomiye doğru geçiş, teknik açıdan da, politik açıdan da çözülmemiş bir sorun olarak kalıyor. Oysa bu geçiş, emeğin üretkenliğindeki ilerlemelerin, ücret azaltmasına gidilmeksizin, çalışma süresinde

koşut bir azalışa yol açacağını öngören toplu sözleşmelerle zımnen önceden varsayılmıştır. Bir başka deyişle, *ortadan kaldırılmış emek harcanan emekle, çalışmayan çalışanla aynı biçimde ücretlendirilmiştir.* Emeğin ücretlendirilmesi de, ödüllendirilmesi de birbirinden ayrılmıştır. APEX tarafından, özellikle İn giliz elektronik sanayiinde imzalanmış işyeri sözleşmelerinde ve öte yandan, New York liman işçilerinin toplu sözleşmelerindeki içerik budur. Bu sonuncusu, yapılacak iş miktarının liman işçilerinin toplam mevcuduna paylaştırılması yoluyla iş güvencesini garanti etmektedir. Bu miktar azaldıkça, iş süresi de aynı şekilde azalmakta, beri yandaysa ücret hiçbir koşulda haftada 30 saatlik emek karşılığından düşük olamamaktadır.

Bu tip bir sözleşme, daha ilerde belirteceğim gibi[12], yine de kapitalist rejimde genelleştirilemez. Toplumun tümüne yaygınlaştırılması sendikal mücadelelerin ve işkolu sözleşmelerinin, bunları öngörmekle birlikte, ardarda sıralanıvermelerinin sonucu olamaz. Gerçekten de, üretkenlikteki gelişmeler bir iş kolundan diğerine ve hatta, aynı işkolundaki bir işletmeden diğerine de alabildiğine farklılık göstermektedir. Çalışma süresinin (ücret değişmeden kalırken) bunun üretkenliğine bağlı indekslenmesi, her işkolundaki işgücü mevcudunun düzeyi don durulduğundan, aşırı korporatif ayrıcalıklara yol açacak çok büyük aykırılıklara götürürdü.

Üstelik, üretkenlikteki gelişmeler de kendiliğinden değildir: her zaman bir dış zorlamaya karşılık verirler. Çalışma süresinin muhtemel azaltılmasına ve işin yeni bir bölüşümüne kendiliklerinden yolaçmazlar: buna yol açmaları için salt bu amaçla ve çalışma saatlerinin daha esnek olduğu yeni bir iş düzenlemesiyle birlikte gerçekleştirilmiş olmaları gerekir[13]. Demek oluyor ki, üretkenliğin gelişimi hiçbir biçimde çalışma süresi ve çalışan mevcudunun düzeyindeki gelişmenin eklem-

lenebileceği bağımsız bir değişken gibi kabul edilemez. Tersine bağımsız değişken ve toplumsal zorlama olarak, önceden, gerçekleştirilebilir üretkenlik kazançları ışığında, takvimini belirleyerek, asıl çalışmanın paylaşımıyla süresinin azaltılmasının programlanmasıdır sözkonusu olan... Üretimin örgütlenmesi, tıpkı pazar tatilinin getirilişi, çocukların çalıştırılmalarının yasaklanması, sendikal haklar, sağlık sigortası vs. gibi, önceden gerçekleştirilemez kabul edilen her şeye daha sonra nasıl uymuşsa, bu dış zorlamaya da uyacaktır.

Çalışma süresinde gelir garantisiyle yapılacak bir genel azaltma, şu halde herşeyden önce, zaman politikasıyla iş politikasının olduğu kadar, sendikal faliyetin ve plânlama organlarının da araçları durumunda olacağı bir toplumsal değişim iradesini gerektirir. Çalışma süresinde yapılacak bu azaltma özellikle de bir tahmin, planlama ve bilgi toplama merkezini öngörür; işgücünün, otomatizasyonunun daha hızlı olduğu faaliyetlerden daha yavaş olduğu faaliyetlere doğru sürekli kaydırılmasını öngörür; herkese dolaysız olarak açık bulunan ve insanın emeğini bir veya birçok kişiyle değiştirme ya da paylaşma imkanına sahip olduğu şeffaf bir emek arz ve talep borsası öngörür; «emekçilerin» üretkenliği hızla büyüyen bir uğraştan, üretkenliği daha zayıf olan bir başkasına kolayca geçebildikleri -hatta mevsimlere göre değişik uğraşlarla ilgilenebildikleri-, yüksek bir profesyonel değişkenlik ve oynaklık öngörür. İşin içeriğine ve doğasına yönelik bu kayıtsızlığa Marx'ın *Grundrisse*'lerde verdiği olumlu anlam burada yeniden ortaya çıkıyor. Yalnızca herkesin geniş, zengin değerli ve başkalarınınkiyle değiştirilebilir bir toplumsal niteliğe sahip olduğu toplum biçimi, kendileri de sıradanlaştırılabilen ve birbiriyle değiştirilebilen çok sayıdaki görevi çok sayıdaki insana dağıtabilir.

20. *Sıradanlaştırılmış iş, paylaştırılmış iş*

Üretim sürecinin sosyalizasyonunun sonucu olarak, meslekle-rin sıradanlaşması; toplumsal bakımdan gerekli emeğin, her-kesin çalışabilmesi ve de teknik ileremeler etkinleştiği ölçüde herkesin giderek daha az çalışabilmesi için, sürekli olarak en geniş halk yığınlarına dağıtılabilmesi ve yeniden dağıtılabil-mesinin koşuludur. Teknik gelişmeler gerekli emek miktarını çok güçlü ve çok çabuk biçimde azaltmaya yöneldiğinde, eme-ğin sıradanlaşması artan bir ivedilik kazanır. Gerçekten de yal-nızca bu sıradanlaşma, bir profesyoneller azınlığının eldeki işlerin azalan miktarına el koymasma, uzmanlığın tekelini elin-de bulunduran teknokratik bir kast olarak yükselmesine ve halkın çoğunluğunu kenarda kalmaya ve bağımlılığa mahkum etmesine engel olabilir.

Otomatizasyondan, Fordizm tarafından ortadan kaldırılmış mesleki profesyonelleşmeyi yeniden oluşturmasını beklemek tehlikeli bir mantıksızlıktır. Böylesi bir yeniden oluşum, eğer gerçekleşebilseydi, her bir görev tipi için uzun ve tek yönlü bir formasyondan geçmiş meslek işçileri gerektirirdi. Dolayı-sıyla azalan miktarda bir işin en geniş halk yığınlarına dağıtıl-masına ve yeniden dağıtılmasına engel oluştururdu. Bundan ötü-rü işleri ve güçleri, benim emek-seçkinleri adını verdiğim ke-sitin elleri arasında yoğunlaştırmaya yönelir ve toplumun iki-likçi katmanlaşmasını sağlamlaştırırdı.

Enformatizasyon ve otomatizasyon ancak görev ve iş-levlerin geçmişte olduğundan çok daha büyük bir oranım sı-radanlaştırıyorsa serbestleştirici bir etki yapabilir, yani her-kesin, yaygın bir temel formasyondan başlayarak, kendi ken-disine, kısa zamanda, yaygın ve değişebilir nitelik çeşitliliği ka-zanabilmesine imkan veriyorsa... İşte yalnız bu koşulladır ki,

herkes için azaltılmış ve herkese yaygınlaştırılmış çalışma, herkes için bir hak olabilir: yani, toplumsal açıdan kendini yararlı kılma ve yararlı olduğunu bilme hakkı.

Enformatizasyon mesleklerin sıradanlaşmasına ve her bireyin değer zenginliğine imkan vermektedir. Özdenyönetimin ve demokratik kontrolun alanını da, elbette kendisinden istenilmesi koşuluyla, *genişletbilir.*

Bununla beraber çalışmanın sıradanlaştırılması birbirine bağlı iki sorunu gündeme getirir: bir yandan, bağımlı işin kabul edilebilirliği sorunu diğer yandan da, çok üst düzeydeki profesyonelleri gerektiren mesekleri kısa bir süre boyunca yapma imkanı. Yine de bu sorunlar yeni deyimlerle gündeme gelecektir. Bunları 23. tezde tartışacağız. Bağımlı çalışmanın alanıyla özerk faaliyetlerin eklemlenişi de 25. tezin konusunu oluşturacaktır.

21. Meta ilişkilerinin eleştirisi

Bundan önceki tezlerde çalışma süresindeki yoğun bir azalmanın 1) otomatizasyon nedeniyle *mümkün* ve 2) herkesin çalışabilmesi, daha az ve daha iyi çalışabilmesi için *gerekli* olduğunu gösterdim.

Bu ve bundan sonraki tezde, mümkün ve gerekli olanın aynı zamanda *arzu edilen* olduğunu göstermeyi amaçlıyorum. Yani başlıca uğraş olarak özerk olmayan ücretli işin safdışı edilmesi herkeşin varlığının özgürleşmesinin ve zenginleşmesinin (gerekli ama yeterli olmayan) bir koşuludur. Bunu yaparken, işçi hareketinin kökendeki özlemleriyle bağlarını ku-

racağım: kapitalizmin yadsınması, ücretli çalışmaya mahkumiyetin yadsınması ve egemenliğin yadsınması burada birbirleriyle ayrılmayacak kertede bağlıdırlar.

Ücretli çalışmadan öteye, burada asıl sorun ekonomik olanın merkezi yeridir; o yer ki, her şey bir başkası karşılığında, ancak *eşit bir mübadele* gözetilerek yapılır, hiçbir şey kendiliğinden bir değere sahip olamaz ve ereği kendi kendisi değildir. Herşeyi ekonomik kategorilere indirgeme olgusu nedeniyledir ki, kapitalizm bir anti-hümanizmadır. Yeni doğan işçi hareketi tarafından da böyle algılanmış ve kendisiyle savaşılmıştır. Ekonomik mantığa karşı, emeğin ve zenginliğin çıkarcı, mübadeleci, nicelikçi anlayışına karşı sürdürülen mücadeleler en temel ve en radikal işçi mücadeleleri oldu.

Ekonomik olmayan faaliyetler bizzat hayatın dokusudur. Para için değil de dostluk için; sevgi, acıma, yardım isteği için yapılan her şeyi; ya da sonucunda olduğu gibi, akışı süresince de uğraşın kendisinden alınan doyum, zevk ve sevinç uğruna yapılan şeyleri kapsar.

Bütün kapitalizm öncesi uygarlıklarda, bu *karşılıksız* uğraşılar üretken işlerin içine sıkıştırılmıştı. Bu karşılıksız uğraşılar şenliklerle renklendirilmişti, şarkıları, dansları vardı, araçlar süslendirilmişti vs. Kısacası hayatı sürdürmek için yapılan işleri bütünleştiren bir «halk sanatı» vardı ve bu geçim kaynağı işlerin anlam ve değerlerle yüklü olarak yaşanmasını sağlıyordu. Burada ne hayat koşullarının sert, yoklukların sık, hayat mücadelesinin güvensiz olduğunu, ne de güçlü olanların baskı, zulüm ve keyfilikle hüküm sürdüklerinin yadsınması sözkonusu. Yalnızca çalışmanın *da* bir tür *şimdiki zaman içine yerleşmek* olduğunu, başkalarıyla ve dünyayla ilişki kurmak anlamına geldiğini, kısacası çalışmanın, kültürün ve hayatın birbirinden ayrı olmadığını kesinkes ortaya koymak sözkonusudur.

Öte yandan, meta ilişkileri toplumsal ve kişilerarası ilişki-

lerde ağırlıklı değildi. Bu ilişkiler, özellikle kurallaştırılmış olsunlar ya da olmasınlar, dayanışma ve karşılıklı yardım ilişkilerinde-olduğu gibi ekonomik ve parasal olmayan mübadeleterle ve başkalarını bir diğer kendi-kendisi olarak tanımanın (tarihi bakımdan değil, ontolojik bakımdan) orijinal biçimi olan cömertlik ve hibe ilişkilerinin az ya da çok bozulmuş tarzlarıyla düzenlenmekteydi.

Vermek, «memnun etmek», yardımına koşmak, karşılık beklemeksizin sunmak ve kabul etmek zevki; aşka, şefkate, sevgiye, dostluğa, dayanışmaya, kısaca başkalarıyla varoluşlarımızın karşılıklı zenginleştirilmesi biçiminde yaşanmış ve onlarsız hayatın tüm anlamını yitireceği ve «yaşanmaya değer olmayacağı» bütün ilişkileri kapsar.

Oysa sanayileşmecilik, çalışmayı, hayattan ayrılmış, kültürel boyutu budanmış ve insan ilişkileri ağından koparılmış, tümüyle işlevsel bir faaliyet şeklinde kurumlaştırdı. Çalışma bir tür birlikte yaşayıp birlikte hareket etmekten, iş yeri bir yaşama ortamı olmaktan, çalışma süresi mevsimlere ve biyoloik ritmlere eklenmiş bir süre olmaktan çıkmıştır. Her türlü faaliyetin ağırlıklı hadefi, karşılık olarak verdiği zevk ve doyum değil, kâr ya da ücret biçimindeki, paradır. Meta ilişkilerinin karşılıklı ilişkilere, mübadele değerinin kullanım değerlerine üstün gelmesi, her bireyin yeteneklerinin ve hayatının yoksullaşmasına yolaçmıştır.

Elbette hiçbir şey *a priori* olarak dostluğun, yeteneğin, kardeşliğin, fedakarlığın, sevincin bağımlı çalışma *içinde* hak ettikleri yerleri almalarını yasaklayamaz. Ne var ki, bu erdemler kovulmuş durumdadır ve çalışanların, ekonomi ve mübadele dışı bir takım değerlerin; çalışma, hayat, kültür birliği değerlerinin deneyimini yaşayabilecekleri ne bir alan ne de zaman kalıyor. Bu deneyimi ve çalışırken işin dışında bile yaşayamadıkları ekonomi dışı değerlere yer açma mücadelesini nasıl gerçekleştirecekleri de belli değil. Ücret ilişkisi ve «buraya eğ-

lenmeye gelmediniz»in üretkenci mantığıyla yönetilen çalışma hayatının insanların zamanının en büyük bölümünü işgal ettiği ve kronometrenin despotluğu çalışma zamanını yaşama zamanından kopardığı sürece, çalışmanın ötesinde ekonomi dışı zenginliklerin bulunması da, yeniden yaratılması da aynı şekilde ihtimal dışıdır. Bunların gerçekleşme şansı ancak, yeni bir mekan ve zaman, kentleşme, donanım ve kültür politikası eşliğinde, çalışma zamanının yoğun biçimde azaltılmasıyla mümkün olabilir[14]...

Çalışma süresinin azaltılması ve özerk faaliyetler alanıyla mübadeleye dayanmayan ilişkilerin beraberce yaygınlaşması, bağımlı işin mekanlarının, ortamının ve yaşantısının değiştirilmesindeki koşullardır. Bu koşullar, bugünkü baskıcı özellikleri kabul edilmez hale getireceklerdir[15].

Bununla birlikte bağımlı çalışmanın —yani niteliği ve amacı, görevlerin bir ülke ya da kıta ölçeğinde örgütlenmesiyle, dışardan belirlenen çalışma— tümüyle ortadan kaldırılabileceğini ya da özerk faaliyete dönüştürülebileceğini unutmamak gerekiyor.

22. *Bağımlı çalışmanın eleştirisi*

I. MADDİ ZORLAYICILAR

Çalışmanın bağımlılığı yalnızca örgütlenişinden ve kapitalist dağıtılışından kaynaklanmaz. Daha temelde, üretimin büyük ekonomik alanlar ölçeğinde bölüştürülüp örgütlenmesinden, mekanikleştirilmesinden, sibernetikleştirilmesinden kaynaklanır. Kapitalizm tarafından geliştirilmiş hiyerarşik baskı ve verimliliğe zorlama sistemiyle karıştırılmaması gereken bu bağım-

lılık[16], atölye ya da vardiya ölçeğine kadar tırmandırmak zorunda olduğu özdenyönetimle, ya da işe yeni vasıflar getirip içeriğini zenginleştirmekle de ortadan kaldırılamaz, kaldırılabilemez.

Çalışmanın bağımlılığı, bizzat ürünlerle bütünleşen bilgi birikiminin çeşitliliği ve yoğunluğu yüzünden gerekli hale gelmiş, üretim sürecinin sosyalizasyonunun kaçınılmaz bir sonucudur. Örneğin, bir çamaşır makinesi gibi günlük hayatın ta içine girmiş bir aygıt bile, on binlerce insanının becerilerini çok aşan bir bilgi birikimi taşır. Bu makinenin farklı parçaları —paslanmaz kazan, demir döküm şasi, emaye karoser, elektrik motoru ve bağlantıları, programlayıcı, kauçuk kayış ve borular, vs.— çok farklı teknoloji ve sanayileri gerektirir. Bu sanayilerin kendileri, tasarımları ve imalatları da bir sürü başka sanayi ve bilgi gerektiren donanımlara (laminaj, döküm, haddeleme, şekillendirme, emayeleme, motor sarma, vs. donanımları) başvururlar. Daha da tepede bu bilgilerin eğitimi, sınıflandırılması, geliştirilmesi; hammaddelerin çıkartılması, yarımamullerin taşınması, vs., karmaşık ve dallanıp budaklanmış bir kurumlar ve hizmetler bütününü, dolayısıyla da, görevlerdeki bölünme ve ileri ölçüde uzmanlaşmayla çok çeşitlenmiş bir toplumu öngörür.

Çok büyük sayılardaki, uzmanlık gerektiren görevlerin koordinasyonu da, beri yanda, kişisel fantezileri dışlayan, önceden belirlenmiş usuller ve kurallar koymaya zorlar. Toplumsal üretim aygıtı, ancak bütün tekil faaliyetlerin kendisine uyum gösterdiği tek bir büyük makine gibi işleyebilir. Bu uyum (deyim mekanikteki anlamıyla anlaşılmalıdır, etik anlamıyla değil), aynı anda, bütünün üretimi için yarışan değişik ürünlerin birbirini tamamlamasını ve ekonomik alanın bütününde ortaya çıkarılmış aynı tipteki üretim ve hizmetlerin kendi aralarında değiştirilebilirliklerini sağlayan kural ve normların herkes açısından uyulup uygulanmasını gerektirir.

Toplumsal üretim çerçevesinde her bir kişi tarafından yerine getirilen çalışma, şu halde ister istemez *bağımlıdır*, yani: *vasıflılık düzeyi ne olursa olsun*, içeriğinde ve modalitelerinde, ne kişilerin seçişine ne de onların beğenisine dayanan ve girişimciliklerinin ve yargılarının işleyebileceği görece dar çerçeveyi sınırlandıran, teknik emperatiflerle belirlenmiştir. Bağımlılık, şu halde ille de baskı, egemenliğe alma, sıkıntı ve/veya emekçinin sömürülmesini içermez. Buna karşılık, ister istemez, talep edilen vasıflılık tipi ve kollektif çalışmanın genel sonucu üzerinde kişisel müdahale imkansızlığını içerir[17].

II. ÖZDENYÖNETİMİN SINIRLARI

Çalışmanın bağımlı olması ilgi çekici olmadığı anlamına da gelmez. Eklemlerin, rulmanların, ya da mikrobağlantıların, Avrupa'nın yarısının gereksinmelerini karşılayan orta büyüklükte bir fabrikada imalatı; atölye ve vardiyalar içindeki iş ilişkilerinde, zamanın yönetilmesinde, önceden belirlenmiş norm ve kuralların dikkate alınmasında önemli ölçüde özerklik payı taşıyan vasıflı, ilginç, hoş bir iş olabilir ya da o hâle gelebilir. Çalışmanın bağımlılığı, işyerinin bir cehennem ya da çile köşesi olmasını içermez. Buna karşılık, çalışmalarının amacının, bunu bildiklerini varsayacak olursak (şu tür eklemlerin, rulmanların, vs., imalatından amaç nedir?), kişilerin kontrolundan çıkmasını ve en genel ve en soyut amaç olan «toplumsal makineyi çalıştırmak», «plan hedeflerine ulaşmak»la birbirine karışma eğilimine girmesini içerir. Bir üretim biriminde çalışanların planın yönü üzerinde yapabilecekleri etki ister istemez hafif kalacaktır; bu etki ancak planın hazırlanışı sırasında vardır.

Bütün bu nedenlere bağlı olarak, bağımlı çalışma, ona tam gün ve sürekli biçimde katlanmış olanlar için verimsizleştirici, hatta felce uğratıcıdır. Vasıflılık hiçbir şeyi değiştirmez.

Gerçekten de, büyüyen vasıflılığa, giderek daha çok daralan bir uzmanlaşmanın da eklenmiş olmadığı, toplumsal açıdan belirlenmiş faaliyetler sahiden, çok azdır. Bir duvarcı yamağının, örneğin, işini yaparken gösterebileceği çeşitlilik, sıkıştırılmış beton uzmanı bir mühendise ya da bir mikroşirürji cerrahına oranla çok daha yüksektir. Zincirleme etkili bombalar ya da kendi kendine hedefi bulan silah sistemleri üzerinde araştırma ve geliştirmeler yapmak çok üst düzeyde bir uzmanlığı gerektirir ve ele aldıkları bilimsel sorunlar bakımından da tutku vericidir; ancak ahlaki yönden daha az felce uğratıcı değildir.

Kendi çalışma koşullarının özdenbelirlenişi ve üretimin teknik sürecinin özdenyönetimi için emekçiler tarafından verilen mücadelenin başarısı, şu halde, bağımlı çalışmaya ilişkin körelmenin ortadan kaldırılmasıyla karıştırılmamak gerekir. Hiyerarşik baskı, yoruculuk, tekdüzelik, sıkıntı, bütün bunlar bağımlı çalışmadan sürülüp çıkarılabilir; işyeri bir değişimler, işbirliği ve iyi uyum mekanı haline gelebilir; ancak *iş ilişkilerindeki* bu özgürleşme, ne çalışmanın kendisinin özerkliğine, ne de amaç ve içeriğinin çalışanlarca özdenbelirlenmesini (veya özdenyönetimini) içerir. Mükemmel ilişkiler ve mükemmel bir çalışma ortamının gerçekleştirilmesi, kimyasal silahlar üretiminde ilaç üretiminde olduğundan, akmakça oyuncakların imalatında eğitsel denen oyuncakların yapımında olduğundan, pornografik yayınların hazırlanmasında da sanat kitapları basımında olduğundan daha zor değildir. *Çalışma koşullarında* özgürleşme olmaksızın, çalışmada özgürleşme de olamaz; ama çalışma koşullarının özgürleşmesi, sırf bu yüzden, her bireye içinde yer aldığı ortak çalışmanın nihai sonucuna egemen olma imkanını vermez. Büyük bir ekonomik uzam ölçeğindeki toplumsal işbirliği, bilinçli ve gönüllü olamaz. Ordu harekatları askerlerin her biri için ne ölçüde soyutsa Marx'ın «kollektif üretken emekçi»si de emekçi bireylerin her biri için o ölçüde bulanık bir kavramdır.

Bu yüzden toplumsal olarak belirlenmiş çalışma, ancak çok istisnai durumlarda modalitelerinde ve içeriğinde kendi kendinin amacı olabilir. Onun, kişilerin başlıca yaşama nedeni ve verimlilik kaynağı halinde kalmasını istemek, tek amacı insanları ne pahasına olursa olsun, gerekiyorsa bir araya toplayıp, savurganca bir üretimle, savaş sanayiine yönelik üretimle, hatta savaşın kendisiyle meşgul etmek olan bütün politikaları, daha en baştan doğrulamaktır.

Kapitalizmi aşmak, en başta, üretmek için üreten bir sistemi, kullanım değerlerinin mübadele değerlerine üstün çıktığı ve dolayısıyla, ekonomik olanın toplumsal ilişkileri belirleyip ezmek yerine, onlar tarafından sınırlandığı ve toplumda «gönüllü işbirliği» ilişkilerinin yaygınlaşmasına boyun eğdiği bir topluma doğru aşmaktır[18]. Başka bir deyişle kapitalizmi aşmak, en başta ve ister istemez, meta ilişkilerinin —emek satışı da dahil olmak üzere— üstünlüğünü, kendi başlarına birer amaç oluşturan gönüllü faaliyet ve mübadeleler lehine ortadan kaldırmaktır.

Çalışma süresinin azaltılmasının —eğer yalnızca maddi ya da maddi olmayan tüketime ayrılmış zamanı genişletmeye götürüyorsa— kurtarıcı hiçbir değeri yoktur. Çalışma süresinin azaltılması, ancak, ekonomik ve ticari faaliyetler uzamının, tat, zevk, eğilim, tutku, aşk, vs. ile ve kendileri için yapılan faaliyetler uzamının genişlemesi lehine daraltılmasıyla atbaşı gidiyorsa kurtarıcı bir hedeftir[19].

Ama bu özerklik alanı her şey olamaz: o ancak gerekli ve ister istemez bağımlı çalışmanın meydana getirdiği, yok edilemeyecek bir fonda varolabilir, biçimini ve değerini kazanabilir (Marx'ın sözünü ettiği «gerekliliğin alanı»[20]). Bağımlı çalışmanın tümüyle ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını gösterdikten sonra, şimdi bunun arzu edilecek bir şey de olmadığını göreceğiz.

23. *I. İş talebi-toplum talebi*

Süresi yılda bin saatin de altına indirilmiş bir çalışma, yıllar boyu, belirli saatler içinde, haftada kırk ya da daha çok saat boyunca sürdürülen bir çalışmayla artık aynı nitelikte değildir ve aynı anlamı da taşımaz. Yılda aşağı yukarı bin saate «zorlanmış» olmak, haftada iki buçuk gün, ya da ayda iki hafta, veya yılda beş ay çalışılıyor; bir görev bir başka kişiyle paylaşılabiliyor, birlikte sürdürülebiliyor ya da birçok uğraşta değişerek çalışılabiliyor, bağımlı çalışma özgürce seçilmiş faaliyetlerle birleştirilebiliyor, vs., demektir.

Sıradanlaştırılmış, çabucak öğrenilir, herhangi bir başka işle değiştirilebilir de olsa, yılda bin saatten az zaman alan bir iş —ve de özellikle hep birlikte bin saatten az tutan birkaç iş— sizi felce uğratan, tanınmaz hale getiren ya da serseme çeviren, yorucu, rahatsız edici bir zorlama değil, ama hayatınıza kattığı çeşitlilikle, ilişkilerle, ritmle ve zamansal örgütlenmeyle sefalar getirmiş bir uğraştır. Her bir kişinin keyfince örgütleyip dolduracağı serbest zaman daha fazla olduğu ölçüde de, sıradanlaştırılmış, bağımlı çalışma, çok daha rahat kabullenilip değerlendirilecektir.

«İnsanlar, kendilerine ömür boyunca alacakları bir gelir garanti edildiğinde, artık çalışmak istemeyeceklerdir[21]» yolundaki itiraz, öyleyse aldatıcıdır. Tersine, çalışmaya *sürekli* zorlamanın kaldırılması ve hayatın, aile, topluluk, dernek, kooperatif, vs. faaliyetleriyle birlikte gelişmesinin; toplumsal olarak belirlenmiş işi, «ev kadınları»nın, emeklilerin, işsizlerin ve köylü delikanlılarla kızların, ne denli nankör olsa da, bir ücretli iş aramalarındaki o aynı gerekçelerle, aranılır hale getireceğini düşünmek için her türlü neden vardır: ücretli iş bir yere bağlanıp kalmaktan ve aile ya da köy topluluğu içindeki boğucu bütünleşmeden kurtulma imkanı verir; başka yerlerden gelen başka insanlarla karşılaşmak, sizin kişiliğinizde hemen ken-

di kızkardeşini, kızını, kuzinini, gelinini, vs. görüp, sizi, herkesin ayrılmış bir yerinin bulunduğu ve zorunlu olarak orada kalması gereken, dörtyanı kapalı bir evrene yerleştiren o insanlarla olduğundan daha az samimi ve daha özgür ilişkiler kurma imkanı verir[22]. İnsanın kendisini, topluma özel ilişkilere zorlanmış özel şekilde değil, ama genel olarak yararlı hissetmesine ve bu yoldan, toplumun geneline anonim aitliğiyle, özel grupların baskılarına karşı korunmuş, evrensel-sosyal-kişi gibi varolmasına imkan verir.

Böylece, kişisel faaliyetler gelişebildiği ve kişiler onlarla ve onlar için yeniden yaşama ve çalışma toplulukları kurabildikleri ölçüde, soyut ücretli iş, o soyutluğu ve bağımlılığı, dolayısıyla da zayıf bir duygusal yatırım istemesi yönünden çekicilik kazanacaktır.

Demek ki zorunlu çalışmanın süresi azaldığı ölçüde, soyut çalışma talebinin gelişeceğini ve belli bir zaman için ücretli işlerinden vazgeçmek isteyenlerce yaratılan iş arzının kolaylıkla dengelenceğini öngörmek, pekalâ mümkündür.

O halde, iş arzının soyut iş talebiyle ayarlanması, işlerini bırakmak isteyen kadın ve erkeklerin, gerektiğinde, ardıllarının çıkagelişini ve bundan haberdar edilmeyi, ya da bazı durumlarda bu ardılın mesai arkadaşları tarafından benimsenmesini beklemek pahasına, işlerinin boşaldığını duyuracakları yerel, bölgesel ve ulusal iş mübadelesi borsalarının varlığıyla kolayca çözülmüş bir sorun olacaktır. İş gücünün oynaklığı, haftalık sürenin ve çalışma saatlerinin eğilip-bükülebilirliği, uyum sağlamaya, profesyonel bilince ve üretim ekiplerinin özdenörgütlenişine engel olacak değildir. Belirlenmiş bağımlı bir çalışma nedeniyle biraraya gelen ve kaynaşan bir ekibin aynı zamanda özerk özüretim faaliyetleri üstlenmesi ve projeleri uğruna, asla birbirlerinden kopmadan işyeri, kent, işkolu değiştirmesi bile mümkün olabilir.

23. 2. *Profesyonelcilik*

Öbür yandan, en yüksek vasıflılık gerektiren faaliyetlere yönelik eğilimlerin sayısı, açık yerlerin sayısını her zaman aşmıştır: cerrahların, her daldan hekimlerin, mühendislerin, araştırmacıların, müzisyenlerin, gazetecilerin, vs. sayısı, yeteneklerin azlığından değil ama, yerlerin, tekellerini kıskançlıkla koruyan profesyonellerce kapılmış olması, ya da sınavlarla ve bir *numerus clausus** bazında verilmesi yüzünden sınırlıdır. Rivayet edilenin tersine, iyi cerrah, iyi araştırmacı, yönetici ya da gazeteciler, «form»larını korumak veya rakiplerince aşılmamak için günde on dört saat çalışmak ve birçok işi tröstleştirmek zorunda değildirler. Tersine, aynı zamanda çok yaygın ve sürekli yenilenen bilgileri, büyük bir beceriyi ve güçlü bir yoğunlaşmayı bir araya toplayan bütün mesleklerde, işin niteliği niceliğinin azaltılmasından yarar görür. Okumaya zaman ayırmak, dolaşmak, ilgi alanlarını çeşitlendirmek ve düşünmek, düşgücünü ve yaratıcı yetenekleri, sürekli baskı altında bulunulduğundakinden çok daha kolaylıkla geliştirir. Artık sabit saatlere zorlanmayan üst düzey bilimsel araştırmacılarda, tercihlerini paylaşılmış zamandan yana kullanan artan sayıdaki hekimlerde, teknik danışmanlar ya da yüksek yöneticilerde olduğu gibi[25].

En yüksek vasıf gerektiren mesleklerin çalışma sürelerinde çok büyük ölçekte bir azaltma, zamanın serbestleştirilmesi ve gelir garantisi; dileyen herkese, kişisel uzmanlık ve yeteneğin yerlerinin doldurulmaz, üretkenlikteki gelişmelerinse çok zayıf kaldığı o çok ileri düzeydeki vasıflılıklardan birini elde etme imkanını verdiği ölçüde, daha kolay olacaktır. Sıradanlaştırılabilir işlerin otomatizasyonuyla ilişkili olarak, demek ki çok ileri ve çeşitlilik gösteren vasıflılıkların sahibi kişilerin sayısı da artmaya yönelecektir.

* Kapalı Sayı/Kontenjan (Ç.N.)

Şimdilik seçkinci bir teknokrasi tarafından tekelleştirilmiş olan görevler, böylece daha geniş bir halk kitlesine yaygınlaştırılabilecek ve bir kasta özgü uğraşlar olmaktan çıkabilecektir. Şimdilik bu görevlerin yerine getirilmesine bağlanmış olan iktidar ve ayrıcalıklar da, dolayısıyla kaybolmaya başlayacaktır. Bu görevleri yerine getirenler —şimdiden bazı Kibbutzimlerde olduğu gibi— topluluklarının, diğerleriyle aynı düzeydeki üyeleri, uykularında bile «kariyerleri», toplumdaki yerleri ve iktidar için mücadele eden insan tipinden uzaklaşmış, zamanlarını profesyonel işleri, özerk faaliyetleri ve herkesin uğraştığı şeyler arasında paylaştıran üyeleri haline geleceklerdir[24].

24. Gerekli ve ihtiyari

Özerk faaliyetler, ekonomik yapısı esas olarak köylük özellikler gösteren kırsal bir toplum ya da sanayileşmiş ve kentleşmiş bir toplumda bulunuşa göre, ne aynı anlama ne de aynı işleve sahip olacaktır.

Birincisinde, gerekli olanın asıl bölümü yerel olarak üretilir ve yerel üretimin özdentüketimi, (sınai) malların üretim ve tüketimine alabildiğine baskındır. Sanayi yalnızca, köy toplumunun en sonunda vazgeçebileceği malları sağlar: bu malları her şeyden önce, köyün atölyesinde imal edilenlerden daha yetkin aletlerdir. Zamandan ve çabadan tasarruf sağlayarak yerel özdenüretim faaliyetini kolaylaştırırlar.

O halde özdenüretim faaliyetleri, biçimsel olarak özerk ve özdenbelirlenmiş olmakla beraber, bu durumda, geçim için *gerekli* faaliyetlerdir. Ancak, modalitelerinin ayrıntısında, dar sınırlar içinde, özdenbelirlenmiş olabilirler: yer elmasından daha çok patates ya da tersini, daha çok nohut ya da fasulye

yetiştirebilirsiniz, günc yarım saat erken başlayabilir ve öğle uykusunu uzatabilirsiniz, vs., ancak iş, buyruksal olarak, bu yüzden yerine getirilmeyi beklemez. Geçiminiz buna bağlıdır. *İş, gerekliliğin alanına aittir.*

Buna karşılık, ücretli işçilerin bağımlı çalışmasıyla üretilmiş sanayi aletleri, size birer lüks gibi görünür: istenebilirler ama zorunlu değildirler çünkü. Gerekliden fazla olarak, serbest zamanınızı artırırken bir yandan da size bir miktar fazlalık üretme imkanı vereceklerdir. O halde, köylü için gerçek özerkliğin uzamı; yani mutlak gereklilik olmaksızın yapabileceği ya da incir ağacının altında düşüncelere dalarak yapmayacağı herşeyin uzamı, —belli sınırları aşmadığı sürece— sınai üretime bağlıdır.

Sınai ürünlerle yerel ürünlerin karşılıklı değerleri (etik ve kültürel anlamda) burada dolayısıyla sanayileşmiş toplumlar da sürdürdüklerinin tersine bir ilişki içindedirler: bir özerklik uzamının varlığı, bağımlı çalışmanın ürünlerine bağlıdır (öylesine dar bir uzam ki, henüz 'alan'dan söz etmeye gerek yok). Bu uzam yalnızca özdenüretimde bulunan köylüye önceden verilmiş değildir. Haftada altmış saat bağımlı çalışmaya zorlanmış işçi için olduğundan çok daha dar olabilir bu yüzden.

Sanayileşmiş toplumlardaysa, bunun tersine, özdenbelirlenmiş faaliyetler ancak ücretli-bağımlı-iş sayesinde, gerekli olanın size sağlandığı ölçüde bir özerklik alanının oluşturucusudurlar. Fabrikadaki mesaisinden sonra, çocuklarını almaya, yemeği hazırlamaya, çamaşır yıkamaya, vs. koşturan anne, bunları yaparken, biçimsel olarak özerk faaliyetlerine değin gereklilik alanının içinde kalmaktadır. Çalışma süresi ve *ücreti* onu, işten sonra, iki saatlik ücretin satınalmasına imkan verebileceği şeyi özdenüretmek için günde üç saat harcamak zorunda bırakacak biçimde azaltıldığında, bağımlı çalışmasının azalmış olması özerklik uzamında hiçbir genişlemeye yolaçmaz. Buna karşılık, kısaltılmış bir iş günü karşılığında, gerekli'nin satınalınmasına yeten bir ücret alıyorsa, serbest zaman özerklik

uzamıyla aynı zamanda artar. Çalışma süresiyle ücreti azaldığı halde, serbest kalmış saatlerinde, yitirdiği ücret parçasıyla satınalabileceğinden daha fazla kullanım ya da zevk değerlerini özdenüretme imkanına sahipse, yine aynı durum sözkonusudur.

Bunun için 17. ve 19. tezlerde ve aynı şekilde bundan önceki bir kitapta[25], bağımlı çalışmaya gerekliyi üretme işlevini vererek gerekliliğin alanını bağımlılığınkiyle bir tuttuğumda, bu, ideolojik bir tavır alıştan ya da keyfi bir karardan ötürü değil, ama sorun bizim için böyle ve başka türlüsü olmayacak biçimde ortaya konduğu içindir: sanayileşmiş ülke halklarının hemen tamamı gerekli olanın (aslında gereksiz olanın da) hemen tamamını bağımlı çalışmasının karşılığıyla satınalıyor. Bu koşullarda, zamanın özgürleştirilmesi ancak, eğer serbest kalmış zaman, daha önceleri satınalınabilinen gereklinin bir bölümünü özdenüretmekle doldurulmak zorunda kalınmayacaksa yeni özerklik uzamları yaratacaktır. Bağımlı çalışma süresinin azaltılması da, eğer her bir kişi kurtarılmış zamanı dilediğince kullanmakta özgürse, zamanı kurtarabilir. O halde gerekli olan, ona, başka yerlerden sağlanmak zorundadır. Boş zamandaki faaliyetler, ne denli üretici olursa olsunlar, bu durumda ihtiyari'nin, bedava'nın, fazladan'ın, kısacası hayatın tadını ve değerini veren; onun gibi *boşuna*'yken onu bütün amaçların amacı olarak yücelten gerekli-olmayanın özdenüretiminde yoğunlaşacaktır.

Dahası var. Gerekli olan, özü itibariyle, kişilerin, toplumsal bireyler olarak uygarlıklarının sosyo-kültürel koşulları içinde yaşamak üzere gereksindikleri şeydir. Şu halde, gerekli olan, her toplumsal bireyin başkalarıyla ortaklaşa sahip olduğu gereksinimlerin objesidir. Dolayısıyla tanımı kollektif bir karara dayanabilir ve üretimi de kollektif biçimde örgütlenip, planlanabilir. Her insana, toplumsal üretiminin gerektirdiği çalışma miktarına karşılık, hayatı boyunca gerekli'yi (elbette bu gerek-

li gelişebilir) sağlayan bir toplum, bireyin potansiyel özerklik alanına el uzatmaz: her bireyi ihtiyari olanı, fazladan olanı, bedava olanı anladığı gibi tanımlayıp özdenüretmede özgür bırakarak, gerekliliğin alanını ve onun karşılığı olan çalışmayı en aza indirir.

Toplum gerekli'nin ve fazladan'ın üretimini, ya hem birini hem ötekini piyasa ve özel girişim mekanizmalarına bırakarak, ya da her ikisini birden merkezi biçimde planlayarak aynı doğrultu üzerine yerleştirdiğinde, işin şekli tamamen değişir. O zaman ekonominin birliği, gerekli'yi üreten çalışmayı fazladan'ı üretenden ayırmayı yasaklar. Emek gücü fark gözetmeksizin, hem birini hem ötekini üretmek için harcanmış ve ücretlendirilmiştir ve de yalnızca fazladan'ın üretimi, halkın bir bölümü için, gerekli'ye ulaşmanın koşuludur. Çalışma süresini azaltabilmek uğruna fazladan'ın üretimini azaltmak, onun için mümkün değildir. Bugün yaşanan durum işte bu.

Daha önemlisi, üretilmesi uygun olacak fazladan'ın belirlenişi de her bir kişinin özerk kararına değil kurumsal bir karara bağlıdır. Bu kurumsal karar insanların özerklik alanına el uzatıyor ve onu daraltıyor. İnsanlar zevklerine, lükslerine, hazlarına ve ihtiyari faaliyetlerine değin, kurumsal bir sosyalizasyonun nesnesi durumundalar. En sonunda, malların insanları satınaldıkları, en gizlilerine değin davranışları normalleştirmeye, özdendenetlemeye ve toplumsal açıdan kontrol etmeye yönelik bir stratijiyi yükseltmeye yaradıkları, o daha önce anılan modele kayılıyor.

Bütün bu nedenlerledir ki, çalışma süresinde, ömür boyu sosyal gelir garantisiyle birlikte köklü bir azaltma, ancak ve ancak, gerekli-olmayan'ın tamamı aynı zamanda özerk, özdenbelirlenmiş ve ihtiyarı faaliyetlerden kaynaklanırken, zorunlu mesainin (ömür başına ortalama 20 bin saat) yalnızca gerekli'nin üretimine yaradığı çoğulcu bir ekonomi çerçevesinde özerklik alanının genişlemesine hizmet edecektir.

25. *Eklemlenmeler, giriftleşmeler, yenilikler, özdenyönetimler*

Gerekli olan, aynı zamanda hem sosyal bireylerin yaşamak için gereksindiği şeyi hem de toplumun çarklarını döndürebilmesi için gereksindiği şeyi kapsar: ortak ya da kamusal donanım ve hizmetler, altyapılar ve yönetimler, günlük tüketim ve kullanım malları gibi. İkinci Dünya Savaşı ertesinde, ham madde dağıtım programlarında öncelikli İngiliz «utility goouds» gibi, gerekli mallar, tanım gereği, işlevsel, sağlam, onarılabilir, emekte ve doğal kaynak kullanımında tasarruf sağlayıcı; modadan, örneğin, blue-jeans ve muşamba yağmurluklar, yürüyüş ayakkabıları ve motorlu bisikletler, tarım makineleri ya da Citroen'in 2 CV'leri gibi pek az etkilenen, ama aynı zamanda teknik gelişmeleri de kendinde birleştiren ürünlerdir[26].

Sanayinin doğuşundan beri, sosyalist düşünce, özellikle Ricardo ve Marx, gerekli'nin üretimine hasredilmiş zamanın azaltılmasını mümkün olan bütün özgürleşmelerin koşulu olarak kabul eder. Gerçekten de bu azaltma, *ekonomik mantığa rağbet etmeyen* bir alanın genişlemesine imkan verir. Ricardo da Marx da yalnızca birer kuramcı değil ama ekonomi politiğin *eleştirmenleriydiler:* o alanın, azalan bir toplumsal emek miktarıyla artan miktarlarda zenginlikler üretmeye imkan verecek bir (kapitalist) gelişmenin ufkunda, muhtemel aşılışını ve devre dışı bırakılışını görüyorlardı.

Kimliği bilinmeyen bir Ricardocu sosyalist, Marx'ın da *Grundrisse*'lerde[27] pekçok kez atıf yaptığı, 1921'de yayınlanmış hayranlık uyandıran bir metninde, «ulusun gerçek refah ve zenginliğinin ilk işaretini» insanların daha az çalışabilmeleri olgusunda görür. Toplumun, üretim kapasitesinin en üst noktasına eriştiğinde bu kapasitenin yine tümüyle kullanılmaya devam edileceğine inanmanın gülünç olduğunu da ekler: «İnsanlar, oniki saat süreyle çalıştıkları yerlerde yalnızca altı saat

çalışacaklardır: ulusal zenginlik ve ulusal refah işte *budur*. Onca boş lafazanlıklardan sonra, yaşama imkanlarını büyüten *ulusun zenginliğini* büyütmenin, Tanrıya şükür, başkaca yolu kalmadı. Böylece zenginlik özgürlüktür, kendini oyalamaya çalışma, hayatın tadını çıkarma, aklını geliştirme özgürlüğü; sahip olunan zamandır, daha fazla bir şey değil. Bir toplum bu aşamaya geldiğinde, üyelerinin her biri o altı saati güneşte yanmak için mi, yoksa gölgede uyumak, gezinmek, oyun oynamak için mi kullanmak istediğini, kişisel olarak seçmede özgür olmalıdır, hatta belki de, emeğini kendi gayesini kendi içinde taşıyan faaliyetlere uygulayarak, çalışmayı istemeyebilir de[28].»

Bu metinde, tıpkı Marx'ta da olduğu gibi, *ekonomik* faaliyet, yani çalışma, ancak etkilerini en aza indirmek üzere ekonomik ilkelere boyun eğmektedir: gerekli'nin üretiminin örgütlenme ve yönetimi, bu üretime hasredilmiş zamanı azaltmayı kendilerine hedef alırlar. Zaman en değerli kaynak olarak kavranmakta ve gerekliliğin alanının ekonomik yönetimi, serbest zamanı çoğaltmak için iş zamanından en iyi biçimde tasarrufu temel ilke kabul etmektedir. Yüksek bir üretkenlik sağlamak için şu halde, en etkili araçlar aranacaktır; ama bu arayış üretkencilikle karıştırılmamalıdır: hedef alınan artık üretimin ve kârın maksimizasyonu değil ama kurtarılmış zamanın, yani çalışmamanın ve üretmemenin maksimizasyonudur.

Elbette hiç kimse, eğer keyfi öyle istiyorsa, serbest zamanı içinde gerekli'yi üretmekten alıkonulmamalıdır. Gerçekte, özdenüretimin kısmen kurumlaşmış üretimin yerini alması; bir zaman kurtarma politikasının ancak birtakım yaratım, onarım, montaj ve özdenüretim araçlarının giderek daha eksiksiz çeşitliliğiyle donatılmış atölyeleri —mahallelerde, bucaklarda, büyük binalarda— herkes için erişilir hale getirmesiyle anlam kazandığı ölçüde, daha da muhtemeldir[29].

Bununla beraber, insanın serbest zamanlarında ürettiği gerekli, üretilmemiş olması mümkün olmayan gerekli'yle aynı

durumda değildir: yalnız şu nedenle ki, biri toplumsal olarak her bireye sağlanmıştır, diğeriyse, tüketmek ya da kullanmak gereksiniminden değil, kendi kendine yapmak, yaratmak arzusundan kaynaklanan bir fazlalık, bir lüks, bir fantezidir. Evde hazırlanan ekmek ve pastalar dışardan satınalınanlarla aynı anlamı taşımazlar; elde dikilmiş giysi ve ayakkabılar da sınai olarak imal edilenlerle aynı durumda değildir, bunları zevk için imal etmek, bu uğraş sırasında harcanan saatler hesaplanmıyor demektir: bu, kendi kendine yaşanan zamandır.

Yine de, kurumlaşmış üretimle kişisel olarak ya da yakın çevreyle zevk için yapılan özdenüretim arasına, esnaf/sanatkar, kooperatif, ya da yerel topluluklar düzeyinde işleyecek bir özel girişimin üretimi yerleşmelidir. Gerçekten de yaratmak, yenilik getirmek, bir işe girişmek arzusu; yazmak, film ya da müzik yapmak arzusundan daha az meşru olamaz. Doyurulması, kurumlaşmış üretimin ona sunduğu sınırlı satış imkanlarına bağlanamaz. Uyarıcı, rekabetçi ve büyük üretimi tamamlayıcı işlevi daha şimdiden belirgindir: yeniliklerin büyük bölümünü, (özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi) büyük sanayiden ayrılmış birkaç öğretim üyesi veya mühendisin ortaklıklarından ya da (İtalya'da görüldüğü gibi) fabrikasından ayrılmış bir servis şefinin, gece kurslarını da izleyip, vasıflı işçilerinden birkaçıyla kurduğu ortaklıktan doğmuş mikro-işletmeler yaratmaktadır[30].

Kurumsal üretimin bürokratik uyum yetersizliğinden, kalıcı bir biçimde, ancak, ille de kapitalizme özgü olmayan girişim özgürlüğüyle, girişim kafasıyla kurtulunacaktır. Mali dürtü, araştırmacı, sanatçı, dağcı ya da mucit için olmadığı gibi, yenilikçi için de temel dürtü değildir ya da olmayabilir. Yenilik getirme ya da bir işe girişme tutkusu, yaratma tutkusunun biçimlerinden biridir. Her yaratmada olduğu gibi, ardından onları kabul ettirmeye çalışma pahasına, başarısının kıstaslarını kendisi yaratır.

Yalnızca kapitalist evrende, ticari ve mali başarı her türden başarının koşulu ve ölçüsüdür. Bundan da, «iş aleminin» vahşiliği yüzünden dışlanmış, potansiyel yaratıcıların çoğunluğuna işkuruculuk faaliyetinden yüz çevirten, yeniliklerle yenilikçilere yönelik bir ayıklama tarzı yansıyor. Şu halde yenilikçi yetenekler, kapitalist ekonominin zorlamaları dışında daha özgürce yayılacaklardır. Rekabet, ona kalkışıldığında, ölümüne bir mücadele olmak zorunda değildir: örneğin yeniliğin olimpiyatları gibi bir biçim de alabilir. Başarının toplumsal kıstası, mali olacak yerde, «okul kurma» yeteneği, yani insanların bilgi alışverişinde bulunabildikleri çok sayıdaki «açık üniversiteler» de sergilerle, açıklama ve kurslarla benzerlerini ya da potansiyel yenilikçileri çekebilme yeteneği olabilir.

Öte yandan, işletme özerk ve etkin olmak için kapitalist olmak zorunda da değildir: sermayeyi sağlayan yerel topluluklarla anlaşmalı olarak ya da onların vekaletiyle çalışırken özel mülkiyette kalabilir; Emilie-Romagne'ın işçi veya esnaf üretim kooperatiflerinde olduğu gibi; finansmanı, mali yönetimi ve hatta kimi teknik işlerinin karşılanmasında, yerel yönetimin özellikle kurucularında kapitalist ve patronsu eğilimler bulunmayan mikro-işletmeler yararına gerçekleştirdiği hizmet birimlerine bağlanabilir; nihayet sosyalist kibbutzimlerin fabrikaları gibi, ortaklığa ait olabilir.

Öte yandan işletmelerin hedefi, özgün istekler doğrultusunda yerel olarak ihtiyari mal ve hizmetleri üretmek olabileceği gibi toplumsal olarak gerekli bir üretimi daha iyi, başka türlü ve daha az bir iş maliyetiyle sağlamak da olabilir[31]. Bu son durumda, işletmenin, ikinci el imalatçı ya da başlıca yerel üretici olarak kamusal yararı da tanındığından, bunun sonucunda, personelinin ortaya koyduğu emek ömür boyu gelire hak kazandıran kota içinde hesaplanır. Birinci durumdaysa üretimin tümünü veya bir bölümünü, içinde yerleştiği toplu-

lukla mübadele eden bir özdenüretimciler ortaklığından hemen hemen hiç farkı olmayacaktır.

Bu mübadelenin modaliteleri konusunda, Nordal Akerman[32], Québec çıkışlı, birkaç yıldan beri İsveç'e de girmiş olan bir sistemi hatırlatıyor: gittikçe genişleyen bir üretim ve hizmetler yelpazesini birleştiren yerel kooperatif ortaklıkları birliği, her üyesine, topluluğa hasrettiği çalışma saatlerinin sayısının karşılığını mal ya da hizmet yardımları şeklinde alabilme hakkını sağlamaktadır. Kooperatifler birliği, örneğin, üyesine, tatilini geçirirken kullanmak üzere bir harcama-kuponunu, boya-badana servisinin hizmetlerini, birtakım tüketim ve donanım mallarını, üyenin kooperatif ya da yaşadığı mahalle için verdiği belli çalışma saatlerinin sayısı karşılığında sağlamaktadır.

Bu çalışma saatleri düzensiz aralıklarla, karşılığı alınır alınmaz, ya da kooperatif birliğiyle üyenin karşılıklı gereksinim ve imkanları doğrultusunda, yalnız bir kişi, bir grup veya bir aile tarafından doldurulabilir. Para ilişkileri böylece ortadan kaldırılmıştır; iş mübadelesi ve yardımları, ticari olmayan bir biçim kazanmaktadır. Marxcı slogan günlük bir uygulama olmaktadır: «Herkesten yetenekleri ölçüsünde, herkese gereksindiği kadar.»

Böylece, yapılması gereken şeyin, ya da topluluğun veya onu oluşturan bireylerin arzu edilir kabul ettikleri şeyin, gerçekleşmesi, kuşkulu bir kamusal ya da özel finansmana bağlı olmamaktadır. Uygun çalışmanın çok yüksek mesai ücreti gerektirmesi yüzünden artık yapılamayacak olan şeylerin birçoğu, bu yolla mümkün hale geliyor: mahallelerin, binaların ve kamu arazilerinin bakım, düzenleme, donanım ve güzelleştirilmeleri; orman ve koruların zararlı bitkilerden arındırılması; çevre hizmetleri; sürekli kullanılan nesnelerin onarımı; ortak ilgi konusu olan bilimsel ve sağlıksal sorunların çözümüne yönelik bilim ve sağlık mağazaları; hasta ve sakatlara yardım, vs.

Her bireyin faaliyetleri böylece üç düzeyde cereyan etmektedir:

1) bütün toplum ölçeğinde örgütlenmiş ve onun işleyişiyle temel gereksinmelerinin karşılanmasını sağlayan, bağımlı makro-sosyal çalışma;

2) yerel ölçekte özdenörgütlenmiş ve temel gereksinmeleri yerelde karşılamak üzere makro-sosyal çalışmaya katıldıkları durumlar dışında, ihtiyari ve gönüllü bir karakter taşıyacak olan mikro-sosyal faaliyetler, kooperatif ve birliklerdeki faaliyetler;

3) bireylerin, ailelerin ya da küçük grupların kişisel tasarım ve arzularına uyan özerk faaliyetler.

Toplumsal olarak gerekli bağımlı çalışmayla tümüyle tek bir kişi tarafından belirlenmiş özerk faaliyetler arasında bağlantı noktası olan ikinci düzey, böylece, sivil toplumun sosyal dokusunu oluşturuyor: bu, mümkün olan farklı seçişler arasındaki karşılaştırma ve uzlaştırmaların düzeyidir; neyin arzu edilebilir ve neyin gerekli olduğunun tanımlanma düzeyidir; Alain Touraine'in kullandığı anlamda, «toplum üretimi»nin çatışma ve hazırlanış düzeyidir.

Her yerel topluluk böylece, mikro-sosyal faaliyetleri makro-sosyal çalışmanın yerine geçirerek gerekli üretimleri bizzat üstlenmek istiyor mu ve hangi ölçüde istiyor, kendisi karar verecektir. İki düzey arasında, özdenyönetimci akımın bir bölümünce temenni edilen eksiksiz bir yer değiştirme, hiçbir zaman mümkün olmayacaktır ve esasen bu temenni edilir bir şey de değildir: yerel toplulukları, örgütlenme ve yaşayışlarında, gerekliliğin alanına özgü zorlamalara boyun eğdirir; özerk dolaşımın, mübadelelerin ve seçişlerin alanını daraltır. Hayatını sürdürme emperatifleri doğrultusunda, güçlü biçimde bütünleşmiş bir topluluk, kişisel özgürlüklerin gelişimine asla uygun değildir[33]. Özgürlükleri geliştirici ortam her zaman, aynı soruna

bir çözüm çokluğunu, yani bu çözümler arasında, ortaklaşa ve kişisel, sürekli bir uzlaştırma imkanını ve de asıl, her bireyin topluluk faaliyetlerine ancak kendi seçişi ölçüsünde ve seçtiği zaman içinde katılma özgürlüğünü gerektirir. Bağımlı çalışma, ihtiyari mikro-sosyal faaliyetler ve özerk kişisel faaliyetler arasındaki gidip gelme, dengenin ve her bireyin özgürlüğünün garantisidir. Karmaşıklık, belirsizlikler, giriftleşmeler, girişimin ve düşgücünün çalışabilecekleri alanları açık tutarlar. Bunlardır hayatın zenginliği.

Sonuç Yerine...

Kişi, Toplum, Devlet*

* **Autogestion** dergisinin 1982 ilkbahar sayısında (No 8/9) yayınlanan bu söyleşi Olivier Corpet, Jocelyne Gaudin, Michael Grupp ve Bruno Matlei'nin işbirliğiyle gerçekleşti.

Bir insan için ne zaman özerk denebilir? Özerkliği toplumla ilişkilerinde nasıl gösterir kendini?

Herhangi bir kişi, kişisel bir projeyi kendi koyduğu hedeflere doğru ve toplum tarafından önceden belirlenmemiş başarı kıstaslarına göre düşünüp gerçekleştirirse, o kişinin özerk olduğu söylenir. Deyim Grekçeden geliyor: «Kendi yasasını kendi koyan kişi.» Özerk davranış, özü gereği, sosyolojik açıklamalara sığmaz. Kuşkusuz her zaman toplumsal açıdan belirlenmiş bir alanda, toplum tarafından önceden oluşturulmuş araçlarla gelişir. Ancak bu alan ve araçlar kişisel hedefler ve kişisel bir serüven doğrultusunda aşılmış ve uyumlulaştırılmıştır.

Bu gerçek özellikle— ama yalnız onlar için de değil— «yaratıcılar» dediğimiz ve ister sanatçı olsunlar, ister matematikçi, mucit, girişimci, filozof ya da yeni yaşama biçimlerinin, yeni eğitim modellerinin militanları, vs. olsunlar, her zaman kendi toplumlarının normları ve töreleriyle uyuşmazlık içinde olanlar için geçerlidir. Bu uyuşmazlık, özellikle, toplumun güçlü biçimde bütünleşmiş olduğu durumlarda ya da totaliter Devlet'te onlara yöneltilmiş bir suçlama biçimini alır. Onları «toplumdışı», «ahlakdışı» diye, kurulu düzen için birer tehlike, vs. olarak nitelendirirler ve rahatsız ederler.

Özerklik, varoluşa ilişkin anlamıyla, ister istemez yalnızlığı yani fenemenologların «cogito» dedikleri, kişisel - kesin-inançlarımı başkalarıyla paylaşmanın imkansızlığı ve benim sosyal birey kararlılıklarımı bana mal ederek kişisel doğrular gibi yaşamımın imkansızlığı bilincini içerir. Kısacası, toplumsal

varlıkta, kaçınılmaz olarak rahatsızlıklarımızın bir bölümü vardır, çünkü toplum herkes için, özgürce, ötekilerle gönüllü işbirliği içinde yarattığı eser gibi oluşmamıştır ve oluşturulamaz, öyle kabul edilmemiştir ve edilemez.

Malraux'nun *Fatihler*'inin başında profesyonel bir ihtilalci olan Garine'in polis dosyasından söz edilir, dosyaya sahibi tarafından şu not düşülmüştür: «Toplumdışıyım, tıpkı tanrı tanımaz olduğum gibi.» Bu formülü çok severim. Zira inanan kişi, kendi düşüncesi ötesinde, *onu* düşünen ve kendisiyle umutsuzca buluşmaya çabalayan bir mutlak ve doğru düşünce olduğuna inanır. Aynı biçimde, kendi toplumsal ortamlarının normlarına ve ağırlıklı değerlerine uygun davranan kişiler, toplumu, kendilerini aşan bir doğru uyarınca *onları* düşünen kavrayıcı bir özne gibi kabul ederler. Kişilerin topluma hizmet etmelerini ve onun bütünlüğünün araçları olmalarını isteyen her davranışta bir dinsellik var. Bu davranışlarda her zaman anomik bir şeyler bulunuyor; değerler, İyi, Doğru, burada hep edilgin ya da yarışmacı bir konformizmle boyun eğilen dokunulmaz veriler gibi düşünülüyor. Tersi durumdaysa, kendisini İyiyi ve Doğruyu, deyimde olduğu gibi «vicdanında ve bilincinde», seçecek tek yargıç gibi gören kişi «tanrı tanımaz olduğu gibi toplumdışı»dır da; toplumun, onların yaratıcılığına sağladığı araç ve alanların zenginliğiyle insanlarının gelişmesinin hizmetinde olması gerektiğine inanır.

Ancak başkalarına göre daha özerk kişilerin oluşu nereden kaynaklanıyor?

Her şeyden önce aile ortamından. Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen şu ünlü Kornhauser araştırması var; insanların çalıştıkları iş, tekdüze ve girişim imkanı bırakmadığı ölçüde, daha çok anomik (yani özerklikten yoksun ve hiyerarşiye saygılı) olduklarını gösteriyor. Ancak bu belirgin sosyal

determinizmin de besbelli sınırları var. Önce kendilerine kişisel bir hedefi gerçeşleştirme imkanı vermek üzere para kazanmak için geçici olarak vasıflı işçilerin tekdüze işini yapanlar var. Eğitim giderlerini karşılamak için fabrikada ya da servis yöneticiliği gibi işlerde çalışmanın hiç de seyrek görülmediği Amerika Birleşik Devletler'de bu tür insanlar özellikle çok. Fransa'da André Schwartz-Bart *Le Dernier des Justes*'ü (Doğruların Sonuncusu) yazabilmek için Renault'da vasıflı işçi olarak çalışmıştı.

Öte yandan, Kornhauser'ın araştırmasını yayınladığından beri, tüm dünyada, özellikle genç emekçiler arasındaki vasıfsız işçilerin başkaldırısının geliştiğini gördük. Burada toplumsal olgu fazla bir şey açıklamıyor: bir kültürel dönüşüm oldu, yani çalışmanın algılanışı, emekçinin durumu, kabul edilebilir olanla olmayan değişti. Şimdi, kişilerin sosyal evrenle bu kültürel ilişkisi her şeyden önce aile çevresinden başlayarak oluşur: o çevreyle uyum içinde olmaktan çok ona karşı bir tepkime olarak... Bir aile ortamı ne denli çok çelişkiliyse, yani değer ölçülerini kabul etmek ne denli imkansızsa, ya da yalnızca orada bir takım değerler bulmak ne denli imkansızsa, çocuğun sonuçta kendini özerkliğe mahkum hissetme olasılığı da o denli fazladır. Bu özerkliği gerçekleştirmek için, ona bir dizi kültürel imkanlar gerekecektir ki, toplumlarımızda, yalnızca ana-babalar veya onların yerini alanlar bunu ona sağlayabilirler. Kısaca, özerk kişiler, özellikle yaratıcılar, sanatçılar, aydınlar, vs., babanın otoritesinin olmadığı ya da tükendiği ve ailedeki herhangi bir başka bireyin, düşüncelere, kitaplara, sanata karşı düşkün olduğu ya da sadece uyanık bir merak beslediği ailelerden gelmektedirler.

Tek sözcükle, özerk kişiler sosyalizasyonun kendilerinde eksik kalmış olduğu kişilerdir; varoluşun toplumsallaşmamış bölümü, onlarda, toplumsallaşmış bölümüne ağır basmaktadır. Toplum, *her* toplum onlara olağan, neredeyse rastlantısal,

daha çok saçma ve her türlü şıkta dışta kalan bir şey gibi görünür. Toplumun işleyişine ilişkin norm ve yasaların insanın ahlaki ya da estetik, kendine özgü zorunluluğuyla ve insanlar arasındaki ilişkilerle bağdaşmadığının sürekli bilinci içindedirler. Toplum tipi ne olursa olsun, üstesinden gelinemeyecek bir bozukluk vardır.

Ve bu bozukluk sana asla ortadan kaldırılabilir gibi görünmüyor?

Azaltılabilir, zaman ve mekan içinde önemi sınırlandırılabilir; ama onu tümüyle ortadan kaldırmak, hayır. Tersine, tümüyle ortadan kaldırma iddiasının yalnızca onu yadsımaya götürdüğüne inanıyorum ve de bu yadsıma totalitarizmlere, özellikle, buna dahil olan totaliter sosyalizme özgüdür. Bu rejim, şu ya da bu biçimde, insanlara hep şunu söyler: «Toplumlarm en iyisinde yaşıyoruz, burada bütün insanlar eşit ve kardeştir, şu halde eğer sen mutlu değilsen, eğer toplumsal rolünle itirazsız biçimde özdeşleşmiyorsan, demek ki sen sapkın, kötü, suçlu ya da deli bir kişisin, hatta emperyalistler tarafından satın alınmış bir halk düşmanısın.»

Şimdi her toplum, politik rejimi ne olursa olsun, bazı yönleriyle, iyi çalışması için insanların yerine getirilmesinde ne heyecan verici ne de ödüllendirici bir yan bulunan bir takım teknik buyruklara tam zamanında boyun eğmelerini gerektiren bir büyük makinedir. Çin'de, örneğin, bu buyruklardan biri tarlalarda dışkıyla yapılan gübrelemedir. Bu gerekliliğe karşı, iki muhtemel tutum var:

— denebilir ki, tamam, bu hiç kimsenin üstlenmeye fazla gönüllü olmadığı sıkıcı bir angaryadır. Şu halde herkesin sırayla, olabidiğince en az zamanını alacak biçimde, bu işi bölüşeceğiz.

— ama aynı zamanda, ki Çin'de oldu bu, Büyük Prole-

ter Kültür İhtilalinin zaferinin ortak çıkarının, herkesin ortak amaçta bütünleşmesini ve topluma daha iyi hizmet için kişisel ihtiyaçlarından vazgeçmesini öngördüğü ilkesinden de yola çıkılabilir. Bu durumda iyi yurttaş, kendini neşeyle İhtilale kurban eden ve en yüksek kişisel doyumunu dışkıyla gübrelemede bulan bir iş kahramanı olarak tanımlanır. Bu iş o zaman artık bir angarya gibi değil, ama bir ahlak ve yurttaşlık ödevi olarak gösterilir. İyi bir yurttaş olmak için gübrelemeyi sevmek gerekir. Ve tabii böylesi bir işi pek sevmeyeceklerini düşünmek için bir dolu neden bulunan bazı kişiler, aydınlar olduğundan, onlar bu işe öncelikle özendirilecek ve üstüne üstlük, kendilerinden, bu uğraşın zafer şarkılarını söylemeleri ve onlara bu tür bir beyin uğraşının sevinçlerini bulduran Büyük Önder'e teşekkür etmeleri istenecektir.

Şimdiye dek, bütün sosyalist rejimler bu tür bir emek dinini kurumlaştırdılar ve onu övmek için sağlıksızlığını yadsımaya kalkıştılar. Eğer iş, gerçekten geliştirici ve ödüllendirici hale gelmiş olsaydı onu ayrıca övmenin hiçbir gereği olmazdı. Aslında, işin değişmediği biliniyor ve sosyalist ya da kapitalist, her büyük-üretim-birimleri toplumu o büyük makine yönünü hep koruyor: maddi sistemler her bireyin ve herkesin gelişmesine yarayacak yerde, insanları büyük maddi sistemlerin çalışmasının hizmetine koşuyor.

Ancak özerk çalışmayı geliştirirken, asıl, ondan o büyük makine yanını kaldırmak için toplumun maddi olarak yeniden örgütlenmesine saldırılmıyor mu? Amaç, özerk çalışmaya kavuşmak için, büyük boyutları nedeniyle, kendi kendine yönetilemeyen her şeyi ayrıştırmak değil mi? Özerk çalışma düşüncesinde kişinin ve grubun gereksinmeleriyle üretimi, başkalarıyla (meta) değişimleri arasında, anlaşılır ve yaşanmış bir ilişkiye geri dönüş düşüncesi var. Bu özerklik alanı nereye kadar gidebilir? Hangi ekonomik, toplumsal veya politik nedenlerle, tarihin yönü ne olursa olsun, aşılmaz sınırları olacaktır?

Eğer her toplumun bir büyük makine tarafı bulunduğu ve kişiler için bir tür toplumsal bozukluk taşıdığı olgusu üzerinde diretiyorsam, bu, işte asıl bu olgunun tanınmasından yola çıkılarak, o büyük makine işleyişini öngören ve sürdüren kurumların, İliç'in deyimiyle «aletlerin» ve de faaliyetlerin en aza indirgenmesine çalışılması içindir. Ama bunlar tümüyle ortadan kaldırılamayacaktır: zira özerk faaliyetler alanının dış sınırı olmaması için, dünyanın yalnızca gönüllü biçimde ortak olmuş üyeleri tarafından özdenyönetimle yönetilen mikro-işletmelerden kurulmuş olması ve de bu mikro-işletmelerin eksiksiz birimler olmaları gerekirdi. Bu da kabaca, birbirinden tümden ayrılmış olarak, Amazonlarda şu yakınlara dek hâlâ varoldukları biçimiyle yaşayan kabile toplumlar aşamasına uygun düşüyor.

Özerk üretim esas itibariyle, üretim süreci içindeki kişinin ya da birlikte yaşayan grubun üretim araçlarına, ve işin, ister tasarımında olsun, ister niteliğinde olsun, üretimin gerçekleşme işlemine egemen olduğu bir zanaatçı üretimdir. Şimdi gereksinmelerinin tümünü ya da hiç değilse en büyük kısmını karşılamak için çıkrığa, su değirmenine ve ev ya da köy ekonomisine dönüş sözkonusu değildir. Özerk üretim, bugün düşündüğümüz biçimiyle, her grup veya kişinin kolayca kullanabileceği ancak grup ya da topluluk ölçeğinde imal edilemeyecek olan, çok gelişmiş ve sofistike bir aletler çokluğu ile yapılır ya da yapılacaktır. Örneğin mikroprosesörlerle uzantıları ve hatta bisikletler, ya da güneş enerjisinden yararlanan ısıtıcıların (ve de fotopillerin) parçaları, tek bir ülke, hatta bir kıta ölçeğinde işbölümü gerektirir. Bunun için çok ilerlemiş ince bir metalürji, optik aletler, kimyasal ve elektrokimyasal aletler, özel makineleriyle bilyalı rulman fabrikaları, vs., gerekir.

Hiçbir kişi ve hiçbir grup bir bisiklet ya da küçük bir robot imal etmek için gerekli teknoloji ve bilgilerin tümüne egemen olamaz. Bu aletlerden yararlanmak için, şu halde kendi başlarına kullanım değeri olmayan parça ve organların imalat ve

tasarımında uzmanlaşmış kişilere ve üretim birimlerine gerek vardır; örneğin hafıza birimleri ya da bisiklet zincirleri gibi... Nihai ürünün egemenliği, şu halde, ister istemez onlardan çıkmaktadır. Çalışmalarında, üzerinde bir etkinlikleri olmayan çok daha geniş bir bütün doğrultusunda üretmektedirler. Bu çalışma sınırlı özerklik biçimleri gösterebilir, akla uygun, hoş, vs., olabilir, ama özerk bir faaliyet olmayacaktır. Kendileriyle ilişkide olunan kişilere değil, doğrudan *pazara* ayrılmıştır. Bununla şunu söylemek istiyorum ki bu çalışma, Marx'ın anladığı anlamla, değeri ölçüsünde ücretlendirilecektir; kullanım değerleri değil çalışma saatleri mübadele edilmektedir. Çalışma saatlerime karşılık, eğer sömürü ortadan kaldırılsa, bana onlar için harcadığım çalışma saatleri kadar saate karşılık olan şeyleri satınalmama imkan verecek bir ücret alıyorum. Dolayısıyla meta ilişkileri ortadan kaldırılmamıştır, ücretsel tutsaklık da, imalatına yardımcı olduğum ürünlerin özelliklerinin ve niteliğinin dıştan belirlenişi de... Sosyalizm burada hiçbir şeyi değiştirmiyor. En iyi şıkta, en geniş anlamda çalışma koşullarının emekçiler tarafından özdenbelirlenmesine imkan sağlayabilir.

Şu halde özerklik alanı, aslında her zaman, özerk olmayan bir sosyalleştirilmiş üretim alanından koparılmıştır. Bunun etkinliği ve üretkenliği sayesindedir ki büyüyen bir özerkliğe ve mümkün faaliyetlerde büyük bir zenginlik-çeşitliliğe imkan veren aletlere ve zamana sahip olabiliyoruz. İşbölümü ve görece önemli ve karmaşık üretim birimleriyle sosyal üretimin alanı olmasa, tam gerekli olanı üretmek için çok daha fazla çalışmamız gerekirdi.

Ne tür bir çalışma olurdu bu? Özellikle daha özerk olmaz mıydı?

Hem evet hem hayır. Zanaatçı-köylü toplumda zamanı kullanmaya, çalışma temposuna ve çalışma yöntemlerine egemen

olunduğu ölçüde daha özerk olunuyordu. Ama bu özerklik tan yeri ağarandan güneş batana dek, çoğu kez hiçbir güvenlik payı olmaksızın, çalışıldığı ölçüde, özerklik gibi yaşanmıyordu. Bugün keyifli . teknolojilerle yerine getirilen özerk faaliyetlerde ödüllendirici olan, onların sizi bağımlı çalışmanın yorgunluğundan uzaklaştırılmaları ve yaratıcı, yıkıcı bir nitelik taşımalarıdır: büyük meta üretiminin egemen olageldiği bir toplumda, alternatif kültürel ve toplumcul modeller oluşturan adacıklar koparıyorsunuz. Eğer bunlar baskın olsalardı, eğer bizler başlıca yumuşak teknolojilerle ev ya da topluluk ölçeğinde çalışma yasasıyla bağlanmış olsaydık, bunu ne yaratıcı ne de ödüllendirici bulurduk.

Bu esasen kendi başına bir çelişki olurdu, çünkü böyle bir durumda merkezileştirici bir ilke asıl böyle bir ilkeyi engelleyecek bir şeye uyarlanmış olacaktı.

Devlet zorlayıcı yasal normlar koymak için merkezileştirici olmak zorunda değildir. Özellikle uygunlaştırıcı olması —ki Çin'deki durum bu— yeter. Eğer politik otorite ilke olarak iyi yurttaşın, aile birimi halinde ya da mini-kooperatiflerde kendi giysilerini imal etmesini, kendi sebzelerini yetiştirmesini, güneş enerji aygıtını kurmasını, maddi ve manevi ceza tehdidiyle ilke olarak ortaya koymuşsa, Çin'de olduğu gibi, yönetimsel merkezileşme çok ileri aşamada olmasa bile, ortaya boğucu, baskıcı ve aşırı konformişt bir otoriter toplum çıkar.

Bana göre, özerk faaliyet, eğer bize ne ahlaki, dinsel ya da politik ilkeler adına kabul ettirilen bir zorlama, ne de yaşamsal bir gereklilikse, ancak özerk bir faaliyettir. Ama ne biri ne de öteki olmaması için, geçimimizin, yaşamak için zorunlu her şeyi sağlayan ve zamanımızın çok az bir bölümünü bizden isteyen çok gelişmiş bir sosyal üretim mekanizması tarafından güvenceye alınması gerekir.

Her şeye rağmen rahatsız edici bir şeyler var bu modelde. Zira zorunlunun üretimi için gerekli çalışma kısaldıkça, bu çalışma asıl şey haline geliyor; aynı zamanda da üstün-üretken sektör önem kazanıyor. Bütün ilgilerin objesi haline geliyor, çünkü geriye kalan her şey için sütanalığı yapacaktır. Üretimcilikçi değerler böylece, sosyal işleyişin tüm kalan kısmını belirleme rizikosu taşımakta.

Hiç de değil, işler hiç de böyle olmuyor. Yüksek bir üretkenlik kaygısı ille de üretimcilikçi bir yaklaşımı içermez. Şu söyleniyorsa üretimcilikçilik vardır: her zaman daha çok üretmek için her zaman daha hızlı üretmek gerekir, zira daha çok olan, daha iyidir. Ama, herkesin dilediğini yapabilmesi için çok zamana sahip olması amacıyla en az zamanda en çok miktarı üretmek gerekir, dendiğinde; sözkonusu olan üretimcilikçilik değildir. Zira amaç, bu durumda, üretimi artırmak değil, boş zamanı arttırmaktır. Üretkenlik bu amaca ulaşmak için yalnızca bir araçtır ve güce övgü düzmeye değil, daha yetkin aletlerin araştırılmasına dayanır. Karşı-üretimcilik tekniğin ve akılcılığın karalanmasına eşlik etmek zorunda değildir.

Esasen, eğer en ileri ülkelerdeki, özellikle de Kuzey Amerika'daki gelişmeye bakılacak olursa, makinelerin üretkenliğinin gelişmesinin kültürel bir dönüşüme eşlik ettiği saptanır: boş zaman çalışmadan daha önemli, zamanın kullanım değeri (yani kendi kendine yapılabilecek olan) mübadele değerinden (zamanını satarak kazanılabilecek olandan) daha önemli hale gelme eğiliminde. Bu gelişme, elbette görece daha çok eğitim görmüş kişilerde belirgindir ve bunun nedeni de o kişilerin daha yüksek gelire sahip olmaları değil ama, kültürel açıdan. daha çok özerkliğe sahip olmalarıdır: Bu kişiler kendi kendilerine uğraşma yeteneğine sahipler ve bunu istiyorlar, oysa her zaman haftada 48 saat ya da daha fazla süreyle tekdüze bir iş yapmış kişilerde bu duruma aynı ölçüde rastlanmaz.

Bununla beraber dönüşüm burada daha az gerçek değil. Kültürel değişim, her zaman, eğitim görmüş kesimlerden başlar. Bir zaman politikası herkese boş zamanlarında ödüllendirici ya da yaratıcı biçimde kendi kendine uğraşmasına imkan verdiği ölçüde daha çabuk yaygınlaşacaktır.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki durum henüz bu değil tabii. Emek ideolojisinin orada sorgulanmaya başlandığını gösteren hiçbir işaret yok. Tam tersine, faal nüfusun yüzde 10'unun işsizleştirilmesi demek olan zamanın o şiddetli kısaltılma biçimi, belki de beraberinde, çalışmadan nefreti değil ama geleneksel normlara yeniden bağlanmayı getiriyor.

Sanayileşmeci toplum, toplumsal bakımdan gerekli emek miktarının hızla azalışa geçtiği ve herkesin bundan yararlanabileceği olgusunu gizlemek için elinden geleni ardına koymuyor da ondan. Dileyen herkese daha çok boş zaman önerecek yerde, tam gün çalışmayla tam gün işsizlikten başkaca bir seçenek önerilmiyor, bu da boş zamanı bir felaket, bir sosyal ölüm gibi sunmanın bir yolu. Üstelik, İskandinav ülkeleri dışında, işsizlere, emeklilere, emekliliği gelenlere kendi kendilerine üretim yapma imkanını da yasaklıyorlar, çünkü kendi gereksinmeleri ve kendi çevreleri için üretecekleri her şey meta üretiminin çıkışlarını azaltacaktır. «Tamgün çalışma» ya da «işsizlik» seçenekleri arasında kısılmış kalmış insanlar hâlâ işi tercih ediyorlar. Buysa, onların çalışmanın geleneksel değerlendirilişine katılmaya devam ettikleri anlamına gelmez.

Tersine, Birleşik Devletler'de ve Kuzey Avrupa'da görüldüğü ve Guy Aznar'ın *Tous à mi-temps!** adlı kitabında sözünü ettiği kamuoyu yoklamalarının gösterdiği gibi faal nüfusun çok önemli bir bölümü, ücretli işlerine oranla özerk faaliyetlerine

* Hepimiz yarım güne! (Ç.N.)

daha çok önem veriyorsa bu, boş zaman isteği çok güçlü ancak karşılanmamış demektir. Dolayısıyla kültürel dönüşüm asıl burada. Ama toplum hâlâ gerek toplumsal bakımdan gerekse politik bakımdan bu dönüşümün ortaya çıkmasını engelliyor. Bu yüzden toplumun, insanlara, özerk faaliyetlere de en azından bir ücret karşılığında yapılan, toplumsal bakımdan önceden belirlenmiş işe verdiği kadar büyük bir önem verme hakkını ve maddi imkanını sağlaması için sürdürülecek bir politik mücadele olduğunu söylüyorum. Her türlü şıkta, teknolojik evrim muazzam miktarlardaki emeği ortadan kaldırıyor ve toplumu bir seçiş karşısında bırakıyor: çok eşitsizlikçi ve her zaman üretkenci işsizlik toplumu, ya da herkesin hayatında, bağımsızca belirlenmiş ve metalaşmamış faaliyetlerin ekonomik amaçlı ücretlendirilmiş işe üstün gelebileceği boş zaman toplumu.

Alvin Toffler, *La Troisième Vague* (Üçüncü Dalga) da mikro-elektronik devrimin potansiyel olarak iktisadi hedeflerin, meta üretiminin, parasal mübadelenin ikincil önemdeki şeyler haline gelebileceği bir uygarlığa kapı açmakta olduğunu çok yetkin biçimde göstermiştir. Bu nesnel imkan elbette ancak bir politik irade ona sahip çıkarsa gerçekleşecektir. Neden böyle bir irade belirivermesin? Hayret verici ölçüde şizofrenik bir biçimde yaşıyoruz. Toplumsal ilişkilerimiz eşit mübadele düşüncesinin baskısı altında, ama kapitalizme ve sosyalizme özgü bu düşünce, varoluş deneyinde ortada görünmüyor. Kişisel ve duygusal ilişkilerimizde asla eşit bir mübadele içinde olmak değil de karşılık olarak alınandan daha fazlasını vermek sözkonusu. Dostluk, aşk, duygu, şefkat ilişkileri her kişinin diğerine en fazlayı —her şeyi— verme isteği üzerine kurulu, bu da pratikte her zaman daha fazla vermek için bir yarışma içeriyor. Tıpkı ilkel toplumlardaki gibi, cömertliğe doğru bir yarışma... İktisadi hedefler ve meta değerleri bu düzeyde tümüyle ortadan kalkıyor.

Ama her gerçek mübadelede her şeye rağmen karşılıklı bir çıkar hissedilir. İki ortak da bunda kazançlıdır.

Çıkar planında yerleşilir yerleşilmez, her şey biter. Seni sevmekte çıkarım varsa, seni sevmiyorum demektir.

Tamam, ama iki, üç ya da dörtlü ilişkiden toplum düzeyindeki sosyal ilişkiye geçiş sorun yaratıyor. Aşk ilişkileri ya da ilkel toplum ilişkileri örnekleri büyük bir toplumun ölçeğine ancak zorlamayla taşınabilir.

Ben de bunu söylüyorum. Bizim toplum biçimlerimizde, sosyal ilişkiler kimsenin kendini açmadığı soğuk, kodlanmış, hukuksal, mekanik ilişkiler ve bu nedenle kişisel varoluşla toplumsal varoluş arasında bir boşluk var. İktisadi hedeflerden soyunmuş, yeni sıcak birliktelik biçimlerine yönelik güncel arayışlar da bu yüzden.

Ama eğer kişiler arasındaki kendiliğinden ya da özerk ilişkiler toplumsal ilişkilerden farklıysa, bunların ister istemez kodlanmış ya da hatta dışardan bir düzenlemeyle zorla onaylatılmış olduklarını kabul etmek gerekir.

Olan şey de işte bu. Yetmişli yıllarda, Birleşik Devletler'deki sosyal birliklerde sıcak ilişkilerle uyuşabilen grubun boyutlarına ilişkin yoğun bir düşünsel çalışma sürdürülmekteydi. Kaliforniya'daki bir hareketin vardığı tanıma göre grup, tüm ötekilerle karşılıklı konuşma şeklindeki iletişime imkan kalmadığı anda, üyelerinin girişim ve karşılıklı ilişkileriyle yönlenir olmaktan çıkıyordu. Tüm diğerlerine karşı konuşan kişi, açıklama ya da söylev tonunda konuşmak zorunda kaldığı zaman karşılıklılık ve kendiliğinden mübadele ilişkilerinin yerini, içinde hemen hiyerarşi, egemenlik, rekabet, vs., sorunlarının ortaya çıktığı bir ilişkiler sistemi alıyordu.

Altmışlı yılların sonunda ve yetmişli yılların başında, hemen her yerde meclislerin iktidarından yana olanlarla yürütmenin yandaşları arasında şiddetli tartışmalar oldu. Birinciler kitlelerin girişim yeteneği ve her türlü hiyerarşinin dışlanması adına, her türlü yetkilendirmeye düşmandılar. İkinciler, meclislerin görünürdeki kendiliğindenliklerinin aslında iktidarı, korkutma, şantaj ve terör de dahil olmak üzere, kesinlikle anti-demokratik yöntemlerle alıp koruyacak belli bir karizmatik şef tipine meydanı boş bırakacağını kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bu da doğrulandı. Birlikte yaşayabilen grubun boyunu aşan topluluklarda, üyelerin özgürlük ve eşitliği, ancak topluluğun işleyişi eğer herkes için geçerli olan ve adına Hukuk denen kurallar ve yöntemlerle düzenlenmişse güvenceye alınmıştır.

Peki bu hukuku kim hazırlayacak ve kabul ettirecek?

Pratikte, hukuk, en iyi koşullarda, genel kurul halinde toplanmış topluluğun, bu işe görevlendirdiği alt-gruplar ya da «komisyonlar» tarafından hazırlanır. Lip'te meydana gelen de buydu ve çok iyi yürüdü. Partilerin de aynı modele uygun olarak çalıştıkları varsayılır ama bu, özellikle, partilerin işleyişi üzerinde kendi kendilerine verdikleri seçimsel ve hükümetsel görevlerin uyguladığı baskı nedeniyle, pek seyrek görülür. Kuramsal olarak, hukukun kaynağı ancak sivil toplum olabilir, yani gerçek ve yaşayan toplumsal ilişkiler örgüsü.

Adieux au prolétariat (Elveda Proletarya) adlı kitabında iki alan ayırıyorsun: sıcak ya da birlikte yaşama ilişkilerinin alanı diye de adlandırdığın özerkliğinki; ve boyutlarıyla ortak kişilerin imkanlarını aşan, toplulukların işleyişinin gerekliliklerine göre düzenlenmiş bağımlılığın alanı-ki sen buna da soğuk toplumsal ilişkiler alanı adını veriyorsun. Bu işleyiş gerekliliklerinin, sana göre, Devlet'in kefil olduğu ya da olmak zorunda bulunduğu

hukuk kuralları şeklinde düzenlenmiş olmasını istiyorsun. Aynı zamanda, istiyorsun ki bağımlılığın alanı ve de Devet'in gücü en aza indirgensin... Ancak Devlet gücü nasıl en aza indirgenebilir ve bir yandan da, toplumun üzerinde kararlaştırıcı bir etkinliği olabilir? Özdenyönetimsel bir perspektif içinde, Devlet'in bütün öteki sosyal biçimlenişleri yumuşatan, eğen ve onlara tabi olan «en üst» bir sosyal biçimleniş olarak çözümlenmesi gerekmez mi?

Burada birbirinden çok farklı iki sorun var. Önce Devlet'in taşıyacağı boyut, kendisi de ülkedeki insan topluluğunun maddi kuruluşuna bağlı olan bağımlılığın alanına tabidir. Teknolojiler ne denli ağır ve üretim, teknik ve ekonomik açıdan yoğunlaşmışsa, toplumun işleyişide o denli, büyük bir makinenin büyük bir fabrikanın işleyişine yaklaşır. Neredeyse askeri bir örgütlenmeyle denetlenebilir. Bu düzenleme de yönetim birimleriyle birlikte Devlet aygıtı tarafından sağlanır. Ekonomik makinenin özdenyönetimi bu biçimiyle düşünülemeyecek bir şeydir. S.N.C.F.'in (Société Nationale des Chemins de Fer/Fransız Demiryolları Ulusal Şirketi [Ç.N.]) özdenyönetiminden sözetmenin anlamı bile yoktur. Ekonomik makinenin de SNCF'in de devletçi-bürokratik-askeri bir işleyiş biçimi ve tarzı vardır. Önemlerini, örneğin, enerji üretiminde ve ulaştırmada, daha büyük bir bölümü yerel tekellere bırakarak azaltmak mümkündür, ama bunun da bir sınırı vardır: demiryolu ve elektrik şebekeleri yalnız bölgesel değil *aynı zamanda* ülke çapında olmak durumundadır.

Devletin işlevini daraltma imkanı şu halde teknik ve ekonomik birimlerin küçültülmesine ve ademi merkezileştirilmesine bağlıdır. Elbette, Devlet'in böyle bir küçültmede hiçbir çıkarı yoktur zira bu işlem onun gücünü azaltacaktır. Ama sivil toplumun ve halkın bunda çıkarı vardır. Bununla birlikte onların da Devlet'i ortadan kaldırmada çıkarları yoktur. Yal-

nız maddi olarak değil hukuksal açıdan da Devlet'i gerektiren, zorla daraltılamayacak bir alan kalmaktadır.

Fransa'da, ne denli solda olunursa o denli Devlet'e karşı olunur. Bu her yerde böyle değil. Fransız Devleti her zaman yerinde duran ve sivil toplumu, herzaman, koruduğundan çok ezmiş olan bir şeydir. Oysa ki İtalya'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve özellikle, Almanya'da, asıl Devlet yokluğu, prenslerin iktidarının sürmesine ve hukuk kurallarından kurtulmasına imkan vererek sivil toplumun gelişmesine engel olmuştur. Alman felsefesinde Devlet bunun için aynı zamanda kişileri ve sivil toplumu prensin keyfiliğinden kurtaran bir hukukun koşuluydu. Şu halde Devlet'i hukukun başlıca aygıtı ve güvencesi olarak görmek gerekir, ama hukukun kaynağı olarak değil. Onun kaynağı her zaman toplumsal ilişkilerde aranmalıdır.

Öyleyse bir yanda Devlet'i, öbür yanda sivil toplumu ayırıyor ve ikisi arasında bir yerlere de onların ilişkilerini yönettiğini söylediğin politikayı koyuyorsun. Ancak somutta, bu politik yargı, neye benziyor?

Günümüzdeki çok kötü işledikleri için partiler diye adlandırmaya cesaret edemediğimiz şeye. İlke olarak, partiler, kişilerin ve toplulukların olabilecek en üst düzeydeki özerklik isteklerinin ancak politik bir söyleme çevrildiği zaman karşılanabileceğinin bilincindeki yurttaşların ortaklıkları olmak gerekirdi: Yani sitenin örgütlenmesine, sivil toplumun işleyişine kişilerin ve temel toplaşmaların egemenliğinden kaynaklanamayacak şelyerin hukuk tarafından düzenlenmesine ilişkin söylemler. Kısacası politika toplumda algılanabilecek çatışmaların getireceği bilinmezleri hukuk ve örgütlenme terimleriyle düşünmesini seven ve bilen militanlar tarafmdan üstlenildi.

Bu militanlar iktidar adına konuşan hatta onu tekelleştiren pro-

fesyonel aydınlara çok benziyorlar. Sivil toplumla ilişkilerini nasıl kavramak gerekiyor bunların?

Sivil toplumdan yükselen özlemleri formülleştirip çevirirler ve bunları toplumsal sistemin ya da *bir* toplumsal sistemin işleyişiyle tutarlı, uygulanabilir, uyumlu hale getirmeye çalışırlar. İlke olarak, her parti, herşeyin tüm denetlemek isteyenlerin denetimi altında, zaman zaman gerçek özlemleri dile getirmeyen ya da kötü dile getiren kişileri de görevden alma imkanıyla gözler önünde tartışıldığı bir hazırlama ve çatışma yeridir.

Ama senin söylediğin gibi işleyen bir parti örneği yok.

Söze başlarken ben de onu söylüyordum ya. Partilerin işleyişi yozlaştı çünkü Devlet toplumu yiyor. Bugün, hangileri olursa olsun, partilerin işlevi Devlet'in iradesini yurttaşlara ulaştırmaktır, yoksa bunun tersi değil. Fransız Sosyalist Partisi Devlet Başkanı ile hükümetin transmisyon kayışıdır, bereket içinde yeterince rate var da bu pek göze batmıyor. Ne birşeyler hazırlıyor, ne birşeyleri dile getiriyor. Bugün hâlâ, ilke olarak partilerin üstlenmeleri gereken işi yapan yurttaş toplulukları yalnızca, fikir kulüpleri, diğer kulüpler, sendika militanlarının küçük grupları, vs. den ibaret. Politikanın dökülüşü yaşanıyor.

Politika asla yürütme erkiyle, yönetimle, yani Devlet'le karıştırılmamalıdır. Eğer sivil toplumun özlemlerini hükümete ulaştıracak ve onu bu özlemler adına yadsıyacak, sonra tersine, tutarlı bir bütün kavrayışı adına bu özlemleri yadsıyacak öneri gücü değilse, o durumda politika özerkliğini yitirir ve kendisi de yiter.

Ancak özdenyönetimsel hedef, temelde devletçi-karşıtı ve dolayısıyla arabulucu bir politik kollayıcının bulunduruluşuyla

bağdaşır değil: acaba senin düşüncen aslında özdenyönetimsel hedefin radikal bir revizyonuna götürmüyor mu?

Özdenyönetimsel hedef bir özlemdir, toplumun doğasına ve işleyişine özgü genel, kendi içinde tutarlı ve uygulayıcı bir düşünce değil. Özdenyönetim yalnızca birkaç yüz kişiyi geçmeyen topluluklar ölçeğinde mümkündür. Ancak özdenyönetilen değişik topluluklar arasındaki ilişkileri kim yönetir? Ve de bir ülkeyi oluşturan bütün topluluklar arasındaki *ilişkiler sistemini* kim yönetir? Ve bu ilişki sistemleri arasındaki ilişkiler, onları kim yönetir?

Ya buna «hiç kimse» diye cevap verilir, ve bu durumda bu ilişkiler adına «piyasa güçleri» denen ve aslında mücadele halindeki güçler dengesi olan şeye terkedilir. Ya da bu ilişkiler, herkesçe bilinen ve özerklik alanını olabildiğince çoklaştıran kurallara göre sivilleştirilmeye, düzenlenmeye çalışılır ve o zaman da bir hukuk aygıtına, bir Devlet'e ihtiyaç vardır.

Üçüncü bir yol yok. Özdenyönetim alanı alabildiğine yaygın olabilen bir özlem, ama her şeye bir çözüm de değil. Uluslararası mübadeleden ulaşım ve iletişim şebekelerine, para dolaşımından polise değin, toplumun toptan işleyişinin tüm sorunlarıyla durmadan canımı sıkmak istemeyebilirim. Kanımca herkes, bütün bunlarla sürekli biçimde uğraşmama konusunda özgür olmalıdır.

Bu da o takdirde bir profesyoneller sınıfına güvenilmek gerekeceğini düşündürüyor.

Profesyonellere karşı bir düşmanlığım yok. Onlar herzaman olacaktır. Örneğin, her zaman cerrahlar olacaktır. Sorun sadece onların bir sınıf ya da bir kast haline gelmelerine, yani uzmanlıklarını, ondan bir iktidar kaynağı yaratarak yürütmelerine ve tekelleştirmekten başkaca birşey yapmamalarına engel olmaktır. Şu ya da bu alanda başkalarından çok daha fazla şey-

ler bilen kişiler her zaman ve ister istemez olacaktır. İyi bir tarımcı ya da kimyacı yetiştirmek için en azından on yıl gerekli ve on yıl sonunda bile tarım ya da kimya konusunda o yetişen kişi çok az bir bilgiye egemen. Aynı şey jeologlar, mekanikçiler, hukukçular, yöneticiler, vs. için de geçerli. Herkes herşey ve herhangi bir şey olamaz, meğer ki neolitik çağın teknolojisine ve daha gerilere dönmüş olsun.

Çözüm sosyal çalışma süresinin azaltılmasındadır: kimse mesleğini günde ortalama dört saatten çok yapmasın. Bu yolla, çok ilerletilmiş bilgilere ve kamusal sorumluluklara sahip olacak çok daha fazla sayıda insan bulunacaktır. Ve kalan zamanlarında ufak tefek uğraşları olan, bahçeyle uğraşan, ders veren, öğrenen, çocuklarla ve mutfakla ilgilenen kişiler olarak içinde yaşadıkları temel yerleşim birimlerinin eşit ve ayrıcalıksız üyeleri olacaklarından, birer çok bilmiş olarak görülmeyecekler, kendileri kendilerini de böyle görmeyeceklerdir. Özgürleştirici akışı engelleyen uzmanlık ya da profesyonellik değil, katmanlaştırılmış toplumlarımızda bazı mesleklere bağlanmış olan statü ve iktidarlardır. Katmanlaşmalar ve hiyerarşiler uzmanlık ve işbölümü ortadan kaldırılmaksızın ortadan kaldırılabilir.

Ekler

I. Alvin Toffler'e göre "Üçüncü dalga"*

Bir düzenin, sanayileşmecilik düzeninin can çekişmesini yaşıyoruz. Emeğin, gücün, metanın, standartlaşmanın dini üzerine kurulu bu düzen henüz yalnızca sisler arasında doğuşu farkedilen yeni bir uygarlık tarafından batırılmakta ve yıkılmaktadır. Alvin Toffler[1]'in temel tezi işte böyle. Size dörtyüz yaşındaki inançlarımızın iflasından sözediyor ve normları, hiyerarşisi, mesai saatleri olmayan bir kültürün doğuşunu anlatıyor; ailenin ana, baba ve çocuktan değil tüm mümkün cinsiyet ve yaş bileşimlerinden oluştuğu bir kültür; bugün parayla satın alınan pek çok şeyin aile içinde ya da kooperatiflerde insanın kendi kendine üretebileceği bir kültürden; ne siyasi partilerin ne de çoğunluğun bulunduğu, ama onların yerini, yalnızca özgün hedefler üzerinde uzlaşmış pek çok azınlık grubun değişken, kısa süreli ittifaklarının aldığı bir kültürden.

Varolan dönüşümün anlamının gerçekten böyle olduğuna ilişkin kanıtlar mı istiyorsunuz? Sanayileşmeci uygarlığın mah-

* Bu metin ilk olarak 23 Eylül 1980 tarihli **Le Nouvel Observateur** dergisinde yayınlanmıştır.

kum olduğunu —umutsuzluğun verdiği şiddetle kendini savunmaktan da geri durmuyor— ve de bunalımın, barbarlığa ve diktatörlüğe açılmadığı takdirde, «tüm alıştığımız öngörüleri devirecek kertede ihtilalci bir uygarlığa gebe» olduğunu size matematik bir kesinlikle kanıtlasınlar mı istiyorsunuz? Bu durumda, sizi önceden uyarmak en iyisi: Toffler'de tezinin yadsınamaz kanıtını bulamayacaksınız. Bu tezi olguların ampirik bir çözümlemesinden çıkarmaya önem vermemesi bir yana, ama aynı zamanda da size çok haklı olarak, müsbet bilimlerde bile ve inanılanın tersine, yeni kurumların hemen hemen hiçbir zaman ampirik gözlemden doğmadığını hatılatıyor. Tam tersine: büyük «buluşlar» çoğu zaman yeni kuramların bulunuşundan kaynaklanır. O kuramlar sayesindedir ki buluşlar aniden gün ışığına çıkar ve apaçık ortada oldukları halde o güne değin gözlem alanının dışında kalmış ve önemsenmeyebilecekleri kabul edilmiş olayların önemiyle yüklü olarak gündeme gelirler.

Kendi kendini yapmakta olan tarihin deşifre edilmesi de böyle olur. Tüm bilimsel diline karşın, Marx, 1848'de, fabrika işçilerinin azınlıktaki sınıfını gelecekteki toplumun taşıyıcısı olarak değerlendirebildiyse, bu elbette ampirik gözlem szyesinde olmadı. Toffler de, aynı şekilde, bir dünyanın cançekişmesini ve hiçbir konuda ona benzemeyen bir uygarlığın zor-doğumunu ampirik gözlemden çıkarsadığını öne süremez. Bu geleceğin tarihçisi daha çok bizi, ondan bir takım kanıtlar istemeden, önce bize önerdiği anahtarları denemeye çağırıyor. Düşünüyor ki açacakları kapılarla, kendi aralarında birleştirmeye ve anlam kazandırmaya imkan verdikleri binbir türlü dağınık gözlemle bu anahtarlar, tezinin doğruluğu konusunda bizi ikna edeceklerdir: yani, «nihai mücadele bugün kapitalist rejimlerle komünist rejimleri değil ama, bir yanda, ne pahasına olursa olsun sanayici düzeni kurtarmak isteyen sol ve sağ 'reaksiyonerleri' ve diğer yanda, en ivedi sorunların —beslen-

me, enerji, fukaralık, çevre, silahsızlanma, kentleşme sistemlerinin bunalımı, üretken bir uğraş gereksinimi— sanayi düzeni çerçevesi içinde yanıtlarını bulmalarına imkan olmadığının bilincine varan, giderek daha çok sayıdaki halk kitleleri arasındadır»...

Zira olay o ki artık hiçbir şey önceden saptandığı gibi yürümüyor: ne okuldaki eğitim, ne hastaneler, ne postaneler, ne taşıma sistemi, ne sosyal sigortalar. *Big business* bile bunalımda, yöneticileri demoralize olmuş durumda ya da kuşkuyla kıvranıyorlar; bu arada da hemen hemen kişisel küçücük işletmeler öncü sektörlerin pek çoğunda tröstlere piyonla şah çekiyorlar. Kimya alanında dünya çapındaki devlerden biri olan Hoechst'in genel müdürü istifayı basıp Endonezya adalarından birine çekiliyor, çünkü söylediğine göre «Hayatın elinden kaydığını hissediyor»muş. Çalışmaya olan iman, verimin, büyümenin gelişmenin dini, kendisi bir yana olmak kaydıyla, herkesin «bunun böyle devam edemeyeceğine» kani olduğu ve yine devam eder gibi yaptığı yöneticiler alemine varana dek çökmekte. Bilim bile her tarafından su alıyor: başlıca dayanaklarından biri, nedensellik kavramı, yıkılıyor. Pratik bilimlerde ya da toplum bilimlerinde olduğu gibi fizik bilimlerde de küçük «nedenlerin» büyük etkilere yolaçabileceği düşüncesi (Çinliler bunu uzun zamandır biliyorlardı) kendini kabul ettirmekte. Fizik (ve toplumsal) evrenin tüm mekanist, lineer, tekdüze kavranışı sarsıldı; zaman bile, her yerde her zaman biri diğerinin eşi olan zaman birimlerinin sürekli akışı olarak kabul görmüyor.

Kısacası, maddi temeliyle birlikte, sanayi düzeninin üstüne kurulu olduğu düşünce ve değerler de dağılmakta. Toffler, bu dağılıştan ailenin de kurtulamadığına, bir hayat boyunca birleşmiş, görevlerin cinsiyete göre paylaşıldığı «çekirdek aile» kaybolmağa yüztutarken, yeni aile tipinin giderek bekar bir

anne ve bekar bir babayla çocuklarından, hatta bir eşcinsel çiftle çocuklardan oluşma eğilimi gösterdiğine işaret ediyor.

Sanayici düzenle birlikte, toplum ve Devlet de, onlar bile —beklenmeyecek şey değil— ufalanmakta. Partiler ve partili siyasetçiler yalnızca «hiddet, hatta nefret ve tiksinme» telkin etmekteler. Çoğunluk diğerlerinden beş yıl önde olan en gelişmiş sanayi ülkelerinde (Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, İskandinav ülkeleri), «konsensüs» —yani büyük politik sorunların niteliği ve tanımı konusunda halkın onayı— uçup gitti. Bir ABD başkanı artık yalnızca seçmen kitlesinin zayıf bir çoğunluğuyla seçiliyor ve bir İsveç veya Danimarka bakanı da daha fazla ağırlık taşımıyor. Solla sağ arasındaki sınırları kesip atan oynak çoğunluklar büyük partilerce ikincil önemde kabul edilen sorunlar üzerinde (Ötenazi*, eşcinsellik, nükleer enerji, boşanma, vs.) kurulup bozuluyor; ancak tüme ilişkin bir politik program üzerinde hiç bir çoğunluk sağlanamıyor.

Çünkü, diye düşünüyor Toffler, politik kurumlar gerçekler ve olaylar üzerindeki etkilerini yitirmişlerdir. Sanayileşmeciliğin getirip yerleştirdiği dev sistemler bozuk hatta aykırı etkiler(taşımacılığı, kentsel bunalımı, sağlık, banka, para sistemlerinin bunalımını, sanayi ve kimyasal tarımın, vs. yolaçtığı zararları düşünün) yaratıyor ve bu sistemler arasındaki karşılıklı etkileşim yönetilir olmaktan çıkıyor. Dev sanayi ve kurumların ürettiği ve geliştirdiği muazzam bilgi akımı en iyi biçimde donanmış yönetimlerin sentez yeteneğini aşıyor ve onları ne yaptığını bilerek karar vermede beceriksiz bırakıyor. Bu bilgi akımları düpedüz egemen olunamaz düzeyde. Ingmar Granstedt'in «içeriğin ölçüsüzlüğü» adını verdiği şey tarafından aşırı yüklenmeye uğrayan sanayinin karar vericileri bile gözü kapalı hareket ediyorlar[2]. Exxon'un Federal Enerji Ajansı'na gönderdiği tek bir rapor, örneğin, 445 bin sayfadan oluşuyor; yani

* İyileşmesi mümkün olmayan hastaların öldürülmesi. (Ç.N.)

okumaktan başkaca birşey yapmayacak bir insan için altı yıllık bir okumayı ifade eden bin cildin karşılığı...

Toffler işte bunun için liderliğin artık yalnızca liderlik görüntüsü vermek olabileceğini düşünmektedir. «Carter'a yakıştırmaktan hoşlanılan yeteneksizlik bir adamın yeteneksizliği değil ama bir kurumlar sisteminin kidir.» «Görevlerine 'etkili bir yönetim'den başkaca birşey önermeksizin seçilmiş Thatcher'lar, Brejnev'ler, Giscard'lar sanayileşme çağının öteki Ohira'ları» da aynı şekilde düzensizlik içinde ve tıpkı spazmlar gibi kendilerini gösteren bir olaylar akışını dizginlemekte ve düzenlemekte güçsüzdürler. Öyle ki en güçlü Devletler bile, yerel kazaların (Seveso'yu, Three Miles Island'ı, «Amoco-Cadiz»i düşünün) ya da ülkelerin, hatta askeri bakımdan önemsenmeyecek kertedeki grupların zamanında giriştikleri eylemlerin (İran'ı, Körfez emirliklerini, Kara Eylül'ü düşünün) sonuçlarına karşı alabildiğine zayıf kalmaktadırlar. Toffler'in telkinine göre, merkezileşmiş ve merkezileştirici büyük sistemlerin, çok daha küçük, özdenyönetilebilen, değişiklikler karşısında anında ayarlama yapabilme yeteneğine sahip alt-bütünler halinde parçalanmaları dışında, başkaca kurtuluş yoktur.

Eğer —içinde asla birleşmeksizin birbirini izleyen bir sırayla yanyana gelen yarım düzenler çokluğunun birlikte varolduğu— toplumun bu ademi-merkezileşmesi ve bu çeşitliliği düşünülmez, istenmez, hazırlanmazsa... O zaman iki şeyden biri olacaktır: ya toplum şiddetli çatışmalarla anarşik biçimde parçalanacak, ya da bir totaliter diktatörlük, zorla ve terörle birleşik bir düzen kurmak amacıyla, Stalinci ve Hitlerci Devletlerin olduğu gibi «savurganlığın, sorumsuzluğun, hareketsizliğin, çürümüşlüğün; kısaca, totaliter etkisizliğin» tanıdık modellerinden birini gerçekleştirecektir.

Oysa, diye düşüncesini sürdürüyor Toffler, halen oluşmaktaki teknikokültürel dönüşümler belirgin biçimde toplumun ademi-merkezileşmesine, standart-dışılaşmasma ve bölün-

mesine doğru gidiyor. Teknolojik dönüşümün de anlamı hiç kuşkusuz kendi içinde belirsiz: aşırı merkezileşmeye, eksiksiz bir polis gözetimine, düşünce ve davranışların uzaktan yönetilmesine olabileceği gibi, bunların tam tersine de hizmet edebilir. Ancak aykırılık şurada ki, sanayileşmeci düzenin egemenliğini sürdürmek için halen geliştirdiği birçok teknik (telematik. mini-enformatik, robotik) kolayca bu düzene karşı çevrilebilir ve onun dağılışını hızlandırabilir. Toffler, üçüncü dalganın özellikle işte bu teknolojilerin, onlardan önce gelmiş ve onlarla beslenmesini öğrenen bir kültür ihtilalinin hizmetine doğru çevrilmesi olduğunu düşünmektedir.

Buna bir ilk örnek Toffler'in «medyaların kitleselleştirmeden uzaklaştırılması» adını verdiği şey. Bunlar (reklamlar, yazılı ve sözlü basın, televizyon) okul ve sokaktaki «gösteri»yle birlikte «kitleselleştirmenin» başlıca ajanlarıydı: yani zevklerin, değerlerin, bilgilerin ve davranış biçimlerinin standartlaştırılmalarının ve tekdüzeleştirilmelerinin... Bir yandan sanayiye, malları için gereksindiği tüketicileri sağlarken, *mass media*'nın sürekli olarak kendisine, kural edindiği şey, kamunun *tümüne* ulaşmak ve bu amaçla da, onu bölecek, karşı çıkartacak ya da şaşırtacak sorunlardan kaçınmaktı. O, böylelikle fikirleri sözümona «herkesin» fikirleri olan bir «kitle insanı» ya da «ortalama insan» imajını yaratıp yaydı. Bu kitle insanı, gerçekte, *hiç kimse* değildi: zevkleri ve düşünceleri gerçek kişilerin muazzam çoğunluğunun farklılık gösterdiği istatistik bir ortalamaya dayanmaktaydı. *Mass Media* bu gerçek kişileri, yoldan çıkan suçlular olduklarına inandırıyordu[3]. Basın ve reklamlar güçlü bir «konformistleştirici» baskı uyguladılar.

Bütün bunlar, diyor Toffler, başdöndürücü bir hızla değişme yolundadır. Gerçekten de, büyük tiraj basını, tıpkı büyük radyo ve televizyon şebekeleri gibi, bir zamanlar, ulus, güç, gelişme, «bilginlere» saygı, büyüme, vs. gibi bir değerler, umutlar ve büyük sorunlar bütünü üzerinde varolmuş olan konsen-

süsün buharlaşmasıyla ortaya çıkan karşı darbesini çekiyor. Konsensüsün bu yitişi her yerde *mass media*'nın düşüşüne yol açıyor. «Her kesime» seslenen bütün büyük günlük gazeteler ve büyük dergiler 1965'ten bu yana okur kaybediyorlar, beri yanda büyük radyo şebekelerinin etkinliklerindeki düşüş biraz daha sonra başladı, televizyon şebekelerininkiyse ancak 1977'de. Bununla beraber, insanlar genellikle medya'lara yüz çevirmiyorlar diye işaret ediyor Toffler, büyük ulusal ve yaygın gazeteyi, onun yerine küçük yerel gazeteleri okumak üzere bırakmaktalar; büyük dergileri; büyük konular üzerinde herkesi uzlaştırdıklarını iddia edecek yerde, çizgileri belli, öznel bir gazetecilik uygulayan, ya da yalnızca belli bir konunun —folk-rock, kay-kay ya da sörf, biyolojik bahçecilik, güneş enerjisiyle ısınma, vs.— meraklılarına seslenen daha seçmeci haftalıklar veya süreli yayınlar için bırakmaktalar.

Bu evrim basın teknolojilerindeki alt-üst oluşla kolaylaştırılmış durumda: mini-ordinatörler (ya da mikroprosesörler) daha ucuz dizgi, baskı ve çoğaltma makinelerinin yapımına imkan verdi. Özel binalar ve önemli miktarlarda sermaye gerektirecek yerde, bu makineler herhangi bir büroya yerleştirilebilmekte ve profesyonel olmayan elemanlarca da kullanılabilmektedir. Her birlik, takım ya da grup kendi mini-dergisini gerçekleştirebilir. Büyük basın kuruluşlarının tekeli kırılmıştır.

Radyo istasyonları için de bu böyle. Halen Birleşik Devletler'de altıbinaltıyüz istasyon var (1950'deki ikibinüçyüz istasyona karşı), yani otuzsekiz bin kişiye bir istasyon... Her etnik azınlık, din, yaş grubu, toplumsal katman için, her müzik zevki (hard rock, soft rock, punk rock, country rock, klasik müzik, vs.) için, en küçük parçalarına kadar ayrışmış bir kamunun her kültür düzeyi için, bir ya da birkaç yerel verici bulunmakta— Amerika Birleşik Devletleri'nde, insanların sekizden yirmibeş kilometreye kadar uzanan bir alan içindeki dalgalar üzerinden diyalog kurabildikleri (ya da daha doğru bir deyiş-

le «çoklu konuşmalar» yapabildikleri) yirmibeş ila otuz milyon alıcı-verici («halk band» adı verilen şey) de bir yana.

Bir büyük Amerikan şirketinin eski başkanına bakılacak olursa, bugünden on yıla varmadan seyretme oranının yarı yarıya azalacağı televizyonda da yine aynı evrim. Gerçekten de telematik sayesinde, artık televizyon seyircisi, kendisine kafa besini diye sunulan «her çeşit kitle» için hazırlanmış programları edilgin biçimde yutmak zorunda kalmayacak. Kabloyla bilgi bankalarına, gazetelere, kitaplıklara ya da sinemateklere vs. bağlanmış olarak, yalnızca gösteri tüketmek yerine kendi programını kendisi oluşturabilecek. Kablolu televizyon evinden kımıldamaksızın binlerce kilometre uzaktaki insanlarla iletişim kurmaya, tartışmaya, bilgi alışverişine, kollokyumlara ve kongrelere katılmaya da hizmet edebilecek. Halen onbeş ila yirmi milyon Amerikan ailesi kablolu televizyona sahip; 1981 sonunda iki aileden biri bu olanağa sahip olacak.

Şu halde yeni teknolojiler, esasen konsensüsün buharlaşması nedeniyle meydana çıkmaktan başkaca birşey beklemeyen bu kamu atomlaşmasını hızlandırıyor. Konsensüsün ve evrensel normlar vazedecek yetenekteki bir otoritenin yokluğunda, konformizm imkansız hale geliyor. İnsan davranışını hâlâ «başkaları»na bakarak ayarlayabilir; ama bu başkaları artık «herkes» değil: bunlar size evrensel normlara uygunluk konusunda hiçbir garanti sunmayan alt-gruplar, geçici mini-topluluklar, özgün amaçlı biraraya gelişlerdir.

Dağınık parçalar halinde infilak etmiş bir kültür tarafından yıkanmış, enformasyon, kuram ve sınıflandırmaya da senteze de karşı koyan, zamanlanmış veriler kargaşasıyla bombalanmış bir halde, üçüncü dalganın insanları, diyor Toffler, ancak «yeni medyaların onları bir iyice beslediği dağınık malzemeden kendi öz kategorilerini, kendi öz kadrolarını, kendi öz düşünce halkalarını yapmayı öğrenirlerse» başlarını suyun üstünde tutabilirler. «Gerçeğe ilişkin zihinsel modelimizi, edilgin

biçimde kabullenecek yerde, bizler şimdi onu keşfetmek, durmaksızın yeniden keşfetmek zorundayız». Normalleştirilmiş ve istenildiğince güdülebilen robot-insanlar imal etmek yerine, enformatik devrim her türlü normu ve mümkün olabilen normallikleri yoketmekle işe başlamaktadır.

Kültürün bu parçalanışı baştan sona olumsuz değil. Toffler'e göre, bu, insanların yeni bir varoluşsal özerkliğini aynı zamanda gerçekleştirip kolaylaştıran bir «kitleselleştirmeden uzaklaştırma»ya uygun düşmektedir. İnsanlar artık duygusal, manevi ve maddi güvenliklerini sosyal bütünleşmelerinde ve bakımlarının bir otoriter ya da politik kuruluş ve kurumlar tarafından üstlenilmesinde bulamamaktalar. Bunların hiçbiri artık güvenilir değil. Dolayısıyla, giderek büyüyen sayıda insan için; kurtuluş, artık dışardan gelemez; çözümler de öyle: sorunlarını ele almak ve hayatlarını, gereksinmelerini, tüketimlerini ve üretimlerini yalnızca kendileri tarafından belirlenmiş kıstaslara uygun olarak biçimlendirmek, bizzat yurttaşların kendilerine düşmektedir.

Özerklikten (Fransa'da sevilen deyimle «özdenyönetim» den) alınan bu yeni tat da yürürlükteki teknolojik ve ekonomik evrimde tutunacak şey bulamamaktadır. Ücretliler çok eşitsiz biçimde yararlanmakta bile olsalar, çalışma süresi, herşeyden önce, hızla kısalma yolunda. Halen, sanayileşmiş ülkelerde, çalışma süresi (bir ücret karşılığında satılan süre), işe gidiş gelişlerde geçen süre de dahil olmak üzere, yıllık ortalama olarak, uyanık geçirilen saatlerin üçte birine karşılıktır. Hiç kuşkusuz yüzyılın sonunda beşte birden fazlasını kapsamayacaktır. Boş zamanlardaki bir artış isteği de aynı zamanda hızlanıyor: Alman ücretlilerinin yüzde 88'i boş zamanlarındaki bir artışı bir ücret artışına yeğ tuttuklarını bildiriyorlar.

Amerikan, İskandinav ve Alman işletmelerinin küçümsenmeyecek bir kısmı, paylaşılmış zamanlı işlere ve «alakart» iş saatlerine imkan vererek bu isteğin de önünde

gitmekteler. İki kişi aynı işi paylaşıyor; ya da değişiklik kaygısıyla, üç ya da dört kişi iki ya da üç işi aralarında paylaşıyorlar. Bu kişiler (evli çiftler, topluluklar, aynı apartmanı paylaşan sakinler, vs.) kendileri için en uygun düşen saatlerde (ya da günlerde, haftalarda) çalışmaya gitmek üzere kendi aralarında anlaşmaktalar. Alman mazağa zincirlerinin en büyüklerinden birinde, her çalışan çalışmak istediği yıllık saat sayısını, mağazada bulunacağı dönem ve saatleri belirlemektedir. Her hafta, her kişi, iş arkadaşları ve servisinin sorumlularıyla anlaşmak suretiyle kendisi için seçtiği saatleri değiştirebilir. «Zamanın» bu «özdenyönetmi» işveren açısından yalnızca avantajlıdır, zira işe gelmemeleri, yorgunluğu, sürtüşmeleri azaltmakta, esnekliği, verimi ve kazançları artırmaktadır. (Buradan çıkarılacak sonuç, sendikaların zamanın özdenyönetimine karşı mücadele edecek yerde, sağladığı kazançların bölüşümünde dikkatle pazarlık etmeleri gerektiğidir.)

Bugün dört Alman ücretlisinden birinin yararlandığı saat zorlamasının ortadan kaldırılması (buna Toffler «desenkronizasyon» diyor), «kitleselleştirmeden uzaklaştırma»nın görünüşlerinden yalnızca biridir. Bu gerçekten de, üretimlerin ademimerkezileştirme, standart-dışılaştırma ve uzmanlık-dışılaştırılmasıyla birlikte yürür. Hepsi birbirinin eşi malların çok büyük seriler halinde imal edilmeleri ister istemez zaman aşımına uğramış durumdadır. Mini-enformatik'in (mikroprosesörler) sınai uygulamaları hemen bütün üretim alanlarında (kimya, gemi inşa sanayii, mekanik sanayii, giyim sanayii, vs.) dev fabrikayı, her an yeniden programlanabilen bilgisayarların komuta ettiği makinelerden, çok küçük seriler halinde çok büyük çeşitlilikteki modellerin çıktığı orta boy birimlerle değiştirme imkanı vermektedir. Giyim sanayiinde, lazerle biçki, hatta konfeksiyonun bugünkü fiyatma, tümden ölçüye göre ismarlama imalata imkan veriyor.

Şu halde yerel zevklere ve gereksinimlere göre yerel üre-

tim yeniden mümkün hale gelmektedir. Daha mükemmeli: telematik sayesinde hizmet sektöründeki işlerin çoğu ve sanayideki işlerin büyük bir kısmı, ücretlilerin evlerine taşınabilmekte ve hiç bir saat zorlaması olmaksızın tamamlanabilmektedir. Çeşitlenmiş, zenginleşmiş olan bu işler, grup faaliyetleri —bir aile ya da genişletilmiş bir aile, komşulararası bir birlik, vs. faaliyetleri gibi— haline gelebilirler. Toffler'in inancına göre, daha şimdiden, örneğin elektronik sanayiindeki işlerin yüzde 20'si, ilgililerin evlerine taşınabilecektir.

Eğer her görev bugün işlerin muazzam çoğunluğunun olduğu ölçüde sıkıca önceden belirlenmiş olarak kalsaydı, bu tür bir taşıma tartışılır olurdu. Toffler'e göre hiç de öyle olmayacaktır. Mini-enformatik kol emeğiyle kafa çalışması arasındaki sınırı kaldıran zeki ve çokyönlü bir makineler çeşitliliğine açılıyor. «Uzmanlar»ın saltanatı yerini, birçok alanda at koşturan ve hiyerarşik boyun eğişlere kapalı, her-telden-çalanlarınkine bırakma yolundadır. Üstüne üstlük ve en önemli değişim de hiç kuşkusuz burada, her kişi işini elde tutmak için gereksindiği yapma becerisini kendi amaçları için kullanabilecektir.

Halen bu yapma-becerisi (programcılarınki, muhasebecilerinki, vasıfsız işçilerinki ya da hatta teknisyenlerinki), bir kez evine kapandıkta ücretli için hemen her zaman kesinlikle kullanılamaz durumda. Buna karşılık telematik ve mikroprosesörlü, programlanabilen yeni aletler, her kişiye tükettiğinin önemli bir bölümünü kendisi üretme imkanını vermektedir. Bundan dolayı da boş zamanın değeri alabildiğine artmış olacaktır. Bugün olduğu gibi, artık yalnızca güçlü bir azınlık değil, ama insanların çoğunluğu, on ya da yirmi saatlik fazladan boş zamanda, kendi başına, on ya da yirmi saatlık ücretli çalışma karşılığı kazanılmış parayla yapılabilecek şeylerden çok daha fazlasının yapılabildiğini keşfedeceklerdir.

Toffler, tüketimlerinin hiç değilse bir bölümünü kendi kendilerine üretmek ve böylelikle, yeniden kendi gereksinim-

lerinin ve onları karşılama biçiminin egemen yargıçları haline gelmek isteyen bu insanlara «tüketim-önceciler»* adını veriyor. Ona göre, «tüketim-önceciliğe» yönelik bu eğilimin kendini gösterdiği bin türlü yol, açıkça, önsezdiği devrimin başlıca motorudur. Herşeyden önce, Toffler, hizmetler sektörünün geniş alanı içinde, ister hekim olsunlar, ister su tesisatçısı, psikoterapist ya da tamirci, profesyonellerin saltanatının hızla gerileyişine işaret etmektedir. Sağlık hizmetleri için yolu açan, kadın hareketleri oluyor. Kendi kendine teşhis, insanların sağlıkları ya da hastalıklarıyla bizzat kendilerinin ilgilenmeleri, olağanüstü biçimde ilerliyor. Birleşik Devletler'de, en fazla okunan sürekli yayının adı «Prevention» [Önleme]. Birbirlerini karşılıklı olarak hastalıklarının (ve de hekimliğin) deneyimlerinden yararlandıran hasta gruplaşmaları, özellikle anglo-sakson ülkelerde, şeker, başlıca kanser türleri, silikoz, sinirsel depresyon, akıl hastalıkları, hemofili, vs. için oluşmuş durumda. Bu *cross counceling* [karşılıklı danışma] derneklerine; üyelerinin sınırlandırılamayan, hiçbir «uzmanın» uzmanlık alanına girmeyen bir sorunu olanların dernekleri ekleniyor: eşcinsel çocukların ebeveynleri, hasta olan kişiler, bekar anne ya da babalar, kekemeler, intihar eğiliminde olanlar, vs. nin oluşturdukları dernekler.

* Alvin Toffler'in Fransız olarak getirdiği orjinal deyim «prosommateur», yani kendi tüketiminin (consommation) en az, bir kısmını üretmek (produire) isteyen kişi... İki sözcüğün (consommation ve produire) latince kökenlerinin Fransızcada kolaylıkla yeni bir kavram/sözcük oluşturmasına imkan vermesine karşın (prosommateur), Türkçede bundan mahrumuz. Bu nedenle sözcüğün ifade ettiği kavrama en yakın Türkçe karşılık olarak —pro örneğinin latince pro=ön sözcüğünden gelişini de dikkate alarak— «tüketim önceci» bileşik sözcüğünü önermenin uygun olabileceğini düşündüm. (Ç.N.)

Bu karşılıklı yardım da kendi kendine bakım *(self-help)* su tesisatı, elektrikçilik, otomobil tamirciliği, imalat, vs. çalışmalarına kadar uzanıyor. Yıllardan beri en yüksek izleyici ısı yalıtımı ve küçük onarım işlerini konu alan «Onu kendiniz yapın» adlı bir televizyon dizisi tarafından elde edildi. Büyük bir elektrikli ev aletleri imalatçısı, kullananlara (garanti süresinin sona ermesinden de sonra), aletlerini kendi kendilerine onarma imkanı veren parasız bir telefonla yardım servisi oluşturdu.

Telematik bakım çalışmalarının yanısıra, mobilya, bisiklet, araba, radyo ve video cihazları, vs. gibi, parçalar halinde satılan, daha karmaşık nesnelerin montaj ve evde imalatının da, o profesyonellikten ve tecimsellikten çıkışını olsa olsa hızlandıracaktır.

Daha şimdiden, Amerika Birleşik Devletleri'nde inşaat alanında, inşaat malzemelerinin yarısından çoğu, özel kişiler tarafından satın alınıp kullanılmaktadır. Elektrikli iş aletlerinin yüzde 70'i, bundan on yıl önceki yüzde 30'a karşın, özel kişiler tarafından satın alınmaktadır.

Toffler'e göre, bu eğilimler, Marx'ın (bir zamanlar Marksist olan Toffler'in yinelemekten geri durduğu) formülü uyarınca, içinde zenginliğin ölçüsünün para ya da çalışma süresi değil, ama kendisi de üretken ve yaratıcı hale gelmiş boş zaman olacağı bir ekonomiyi öngörmemizi sağlamaktadır. «Çalışma ve dinlenme arasındaki eski karşıtlık yıkılıyor, *diye yazmakta Toffler...* Ev bilgisayarlarının günlük kullanıma gireceği; kentsel tarım ya da (niye olmasın?) konut içinde üretim için seçilip ayrılmış tohumlara sahip olunacağı; plastikle, çeşitli malzemelerle, yeni yapıştırıcılar ve sıvalarla evinde çalışma imkanı veren ucuz aletlere sahip olunacağı; yalnızca telefonunu açmakla görüntülü teknik tavsiyelerin parasız sağlanabileceği andan itibaren», özdenüretim, en azından kısmen, pazar için üretimin yerini almaya, onu yoketmeye ve «değerler silsilemizle birlikte ekonomik sistemimizi dinamitlemeye» yönelecektir. Gelirin

(ulusal gelir de dahil) hayat düzeyinin ölçüsü olması sona erecektir —esasen sona ermekte. Daha şimdiden, «milyonlarca insan, ekonomik açıdan da, psikolojik açıdan da, 'tüketim-önceci' olmanın daha çok para kazanmadan daha elverişli olabileceğini keşfediyor». Kooperatifler ve kooperatif birlikle parasal olmayan mübadelelere, yani ürünlerin ya da çalışma saatlerinin trampasına, daha önce görülmemiş bir ivme kazandıracaklardır[4].

Bu değişim elbette ki sert çatışmalar olmaksızın yürümeyecek; zira piyasanın ve meta ilişkilerinin yıkılmaya yüz tutuşu tüm iktidarları ve bugünkü toplumun tüm kurumlarını gündeme getirir. «Bilinmez-beklenti 'kapitalizm veya sosyalizm' seçeneklerinin çok daha ötesine gidiyor» diye yazıyor Toffler.

Üçüncü Dünya konusunda, Toffler çok yerinde olarak, özdenüretimin oralarda koruduğu önemin, parasal ekonominin ve meta üretiminin oralardaki cılız yaygınlığının bir çok ülkeye, çok emek gerektiren ve pahalı sanayileşmecilik dönemecine sapmaksızın sanayi öncesi uygarlıktan sanayi-sonrası uygarlığa geçme imkanı verip veremeyeceğini soruyor. Megalopollerin ve onların ağır, kirletici ve eskimiş sanayilerinin kârına mahkûm olacak yerde, köylü topluluklar, mikroprosesörlerin yardımıyla özdenüretime inanılmayacak bir etkinlik kazandırabilirlerdi. Bugünkü sistem içinde tümüyle çözümsüz olan işsizlik sorunu, en başta da işsizlik kavramı (daha önce Gunnar Myrdal'ın belirttiği gibi) ancak, her türlü özdenüretimin ücret düzeni ve meta üretiminin çıkarı doğrultusunda ortadan kaldırıldığı ekonomilerde anlam taşıdığından, aynı deyimlerle ortaya konmazdı.

Yürümekte olan dönüşümlerin içerdikleri kişisel ve kollektif özgürleşme potansiyelini, Toffler'in yaptığı tarzda göstermek, yerleşik sistem ve güçlerin en köklü biçimde eleştirisine değiyor. Toffler'in, bunalımların kendisini haber veren tırmanışı ve sanayileşmeciliğin güçlerinin yeltenecekleri «to-

taliter saldırı» karşısında, «hiçbir yerde politik aygıtlardakinin ölçüsünde düş gücü yoksunluğu ve deneyimsizlik görünmediğini, hiçbir yerde temelden değişiklikler karşısındaki tiksinmenin politik aygıtlardaki denli inatçı olmadığını...» söyleyerek sonuca varması neredeyse gereksiz. «Yeni politik yapıların yaratılması» kurumsallığın önsahnesini işgal etmeye devam eden politik mücadelelerin, ya da bir «büyük akşam»ın değil, «ama onyıllar boyunca, pek çok plan üzerinde, pek çok yörede işe karışan bin türlü yeni buluşun ve bin türlü saldırının sonucu olacak... Sonuçta değişimin aktörleri olanlar bizleri, kendilerini kabul edilmeye zorlayan değişiklikleri hızlandırmak üzere stratejik bakımdan varolan politik aygıtlar üzerine yöneltilmiş eylemlerde bulunmak bizlere düşüyor. Geçmişin devrimciler kuşağı için olduğu gibi, bizim kaderimiz, bizim kaderimizi yaratmak zorunluğudur».

II. Onların açlığı, bizim tabağımız

Daha az, ama daha iyi yemeye, eğer bu dünyadaki açlığı hafifletebilecekse hazır mısınız? Bugün, ilk kez olarak, bize yöneltilmiş olan soru budur. Bugüne kadar bizlere, aşırı biçimde tükettiğimiz etlerle, yağlarla, şekerlerle Üçüncü Dünya'nın yüzmilyonlarca insanının yetersiz-beslenmesi arasında hiçbir ilişki olmadığını anlatmaktan bıkmadılar. Oysa işte gördük, Dünya Beslenme Günü vesilesiyle iki örgüt rahat vicdanlarımızı sarsmak üzere işe girişiyorlar: bu örgütler 'Frères des Honmmes' [İnsanların Kardeşleri] ve 'Terre des Hommes' [İnsanların Dünyası] adlı örgütlerdir[1].

Düzinelerle eksper ve yüzlerce tanıklığın desteğiyle, iki örgüt, sayıların, raporların ve çizelgelerin de yardımıyla, aşırı beslenmemizin dünyanın geri kalan bölümlerindeki açlığa nasıl neden olduğunu ya da onu nasıl vahimleştirdiğini kanıtlamaktadırlar. Herşey, sanki her gün düzenli biçimde, fukaralar arasındaki en fukaraların ağızlarındaki lokmayı kaçırıyormuşuz gibi cereyan ediyor.

Kuşkusuz, teker teker ya da doğrudan doğruya suçlu değiliz (yine de, ilerde göreceğiz, işlerin bu gidişini değiştirmeye kişisel olarak katkıda bulunabiliriz). Yeryüzünün besin kay-

naklarının kaçırılışı, ne bize fikrimizi sormuş ne de rızamızı beklemiş dev sanayiler, dünya ölçeğinde dal budak salmış tefeci kuruluşlar, petrol şirketleri ve bankalar tarafından örgütlenmektedir. Fikrimiz sorulmamış, rızamız alınmamıştır ama olay ortada duruyor: bu kaçırmadan yararlanıyoruz, beslenme alışkanlıklarımız bu gerçeği yansıtıyor, dünyanın besin kaynaklarındaki payımızdan çok daha fazlasını tüketiyoruz.

Sayılara bakın daha iyisi. Beslenme uzmanlarına göre, normal bir faaliyet içindeki hayatın sürdürülmesi günde 2 400 kalorilik bir gıdayı gereksindiriyor (artı vitaminler, proteinler ve madensel tuzlar). Latin Amerika'lıların yüzde 13'ü, Afrika'lıların yüzde 25'i, Asya'lıların yüzde 28'i için günlük gıda 2 200 kalorinin altındadır. Bangladeş'lilerin yüzde 59'u için, 1800 kaloriden de düşüktür. Avrupa'lı içinse 3000 kaloridir.

Dünya Bankası son raporlarından birinde, «Dünya tahıl üretimi tek başına, her erkek, kadın ve çocuğa günde 3000 kalori ve 65 gram proteinlik bir gıda sağlamaya yetebilir, ki bu da gereksinilenden oldukça fazladır. Kötü beslenmeyi ortadan kaldırmak için dünya tahıl üretiminin yüzde 2'sini, ona gereksinimi olanlara doğru yönlendirmek yeterlidir» diyor. Şu halde beslenme kaynaklarının yetersiz olduğunu sanmak yanlıştır. Gerçek, bizlerin payımıza düşenden çok daha fazlasına el koyduğumuzdur. Dünya nüfusunun yalnızca dörtte biriyle, zengin ülkeler, dünya tahıl üretiminin yarısını ve deniz ürünlerinin de üçte birini tüketiyorlar. Fakir dünyanın halklarına oranla kişi başına üç kat daha fazla tahıl tüketiyoruz. Bunca tohumu silip süpürmek için ne yapıyoruz? Çok basit: bizim ülkelerimizde, tüketilen tahılın yarısı hayvanlar tarafından tüketilmektedir. Zengin ülkelerin hayvanları, dünya tahıl üretiminin üçte birini, yani iki milyar Üçüncü Dünya insanının tüketeceği miktarı tüketiyor. Fransa'da tahıl üretiminin yüzde 60'ı hayvanlara verilmektedir.

Kuşkusuz bu tahılları, fakir halklardan doğrudan doğruya çalmıyoruz, en azından ilk bakışta bu böyle. Zira sanayileşmiş ülkelerin kendileri en büyük tahıl üreticisi ve ihracatçısı ülkeler arasında yeralmaktadırlar. Kuzey Amerika, Arjantin, Avustralya, Fransa bu alanda dünya ticaretinin başlıca kısmını gerçekleştirmektedirler. Ancak bizi, bu tahıl fazlalıklarından uyguladığımız tekniklerin etkinliğinin sorumlu olduğuna inandırmaya kalkıştıkları zaman yalan söylüyorlar. Gerçekte, bunlar başka besin alanlarındaki devasa açıkları gözlerden saklamaktadır. Sanayileşmiş dünya, gereğinden daha fazla tahıl üretmektedir. Çünkü Üçüncü Dünya'nın düşük ücretle çalıştırılan gündelikçilerine yalnız bizlere ayrılmış muazzam miktarlarda yeni maddeleri ürettirmektedir. Toplam olarak, zengin dünya beslenmesi için fakir dünyanın topraklarının yüzde 25'ine el koymuştur.

Bu topraklarda neler yetiştirilmektedir? Ananaslar, muzlar, avokadolar, Afrika ve Orta Amerika çilekleri yalnızca son günlerin spekülasyonları. El koyduğumuz toprakların büyük kısmı kahve ve kakao plantasyonları; soya, yer fıstığı ve diğer yağlı tohum bitkilerinin tarlaları; şeker kamışı ve kısa süreden beri de, manyok ekim alanlarıdır.

Gana'da, örneğin, kakaonun işgal ettiği alan, ekili toprakların yüzde 56'sından aşağı değil. Senegal'de yüzde 52'lik alanı yer fıstığı kaplıyor. Karaib ülkeleri - çocuklar oralarda beslenme yetersizliğinden hastalanırken - insan başına günde 2550 kaloriye eşdeğerde tonlarca şeker ve meyveyi ihraç etmektedirler. Sahel adalarındaki sekiz ülke, 1971-1973 yıllarındaki öldürücü kuraklığın en zorlu döneminde, tahıl biçiminde ithal ettikleri proteinin iki ila beş katını ihraç etmeye devam ediyorlardı. Brezilya'da beş milyon hektarlık bir alan, yani ekili toprakların beşte biri, Batı Avrupa için soya üretmeye ayrılmıştır.

Her yerde bu ihracat tarımları, besin sağlayan tarımın ve

halkların beslenme düzeyinin zararına olarak gerçekleştiriliyor. Yer fıstığı üretilmek üzere topraklarına el koyduğumuz için, Senegal, tüketeceği pirincin yarısını, buğdayınsa tamamını ithal etmek zorunda kalıyor. Bütün Batı Afrika'da darı, hint darısı, patates, vs. gibi besin sağlayan maddelere yönelik tarım, Afrika'dan ithalatını on yılda üç katına çıkaran sanayileşmiş dünyanın, hiç değilse kısmen tahıl olarak ödediği, ihracat tarımı uğruna heba edilmiştir.

Brezilya'da, soya tarımı, fakir kitlelerin başlıca protein kaynağı olan kara fasulyenin zararına olarak yaygınlaştırıldı. O ölçüde ki Brezilya'lıların beslenmesi için *kullanılabilir* protein miktarı yüzde 6 azalırken *üretilmiş* protein miktarı yüzde 68 artıyordu. Aynı durum Tayland'da da geçerli: bir zamanlar pirinç üretiminde çok miktarda fazlası olan bu ülke, bugün kişi başına günde yalnızca 1900 kalori sağlayabiliyor. Ama Avrupa'ya yılda altı ila sekiz milyon ton manyok ihraç etmektedir. İhracatı örgütleyen Alman-Hollanda şirketi sevkiyatın 1985'de yirmi milyon tona ulaşılacağını ummakta.

Oysa, tıpkı soya gibi Avrupa'nın hayvanlara verdiği manyok, bugüne dek olduğu gibi insan beslenmesinde kullanılabilir. Neden hayvan yemi olarak bize satılmaktadır? Neden Brezilya, Zaire, Nijerya, Sudan, Hindistan gibi, halklarının önemli bir bölümü yetersiz beslenen ülkeler, kendi kendilerini daha iyi besleyecek yerde tarım ürünlerini zengin ülkelere satmayı yeğlemektedirler? Elbette köylülerinin bunda çıkarı olduğu için değil: beslenme tarımı onlara, ticari tarımlarından sağlayacakları gelirin satın almalarına imkan vereceği miktardan iki ila üç kat daha fazla yiyecek üretme imkanı verirdi. Sorunun yanıtı daha çok 'İnsanların Kardeşleri' örgütünün şu katı formülündedir: «Normandiya'daki bir domuz veya bir inek, Paris'li bir kedi veya köpek Üçüncü Dün-

ya'nın topraksız köylülerinden daha yüksek bir alım gücüne sahiptir.»

Şunu anlayın: bizim ineklerimiz için soya yetiştirmek, örneğin, Brezilya'lı büyük toprak sahiplerine ülkelerdeki fakir kitleler için kara fasulye yetiştirmekten çok daha fazla kazanç getirmektedir. Çünkü ineklerimizin satın alma gücü fukara Brezilya'lılarınkinden daha yüksektir ve soyanın kendisi de, Brezilya'da, öylesine pahalanmıştır ki halkın üçte biri ne tanelerini ne yağını satınalabilmektedir. Bu da açık seçik gösteriyor ki Üçüncü Dünya'ya ihraç ettiği tarım ürünleri için «adil fiyat» garantisi vermek yetmiyor. Garanti edeceğimiz görece yüksek fiyatlar, bizlerin isteklerimiz doğrultusunda ticari üretimi destekleyerek ve mekanik aletlerle donanmış büyük toprak sahiplerinin tarım işçilerine yol verme sürecini hızlandırarak, Üçüncü Dünya'daki açlığı daha da vahim hale getirme sonucunu verebilir. Daha yüksek fiyat garantisi, ancak, eğer gerçekten fakir kitlelerin satınalma gücünü yükseltmeye yarıyorsa, olumlu etkiler yapabilir.

Sanayileşmiş ülkeler bu doğrultuda davranabilirler mi? Davranabilirler ve bu da üstelik, ilerde göreceğiz, kendi halklarının çıkarınadır. Ancak buna ulaşmak için, beslenme üretim ve tüketim sistemimizin temeli olan şu savurganlık düzeniyle ilişkileri koparmak gerekiyor. Halen, Avrupa, hayvan besiciliği için yıllık olarak 35 milyon ton soya, yer fıstığı, pamuk ve diğer «azotlu besinleri» tane ve küspe halinde ithal etmektedir ki bunlar (yeni pamuk tohumu çeşitleri de dahil olmak üzere) insan beslenmesi için de kullanılabilir. İstatistikçilerin belirlemelerine göre,Avrupa'nın ithal ettiği «azotlu besinler»in yerine, özellikle Üçüncü Dünya'da en az 40 milyon ton tahıl kaldırılabilirdi.

Yapılan bunca ithalat Avrupa halklarının kendi gereksinmelerine yanıt vermekte midir? Hiçbir şekilde diye karşılık veriyor beslenme uzmanları, Fransızlar kişi başına ve yıl-

da yedikleri et miktarını 1900'de 38, 1955'de 50, 1965'de 84, 1970'de 95 kilodan 111 kiloya çıkardıkları için daha iyi besleniyor değiller. Tam tersine. Etin proteinleri en besleyici protein olmadığı gibi çeşitli bitkisel proteinler kadar da değerli değil.

Bunu anlamak için, şunu bilmek gerek: insan bedeninin dokusunu oluşturan yirmi amino-asitten sekiz tanesi var ki organizma bunları kendiliğinden meydana getiremiyor. Onları aldığı besinlerden kesinlikle belirli oranlar içinde bulup çıkarmak zorunda. Eğer besini bu sekiz amino-asitten birinden bile yoksunsa, beslenme, yutulan miktar ne olursa olsun yetersiz olacaktır; zira besinler hazmedilemeyeceklerdir.

Sekiz amino-asidi uygun oranlarda sağlamak için genellikle hayvansal proteinler alma alışkanlığı geçerlidir. Bununla beraber et en hazmı kolay hayvansal ürün değildir: yüzde 70 veya 75'iyle hazmedilebilirken, süt ürünlerinde bu oran yüzde 85 ve yumurta için yüzde 92'dir.

Hayvansal ürünler en uygun amino-asid kaynağıysa da, yine de zorunlu gıdalar değildirler: aynı öğünde çeşitli bitkisel ürünleri birleştirmek suretiyle de eksiksiz ve dengeli bir beslenme sağlanabilir: özellikle tahıllar (çok miktarda, yüzde 12 protein içerirler), sebzelerle (yüzde 25 ila 50 oranında protein) ya da cevizle (yüzde 80'e varan protein oram) birleştirilerek. İrmik ya da darıyla bezelye veya soyayı, pirinç ya da mısırla kara fasulye veya yer fıstığını biraraya getiren, hepsinin yanına sebze ve vitamin bakımından zengin baharatları ekleyen Avrupa dışı uygarlıklar bunu iyi biliyorlar[2].

Bir kilo hayvansal protein elde etmek için dört ila yirmi kilo tahıl ve sebze gerektiğinden *(bakınız tablo)*, et bu yüzyılın ortalarına kadar lüks ve esasen, kolayca kendisinden vazgeçilen, bir besin olarak kabul edildi. Besiciliğin de sanayileşmesi bunu tümden değiştirdi. Üçüncü Dünya'dan düşük fiyatlarla satınalınan «küspeli maddeler», manyok, yer fıstığı unu, vs.

sayesinde, çok uluslu gıda ve tarım işletmeleri «araziye bağlı olmayan» hayvan yetiştirme teknikleri geliştirdiler. Bu işletmeler «yetiştiricilere» kompoze besinleri, doğru kullanılış tarzlarını, yetiştirme binalarının planlarını, seçilmiş tay, domuz yavrusu, dana ve kuzuları sağlar, sonra, belirli sayıdaki günlerin sonunda, hepsi de birbirinin eşi kilo ve görünüm kazanacak olan hayvanları gerisin geriye satın alırlar.

«Yetiştirici», Bernard Lambert[3]'in belirttiği gibi, evinde fason iş yapan kişi durumuna gelmiştir: aynı zamanda da tek müşterisi olan sermayedarının talimatlarını kelimesi kelimesine uygulamak zorundadır. Kırkbeş günün sonunda kesilecek olan onbinlerce tavuğun; ya da, sekiz günlükken beslenme kutusuna alınıp yüz günlük olduklarında kesilecek olan yüzlerce dananın sayıldığı çiftliğin adı, artık «atölye»dir. Hayvanlar ayaklarını asla toprağa basmazlar, gün ışığı görmezler, klima aygıtının verdiği havayla nefes alırlar ve yerleştirildikleri mekanın darlığı içinde eksiksiz bir hareketsizliğe mahkumdurlar. İçgüdüleri içinde rahatsız, yağlı ve kansız bu hayvanları hayatta tutmak için sakinleştirici ve uyuşturucu müdahalesi zorunlu hale gelir.

Yirmibeş yıl içinde, sınai besicilik domuzların, kümes hayvanlarının ve yumurtanın gerçek fiyatını yüzde 25 ila 50 dolayında düşürmeye imkan verdi. Yalnızca sığır pahalandı (sabit frank değeriyle yüzde 45 oranında), zira üç yıl süreyle büyümesi gerekiyor, bu da çok gençken öldürülen hayvanlarla aynı acılara maruz bırakılmasını ortadan kaldırıyor. Böylece temel besin haline gelen sınai et halkın beslenme rejiminden tahıllarla sebzeleri uzaklaştırdı.

Köylülük için, bu evrim gerçek bir tutsaklıkla kapandı. Yetiştirici, esas olarak, tarım ve besi tröstlerinin kendisine sağladıkları sanayi ürünlerinin tutsak bir şekil-değiştiricisi haline geldi. Kazandığı 100 franktan 77'sini kendisine sanayi ürünlerini sağlayanlara ödemektedir. Kazanç paylarının yetersizliği

Sürü hayvanları için yiyecek ithalatının Üçüncü Dünya'daki bedeli

	Milyon ton olarak tahıl karşılığı	İthalatçı ülkenin toplam tarım arazisi yüzölçümünün %'si olarak Üçüncü Dünya'da el konan tarım alanı
FRANSA	5,13	% 4
ALMANYA	12	% 22
LÜKSEMBURG	4	% 59
HOLLANDA	11,7	% 110

Bir kilo üretmek için	aşağıdaki miktarlara eşdeğer-tahıl (kilo olarak) gerekiyor
YUMURTA	4,2
KÜMES HAYVANLARI	4,8
DOMUZ	4,8
KOYUN	8
DANA	8
SIĞIR	11 ila 20

yetiştiricileri giderek daha büyük ölçülerde üretmeye itiyorsa da böylesi bir tırmanışta, yalnızca az sayıdaki büyük yetiştirici ayakta kalabilecektir. Böylelikledir ki Fransa'da tüketilen tavukların üçte ikisi, her biri 10 binin üzerinde tavuk kapasiteli 2 bin 300 atölyede üretilmektedir. Altı yıl içinde, yirmiden daha çok ineğe sahip ağıl sayısı yarı yarıya arttı, ama süthanelerin yüzde 25'i ortadan kalktı. Araziye bağlı olmayan hayvan yetiştirme yöntemi, eğer söylemek gerekirse, Brötanya tarımını kurtarmıştır ama tarımcıları ortadan kaldırarak. Kalan 120 bin tarım işletmesinden yarısı, halen bunları işleten yaşlı sahipleriyle birlikte kaybolacaktır. Fransa'da varlıklarını sürdüren 850 bin tarım işletmesinin yarısı için de aynı şey sözkonusudur.

Tıpkı Üçüncü Dünyadakiler gibi, Fransız köylüsü de, kendi yöntemleri ve kendi ürün çeşitleri üzerindeki egemenliğini yitirerek, yaşama koşullarının giderek bozulduğunu görerek, böylece tarım ve besi tröstlerinin ikinci el imalatçısı haline geliyor.

Tüketiciler kazançlı mıdırlar? Bol ve pahalı olmayan bir beslenmeye sahip oldukları ölçüde, evet. Giderek daha kötü ve sağlıksız gıdalarla beslendikleri ölçüdeyse, hayır. Kişi başına günlük tüketim halen 300 gram et, 100 gram şeker ve 200 gram tahıl düzeyinde. Daha sağlıklı bir tüketime oranla, şekerin payı normalin yüzde 330'una, yağlarınki yüzde 200 ila 300'üne, proteinlerinki yüzde 160 ila 200'üne karşılık oluyor, kalori miktarı da yüzde 50 daha yüksek... Buna karşılık, Fransız'ların gıda rejimi kalsiyum ve posalı besinlerde, hatta çoğunluk vitaminler bakımından açık vermektedir. Diş çürümeleri, kalp ve damar hastalıkları, böbrek ve safra taşları, varisler, peklik, hemoroidler, bağırsak kanseri, vs. bunun sonuçları olmakta[4] ve muazzam bir ilaç tüketimine yolaçmaktadır.

Gerçekten de arazi dışında yetiştiricilik, çok büyük miktarlarda hayvan idrarının ve gübresinin birikimine yolaçmak-

ta ve bunlar doğal koşullarda tarlaları besleyecekken akarsuları ve yeraltı kaynaklarını kirletmektedir. Topraksa, doğal gübre yoksunluğundan verimsizleşmekte, giderek daha çok miktarda kimyasal gübreye gereksinim göstermekte ve bu kez de onlar, kolayca eriyen azotlarıyla yerüstü ve yeraltı sularını, içilemeyecek kertede kirletmektedirler.

Bu doğrudan etkilere şu tür «kötü etkiler» eklenmektedir: otlaklar terkedilmiştir, zira dağ köylüleri sınai yetiştiricilikle rekabeti sürdürememektedirler. Aynı zamanda, pazar imkanlarının daralmasından ötürü, toprağı da besleyen, buğdaygillerin ve yem bitkilerinin (yonca) yetiştirilmesi, fiyat garantisinden yararlanan tahılların yaygın ekimi karşısında gerilemektedir. Sonuç: tahıl fazlası vardır ve bu fazlalık, gerçek fiyatına satılamadığından, zararına satılacaktır: ihraçları başka hale getirilmeleri, büyükbaş hayvanların beslenmesinde kullanılmaları desteklenir. Bu desteklemeler Avrupalı tüketicilere aşağı yukarı 3 milyara (frank/yılda) malolmaktadır.

Süt sanayiine yönelik desteklemelerse, üç kat daha pahalıya geliyor. Saçmalık, burada, artık tam doruk noktasındadır:

Birinci aşama: Üçüncü Dünya'dan ithal edilen «küspeli maddeler» sayesinde, bir yandan sütçülerin verimi artırılırken danaların yetiştirilmesinde de büyük miktarda süt tasarruf edilmektedir. Kullanılabilir süt miktarı onla çarpılabilir.

İkinci aşama: süt üretimi Avrupa'nın gereksinmelerini yüzde 10 aşmaktadır. Yıllık fazlalıklar bir kilometre eninde, iki kilometre boyunda ve beş metre derinliğinde bir göle eşittir. Bu fazlalıklar, stoklanabilir hale getirilmek üzere tereyağı ve süt tozuna dönüştürülmektedir. Özellikle Brötanya'da elde edilen sütün en az yüzde 56'sı, bu stokları şişirmektedir her yıl.

Üçüncü aşama: AET'nin stokları, satılamaz halde, 230 milyon kilo süt tozu ve 350 milyon kilo da tereyağına yükselmiştir. Şu halde bu stoklar, büyük desteklemelerle, zararına

olarak Doğu Avrupa'ya ve özellikle de, süt tozunu hayvan yemlerine karıştıracak olan tarım ve gıda sanayilerine satılacaktır.

Tarım ve gıda sanayii, böylece fakir dünyanın topraklarını yağmalamış, zengin ülkelerin köylüsünü tutsaklaştırmış, hem oralarda hem burada beslenme özerkliğini harabetmiş ve şu harika sonuca gelip dayanmıştır: beslenme kutuları içindeki danalarımız analarının memesinden emecekleri sütü, yeniden sulandırıp ısıtılmış süt tozu olarak yemektedirler. Tüm işlemin maliyeti: bir litre süt için bir litre petrol, toplam 9 milyarlık (frank) çeşitli desteklemelerdir. Üçüncü Dünya'ya yapılan gıda yardımının tutarı: 1.5 milyardır.

Böylece çember tamamlanıyor. Kötü tıkınmamız Üçüncü Dünya'yı talanımızın sonucu. Üçüncü Dünya'daki açlık bizim kötü tıkınmamızla sürdürülüyor. Bu yüzden 'İnsanların Kardeşleri-İnsanların Dünyası' örgütlerinin ortaya attığı parola yerinde: «Burada kendimizi daha iyi beslemek. Orada, açlığı yenmek.» Orada ve burada, köylülükten başlayarak, halkı çokuluslu tarım ve gıda şirketlerinin sultasından kurtarmak. Burada da orada olduğu gibi, beslenme özerkliğini, yani ulusların kendi kendilerini doyurma yeteneklerini yeniden kazanmak.

Ancak nereden başlamalı? Gerçekte, eşzamanlı üç eylem gerekiyor.

I. «Küspeli maddeler» ithalatımızı azaltmak; kendi toprağımızda yetişen ürünlerle yapılacak yetiştirmeciliği özendirmek. Nasıl mı? Örneğin, yalnızca sanayilerin kârı uğruna, süt fazlasının üretimini, taşınmasını ve sonuçta yokedilmesini sağlayan parasal desteklemeleri «doğal» yetiştirmeciliğe (özellikle dananın annesinden beslendiği yetiştirmecilik) kaydırarak... Ülkenin bağımsızlığı, ticaret dengesi, halkının sağlığı bundan kazançlı çıkacaktır. Et daha iyi olacaktır —ve bir parça daha pahalı[5].

II. Anaokulundan itibaren daha az et, yağlı maddeler ve şeker yemesini öğretmek (ya da yeniden öğretmek). Bu yolla gerçekleştireceğimiz tasarruflar doğrudan doğruya açlığa karşı mücadelede kullanılabilir. Yasanın, buğdayla, hayvan beslemeyi yasakladığı Norveç'te, yirmi bin yurttaş «The Future in our Hands» [Gelecek ellerimizin arasında] hareketine katıldı. Gönüllü olarak daha kanaatkâr yaşama biçimlerini deniyor ve gerçekleştirdikleri tasarrufların tamamını ya da bir kısmını, Üçüncü Dünya'da, yerinde girişilmiş yardım eylemlerine aktarıyorlar. 'İnsanların Kardeşleri-İnsanların Dünyası' örgütlerinin kampanyası da işte bu tür bir hareketi bugün Fransa'da da başlatmayı amaçlıyor[6].

III. Aşamalı olarak açlığın ülkelerinden yaptığımız tarım ürünleri alımlarına son vermek; oralarda ihraç tarımı yerine besin tarımını geliştirmek. Bunu, şu yardım formülünü uygulayarak gerçekleştirebiliriz: «küspeli maddeler», manyok, vs. alımlarımızı, yavaş yavaş, fiyat garantili pirinç, sebzeler, darı, hint darısı alımlarıyla değiştiriyoruz. Ancak Fransa (diğer gelişmiş ülkelerin yanısıra) bu ürünleri teslim almayacaktır. Bunları, üretici ülkede daha önceden saptanmış antrepolara teslim ettirecektir. Ve sonra ilgili hükümetle yerel köylülüğün garantili fiyatlardan ve fukara kitlelerin ürünlerin serbestçe kullanılabilirliğinden yararlanabilmelerini güvenceye alan bir toplama ve dağıtma yöntemi konusunda pazarlık edecektir.

Bu yardım biçimi yerel köylüleri sefil edip spekülatörleri zenginleştiren para ya da tahıl bağışlarından daha etkin olacaktır. Açlık ancak fakir uluslara kendi kendilerine yardım etme konusunda yardımcı olursak yenilebilir.

III. 1. Tam gün çalışmanın sonu*

Kimya İşçileri Uluslararası Federasyonu Genel Sekreteri, sendikacı Charles Levinson, bundan on yıl önce, peygamberce sezgiler taşıyan bir eserde yüksek sesle haber vermekteydi bunu[1]. Frankfurt'taki İ.G. Metall (metalürji işçileri sendikası)'in otomasyon bölümü sorumlusu Günter Friedrichs, bunu yıllardan beri kanıtlamakta: otomasyon hem emekten hem de sermayeden aynı zamanda tasarruf sağlamaktadır. Daha az bir emek gücü ve sofistike otomatizmlerine karşın, yerlerini aldıkları klasik makinelerden daha ucuza gelen makinelerle, daha çok ve daha iyi üretime imkan veriyor. Sanki şimdi işgücü tasarrufu aynı zamanda iki uçta birden gerçekleşiyor: makineleri *çalıştırmak* için daha az işçiye gereksinildiği gibi onları *imal etmek* için de daha az işçi gerekiyor.

Bu nedenle otomatik makinelerin üretiminin, bu makinelerin ortadan kaldırdığı ölçüde iş alanı yaratacağını ummak boşunadır. Tersine: Japon sanayiinde robot imal eden her işçinin karşılık olarak beş iş yerini ortadan kaldırdığı saptanmıştır. Hizmet sektöründe, oran çok daha yüksek bile olabilir. Jacques Attali, elektronik haberleşme yöntemini uygulamaya

* İlk kez 31 Temmuz 1982 tarihli **Le Nouvel Observateur**'de yayımlanmıştır.

sokmak için, on yılda 30 bin işyeri yaratmak zorunda kalacak olan Kanada posta kurumunu örnek vermektedir; ancak kurum aynı zamanda da 500 bin işyerini ortadan kaldıracaktır[2].

Sanayiinin tümüne ilişkin bir Alman ekonomik araştırması çok daha etkileyici[3]. Buradan öğrenildiğine göre, 1955 ve 1960 arasında sınai donanım alanında yatırılmış yüz milyar mark iki milyon iş *yaratıyordu;* 1960 ve 1965 arasında aynı yatırım 400 bin işten fazlasını *yaratamıyordu;* 1965 ve 1970 arasında 100 bin işi *ortadan kaldırıyordu;* 1970 ve 1975 arasında *ortadan kaldırdığı* iş sayısıysa 500 bindi. O günden buyana hızlanma sürdü.

Şu halde artık yatırımların canlanmasından işsizlik sorununa çözüm getirmesini beklemek mümkün değildir. Ancak yatırımdan vazgeçmek de aynı şekilde mümkün değildir. Gerçekten de, tekstil ve ağaç sanayiini modernleştirerek, otomobil imalatını ve hatta robotların imalatını robotlaştırmak suretiyle bir takım işler ortadan kaldırılmaktaysa da, bunların hiçbirini yapmayarak bundan çok daha fazla iş yeri ortadan kaldırılmaktadır. Zira modernleştirilip otomatikleştirilmedikleri için, sözkonusu sanayiler düpedüz kapılarını kapatmaya mahkum olacaklardır. Şu halde otomatizasyon kaçınılmazdır. Ancak bu durum ekonomik olmaktan daha çok, özünde politik sorunları gündeme getiriyor: bir yandan büyüyen bir ticari mal ve hizmetler kitlesi üretmekteyken, giderek daha az ücret dağıtan bir üretim sistemini nasıl yönetmeli?

Piyasa yasası üzerine kurulu, klasik liberal çözüm, doğrudan doğruya ekonominin çöküşüne götürecektir. Zararları karşılanmayan işsizler kitlesinin ağırlığı ücretler düzeyi üzerine çökecektir. Kamunun tüketimi ve dolayısıyla sanayinin çıkış kapıları azalacaktır. Fiyatlar aşağı düşecek ve yalnızca, kendi fiyatlarını kabul ettirerek piyasayı tekellerine alma, denetleme ve paylaşma yeteneğine sahip firma kartelleri ayakta

kalacaklardır. Otuzlu yıllardaki durum buydu. Bu durumun sona ermesi için beş yıl süreyle savaşın yıkımı gerekti.

Buna geri dönüşten kaçınmak üzere, bugün işsizlere ister istemez ve şu ya da bu düzeyde tazminatlar veriliyor. Ama acaba bu uygun çözüm müdür? İşsizlere dağıtılacak tazminatları tam gün çalışanların ücretlerinden yapılan kesintilerle biraraya getiren bir sistem kısa sürede sınırına dayanır.

Gerçekten de, bu sistem, işsizliği tıpkı olağandışı ve geçici bir olaymışcasına ele alıyor; oysa ki, OECD'nin tahminlerine göre, işsizlik olgusu önümüzdeki yıllarda da sürecek ve vahimleşecektir. Amerika'daki en ciddi değerlendirmelerden biri, Stanford Research Intitute'un değerlendirmesi, yüzyılın sonuna dek Amerika'daki 25 milyon beden işinden 20 milyonun kaybolacağını öngörüyor.

Böylesi genişlikte bir alt-üst oluş karşısında, sürekli işsizleri bir yana, tam gün çalışanları beri yana ayırıp saymak ve birincilere ikincilerin ücretlerinden kesilen paylarla tazminat ödemekten ibaret olan bir sistem bile kabul edilemez. Kalıcı biçimde, herkesi meşgul edecek yeterli iş olmadığı zaman, bazı insanlar hiç çalışmamak zorunda kalırken bazılarının tam gün çalışmaya devam etmelerini kabul etmek mümkün olmaz. Her ne iş olursa olsun yapmaları bile engellenen işsizler için kabul edilmez —ve herkes için çalışmaya zorlanan «faaller» için kabul edilmez. Asıl, *ya* işsiz, tümüyle faaliyet dışı, *ya da* çalışan, sürekli olarak kullanılan kişi olma düşüncesinin kendisi gözden geçirilmelidir.

Bu gözden geçirme henüz Fransa'da, kısmi süreli çalışma ve her birey için, modüler bir ölçülendirme temelinde, kendi haftalık çalışma süresini ve çalışma saatlerini seçme hakkına ilişkin düşünsel hazırlıklar aracılığıyla ancak başlamış durumda. Bunun olabilmesinden hâlâ kuşkulanacak olan sendikacılar ve kamu ya da özel sektördeki karar alıcılar, bu konuda işletmecilikte bir kişinin, Jean-Louis Michau'nun yeri doldu-

rulmaz yapıtını, *L'Horaire modülaire*'i[4] [Modüler çalışma saati] okumalıdırlar.

Kazanılması gereken yepyeni bir temel özgürlük olarak kabul edilen «seçilmiş zaman»a sahip olma hakkı, yerini alma yolundaki yeni uygarlığa geçişte kaçınılmaz bir aşamadır. Gerçekten de bu, onu isteyenlerin tümüne de, baştan sona çalışmaya (ücretli çalışmaya) hasredilmiş bir hayattan kurtulma ve bir yanda zamanlarının yalnızca bir bölümünü alan profesyonel faaliyetler (parasal karşılığı alınan) ve bir yandan hayatlarının en anlamlı bölümünü kaplayan seçilmiş ve özgür bir uğraşlar çeşitliliği arasında yeni bir denge kurma imkanı veriyor.

Süresi azaltılmış işin yanısıra, gelirde de bunun karşılığı bir kayıp olmalı mıdır? *La Révolution du temps choisi*[5] [Seçilmiş zamanın devrimi] yazarlarının tezi böyle. Başkalarıysa, özellikle Guy Aznar[6] ve Michel Albert[7], bunun tersine, gelir kaybının kısmen karşılanmasını öneriyorlar. Michel Albert tarafından öne sürülen sisteme göre, yarı zamanlık bir işe karşılık verilecek ücretin tam gün çalışma ücretinin yüzde 70'ine ulaşması gerekir. Kısmi zamanlı çalışmanın toplum için, işletmeler için ve temel topluluklar (özellikle aileler) için taşıdığı avantajlar öylesine büyük ki, öneri saçma olmaktan alabildiğine uzaktır.

İşlerin paylaşılmasının mantığı, bununla beraber çok daha ilerilere kadar götürülebilir. Gerçekten de, çalışma süresini neden yalnızca haftalık saatler ölçeğinde hafifletmekle yetinmeli? O, neden bütün bir hayat ölçeğinde düzenlenmesin? İsveçli iktisatçı Gösta Rehn'in on yılı aşkın süredir, bir takım başarılar da kazanarak, uğrunda mücadele ettiği düşünce bu. Sözkonusu olan, her insana, faal ömrü boyunca, bazı sınırlar içinde, az ya da çok süreli dönemlerde (ki bu süre içinde de para almaya devam edecektir), kendini çeşitli uğraşlara, örneğin öğrenmeye, toprağı ekip biçmeye, evini inşa etmeye, çocuklarıyla

uğraşmaya, çeşitli hareketler içinde görev almaya, yolculuk etmeye, resim yapmaya, vs., verebilmesi için mesleğini (ücretli iş) yapmayı bırakarak emekliliği üzerinden borçlanma imkanı sağlanmasıdır.

Çalışma süresinin kısaltılmasına ve yeniden paylaştırılmasına ilişkin bütün bu öneriler, hiç kuşkusuz, kronik işsizliği azaltmaya imkan verirler. Toplumun gereksindiği çalışma miktarını, daha çok sayıdaki insanlar arasında, daha esnek bir şekilde bölüştürürler. *Memur* olmaksızın da *faal* olunabileceği fikrini yerleştirirler. Ancak temel sorunu gerçekten çözmezler. Gerçekten de, giderek daha az iş olduğunda, o iş halkın tümüne istenildiği kadar en iyi biçimde bölüştürülmüş olsun, gelirleri ve hayat düzeyini aynı zamanda azaltmamak için ne yapılacaktır?

Yanıt besbellidir: dağıtılan gelirin sağlanan emek miktarına bağlı olmaktan çıkıp toplumun üretmeyi kararlaştırdığı zenginlik miktarına bağlı hale gelmesi gerekiyor. Bu kesin gerçek daha geçen yüzyılda, Marx'ın habercisi sosyalistler, sonra da bizzat Marx[8] sayesinde alabildiğine yayılmıştı. O zamandan buyana tekrar tekrar belirtilmekten geri durulmadı: özellikle, bundan elli yılı aşkın süre önce (devletçi ya da bürokratik hiçbir yanı olmayan) Dağıtıcı ekonominin bulucusu olan Jacques Duboin[9] tarafından; yirmibeş yıl önce, Amerika Birleşik Devletleri'nde, bilim adamları, sendikacılar ve siyaset adamlarından oluşan bir Komite (Üçlü Devrim adı verilen komite) tarafından; ve daha yakınlarda da, başta İsveç'te, konformist olmayan sosyalist kuramcılar tarafından. Önerilen formüller arasında, özellikle, her yurttaş için, hayatı boyunca en az sayıdaki (teknik gelişmeye göre bu sayı gözden geçirilebilecektir) çalışılmış saatlerin karşılığında bir taban gelirin hayat boyu garanti edilmesi vardır. Faaliyet dönemleri ve çalışma saatleri, seçimi bazı sınırlamalarla, hemen hemen tümüyle her bireyin keyfine bırakılmıştır.

Jacques Duboin'ın (bilmeden) öğrencisi olan Jacques Ellul de şimdiki ve gelecekteki işsizliği emmek için «baştan sona yeni bir ulusal gelirin bölüşümü politikası...» tasarlamak gerektiğini düşünüyor. «Aşağı yukarı eşit dilimler halinde paylaştırılması gereken bütün bir pasta var; çalışan da bundan payını alıyor, çalışmayan da», ikisi arasında ayırım yapmak esasen imkansız hale gelmiştir, zira her birey gah biri, gah öteki, hatta aynı zamanda ikisidir, zira «memur» olmaksızın «çalışabilmektedir». O halde «çalışma artık toplumun en üstün değeri değildir ve diğerleri arasında bir faaliyet haline gelir.» Gerekecek olan «köklü biçimde düşünme tarzımızı, genel doğrultuyu değiştirmektir... Devrim denilen şey de işte bu. Eğer bana bunun ütopik olduğunu söylerlerse, ütopik olan, böylece devam edebileceğini düşünmektir diye yanıt veririm[10].»

III. 2. Otomatizasyon ve zamanın politikası*

Mikro-elektronik devrim geçmişteki teknik devrimlerden esaslı bir noktada ayrılıyor: yalnızca en nitelikli zihinsel ve bedensel işleri ortadan kaldırmakla kalmıyor; sanayinin ve hizmetler sektörünün vasıfsız işçileri tarafından yerine getirilen tekdüze görevleri de aynı şekilde yokediyor. Yolaçtığı vasıfsızlaştırmaların önemi üzerinde durmak, yürüyüp giden dönüşümün kapsam ve özgünlüğünü gizlemek olur. Gerçekten de, bazı durumlarda, işçilerin daha güçlü biçimde baskı ve denetime alınması[1] amacıyla kullanılabilinirse de, bu dönüşüm taylorizmin ultrasofistike bir yeni biçiminden ibaret değildir yalnızca.

Taylorizmden farklı olarak, profesyonel işçilerin kendiliğinden gücünü kırmayı başlıca hedef olarak almıyor. Bu elli yıldır esasen tamamlanmış bir şey: meslek işçileri çoğu kez vasıfsız işçiler denizi içinde bir adacık oluşturmaktalar ancak. Ücretlilerin en az beşte dördünün, vasıflılık konusunda, eksiksiz bir ürünü ve bir çalışma araçları bütününü çekip çevir-

* Bu yazı ilk kez **C.F.D.T. Aujourd'hui**'nin [Fransız İşçileri Konfederasyonu'nun 'Bugün' adlı dergisi - Ç.N.] Mart - Nisan 1982 tarihli 54. sayısında yayınlandı.

meye imkan veren tam bir meslekle kıyaslanabilecek hiçbir şeyleri yok. Otomatizasyon ve enformatizasyonun ilk hedefi daha çok vasıflı işçi gerektirmeyen görev yerlerini (robotlaştırmak suretiyle) ortadan kaldırmak ve yanısıra da, şimdiye değin en vasıflı işçileri gerektiren işleri de sıradanlaştırıp mütecanisleştirmektir. Temel hedef olan zaman (emek, personel) tasarrufudur, yoksa komuta gücünün güçlendirilmesi değil.

Eğer hiyerarşi bundan ötürü eziliyorsa, eğer kadrolama, gözetim, denetim işlevleri ortadan kaldırılıyorsa, bu Marx'ın «üretimin subay ve ast-subayları» adını verdiği kişilerin gücünü kırmak için değildir; çünkü otomatik sistemler bu işlevleri makinenin kendisiyle bütünleştirerek otomatikleştirmektedirler de ondan. Vasıflılıkların derecelendirilmesi yine vardır, ama bu derecelendirme aynı zamanda alttan ve üsten etki yapar: ustalık gerektiren işler ve varlığını sürdüren ender profesyonellerin işleri, bir vasıfsız işçiler yığınınınkilerle birlikte ortadan kaldırılmış, vasıfsızlaştırılmış, hafifletilmiş, makinelerin gözetimi görevlerine dönüştürülmüştür[2].

Genelde, geleneksel vasıflılıkların ötesinde, işin kendisi ortadan kaldırılmaya doğru gitmektedir. Stanford Research Institute'den C. Rosen tarafından U.A.W.'nin 1979 Mart'ındaki kongresine sunulan araştırmaya göre, Amerika Birleşik Devletleri'nde yüzyılın sonundan önce elle yapılan işlerin yüzde 80'i otomatikleştirilmiş olacaktır (yani ABD'de halen varolan 25 milyon beden işinden 20 milyonu). Büro hizmetlerinin de aynı ölçüde şiddetli bir azalmaya uğrayacakları biliniyor.

İşin ortadan kaldırılmasındaki bu süreç her ücretlinin bir mesleği ifa etme hakkı adına yavaşlatılamaz ya da geri çevrilemez. İşin aslında meslekler sosyalleştirilmiş büyük mal ve hizmet üretiminden çoktanberi elenmiş oldukları içindir ki, bunların otomatizasyonu mümkün hale gelmiştir. Mesleklerin büyük bir bölümü artık onların sahipleri için ne bir gelişme

ne de bir övünç kaynağı. Otomatizasyon, belli koşullarda, bu meslek sahiplerine zamanlarını serbestleştirerek, uğraşılarının ve ilgi alanlarının çeşitlenmesini mümkün hale getirerek daha zengin bir hayat verebilir. Kısırlaştıran bir çalışmanın gündelik baskı ve yorgunluklarına bütünüyle boyun eğmiş bir hayat yerine, otomatizasyon, kısaltılmış süresiyle, doyurucu bir hayatın boyutlarından yalnızca biri olan ve ille de başlıcası olması gerekmeyen, bir çalışma imkanına kapı açabilir[3].

Bunun için çalışmanın bozucu, kısırlaştırıcı, sıkıcı kalmasına boyun eğmek sözkonusu değildir. Sözkonusu olan daha çok:

1) büyük çoğunluk için, işin bütün bunlar olduğunu kabul etmek;

2) böyle olmaktan çıkması için onu değiştirmek;

3) ve de, yirmi yıldan beri işçi hareketinin en ilerici kesiminin hedeflerinin başında yeralan bu değişikliğin kısa sürede gerçekleştirilemeyecek oluşu ve dolayısıyla, halen kendi başına bir seferber edici hedef oluşturmadığı;

4) buna karşılık itici çalışmanın hayatlarımızdan çaldığı yer ve zamandaki bir azaltmanın gücümüz içinde olduğu, bu hedefin seferber edici ve özgürleştirici olabileceği ve de onu hedef alan kollektif düşünce ve eylemlerin çalışmanın koşullarının, içeriğinin ve doğasının temelden yeniden tanımlanmasına imkan verebileceğidir.

Zaman politikası

Bununla birlikte çalışma süresinin fazlasıyla azaltılması da; onu mümkün kılan otomatizasyon gibi, kendi başına özgürleştirici

değildir. Bu azaltma yalnızca, ilkin henüz (hiç değilse genel bir biçimde) verilmemiş bir toplumsal çevre içinde ve ikinci olarak da sürekli oluşturma ve yeniden pazarlık yolundaki bir zaman politikasını eğer harekete geçirebilirse özgürleştirici olacaktır.

Şimdiki sosyal çevre içinde, bir bakıma ne denli az ödüllendirici de olsa, yalnızca iş, kadın ve erkeklere toplanma, iletişim kurma ve mübadele yapma fırsatlarını sağlamaktadır. Çalışma-dışı alan, büyük yerleşim alanlarının kenarlarında ve banliyölerinde yaşayanların tümü için de yalnızlığın, çevreden kopukluğun, zorunlu aylaklığın alanıdır.

Kurtarılmış zaman ancak şu koşullarda boş bir zamandan başka bir şey olacaktır:

a) Bucakları, kentleri ya da büyük binaları, buluşma, mübadele ve özerk uğraşı yerleriyle donatan bir kollektif donanım politikası. Örnek: İngiltere'de, aynı mekanda yüzme havuzu, kitaplık, okuma salonu, oyun ve müzik salonları, lokanta, onarım ve el becerisi atelyelerini bir araya getiren beldesel merkezler. İskandinavya'daki büyük binalarda, mutfak-lokanta, çamaşırhane, el-becerisi, toplantı, oyun (çocuklar için), jimnastik salonları gibi ortak kullanıma açık mekanlar bulunur. İsveçte, kooperatif ve/veya sendikaların, çalışma saatlerinden sonra üyelerinin yararlanması için atelye ve eğitmenleri (marangozluk, mekanik. elektrik) vardır. Michel Rolant, «Biz, sendikacılar, işçilerin iş saatleri dışında serbest faaliyetlerini geliştirmelerine imkan verecek bir kentsel ortam bulabilmeleri için de mücadele etmek zorundayız» diyor ve «aynı bir mahallenin, aynı bir beldenin sendikal birimlerinin, her işletmenin» «sosyal hizmetlere», lojman yapımına, «sürekli eğitime», vs. ayırmak zorunda olduğu ücret hacminin yüzde 3 ila 4'üyle karşılanan bir kollektif donanım planı hazırlamalarını[4]» öneriyordu.

b) Aynı zamanda daha etkili, daha uyarlanmış ve daha esnek olan, kurumsal ve devletsel bir niteliğe bürünmediklerinde daha da ucuza gelen bütün kollektif hizmet tiplerinin, yerel ve ticari olmayan bir temel üzerinde gelişmesine imkan verecek gönüllü bir işbirliği ve biraraya gelme politikası: yaşlı kişilere yardım; çocuk bakım kooperatifleri; taşıma kooperatifleri, vs, ile, alışılmışın dışındaki bu kooperatiflerin Devlet'e kazandıracakları tasarrufların en azından bir bölümünün onların kullanımına ayrılması[5].

Kollektif ve karşılıklı, kendiliğinden hizmetlerin ötesinde, Anglo-Saksonlar kendi kendine üretim, trampa ve kendi kendine inşaat alanlarında alışılmışın dışındaki türde kooperatifler geliştirmişlerdir. Sayılanlardan sonuncuları, herbiri inşaat alanında ayrı bir mesleği öğrenmek ve karşılıklı olarak kendi evlerinin inşasında yardımlaşmak için biraraya gelmiş kişiler arasındaki iş mübadelesi üzerine kurulmuşlardır[6]. İsveçli sosyolog Nordal Akerman[7], mahallelerin yenileştirilmesi ve güzelleştirilmesinde, gönüllü çalışma üzerine kurulu kooperatifleşmeyi; yanısıra, gündelik kullanım maddelerinin üretimi için de, tarımsal ürün kooperatifleriyle, mal ve hizmet mübadeleleriyle birleştirilmiş, faaliyeti çalışma saatlerinin sayısına göre değerlendirilen, böylece kısmen de olsa parasal mübadelenin yerini alan beldesel kooperatifler öne sürüyor.

Zaman politikası hem çalışmanın bölüşülmesinin (yani tüm çalışmak isteyenler arasında dağıtılmasının) hem de daha özgür bir hayatın anahtarıdır. Aynı bir iş süresini kısaltma uygulaması, örneğin, 5 günde 35 saatlik hafta ve tek bir vardiya, artı, yıllık izinlerin uzatılması; ya da iki vardiyayla 4 günde 32 saatlik hafta ve dileyenler için tam ücret karşılığında yalnızca Cumartesi ve Pazar günleri çalışma imkanı şeklinde örgütlenişine göre, iş alanı yaratıcı veya değil, az masraflı veya çok masraflı, «hayatı değiştirmeye» elverişli veya elverişsiz olacaktır.

Zaman politikası herkese bir işe girme (hatta, eğer isterlerse kısmî zamanlı bir işe) imkanı sağlamasının sözkonusu olu şuna göre, ya da yalnızca garantili tam gün işi olanların kategorik çıkar ve mesleki başarılarının dikkate alınışına göre bir ve aynı olmayacaktır[8].

Zamanın kurtarılması ve işin paylaşımı politikası, her kamusal hizmet, dal, ya da büyük işletme düzeyinde, teknik gelişmeye bağlı üretim kazançlarının programlanmasını ve buna uygun düşen çalışma süresiyle varolan emek gücü düzeyinin programlanmasını öngörür. Bu programlama, eğer:

teknik değişikliklerin yapısı, modaliteleri ve devreye girme ritimleri;

görevlerin niteliğiyle, vasıflandırma ve ücretler çizelgesinin yenibaştan düzenlenmesi;

çalışanların düzeyi ve çalışma süresi

üzerinde sürekli bir pazarlıktan kaynaklanıyorsa, ancak o zaman bir özgürleştirmeye götürecektir.

Kategoriel çıkarlar arasındaki çatışmanın da, ancak ve ancak, genel kurul halindeki tartışmalar, eğer açıkça hesaplaşmalarına imkan veriyor, beklentilerdeki bilinmezliği açık seçik sergiliyor ve çalışanların tamamının ortak çıkarına uygun bir anlaşmanın temellerini ortaya çıkarıyorsa üstesinden gelinebilir.

Ekonomik ve politik karar-alıcılarla pazarlık, ister istemez çatışmalı bir karakter taşıyacaktır. Daha özgür bir çalışmaya ve bir hayata yalnızca, eğer sendika gerçekten özerkse ulaşılabilir. Gerçekten de, işletmeler ve aynı şekilde yönetim, ancak üretilmiş birim başına düşen giderleri (özellikle ücret giderlerini) indirebilmek için üretim artırıcı yatırımlara girişirler. Oysa, çalışma süresinin üretkenlik üzerinden eksiksiz olarak indekslendirilmesi, eksiksiz bir ücretlendirmeyle karşı-

landığında, ücret giderlerindeki bu indirimi önleyecektir. Dolayısıyla ekonomik karar-alıcıları yatırım yapmakta cesaretsizleştirecektir: üretimi artırmada artık hiçbir çıkarları kalmayacaktır. Eğer sendika, karşılığını çalışma süresinin azaltılması biçiminde yeniden dağıtmak üzere, üretim kazançları bekliyorsa, yeniden dağıtılacak fazlaca bir şey kalmayacaktır.

Üretimi artırıcı yatırımları yıldırmak değil, ama tersine zorlamak için, çalışma süresinin azaltılması, demek ki bağımlı değişken olarak değil, bağımsız değişken olarak alınmak zorundadır: gerçekleştirilebilir üretim kazançlarının sonucu değil, ama hedefi ve harekete geçiricisi olmak durumundadır. Şu halde sendika:

— işkolları ve ekonominin bütünü düzeyinde, uygun düşen üretim artırıcı yatırımlara zorlayacak biçimde, çalışma süresinin azaltılmasına ilişkin bir programlamayı kabul ettirmek;

— bunların tanımlanmasında kendini devreye sokmak;

— bazı çalışma saati düzenlemelerinin (gece mesaisi yine de dışarıda bırakılacaktır) verdiği imkanla iş donanımının en iyi kullanımı sayesinde, üretilmiş birim başına düşen sermaye giderini azaltmanın en uygun yollarını araştırmak zorundadır. Amerika'da, işveren kesimi dışında yapılmış bir araştırmaya göre[9], iki vardiyayla (artı, gerektiğinde çift yövmiyeli Cumartesi-Pazar vardiyaları) 4 günde 32 saatlik çalışma formülü, avantajları nedeniyle bugünden 1990'a değin yaygınlaşma eğilimindedir.

Ömür boyu ücret'e doğru

Üretim artışının sektörlere göre değişik gelişmeler göstermesi nedeniyle, pazarlıklar ve işkolu anlaşmasının çerçevesi, zorun-

lu kaydırmaları ve eşit bölüşümleri güvenceye alan, yasakoyucu nitelikte bir çerçeve-anlaşmayla belirlenmek ister. Gerçekten de, çalışma sürelerinin sektörlere ve işyerlerine göre büyük ölçüde değişiklik göstermesi düşünülemez. Tekleştirilmeleri (örneğin haftalık 32 saat, sonra 28, vs.) üretim artışındaki gelişmenin daha yavaş olduğu sektörlerde toplam işgücü miktarının artırılmasını ve hızlı gelişme gösteren sektörlerde de işgücü miktarının azaltılmasını gerektirir. Bununla beraber personel ayarlama ve personel kaydırmaları birdenbire olamaz. Bu yüzden istihdam düzeyinde değişiklikler ve bunun belli ölçüye kadar esnekliği kaçınılmaz durumdadır. Değişikliğin ve esnekliğin işsizlikle aynı anlama gelmemesi için, Gösta Rehn'den sonra, İsveçli iktisatçılar, çalışma süresini, her kişi için, bir yandan kazancını da sürekli korumaya devam ederken, kendi seçtiği dönemler süresince az, çok ya da hiç çalışmak imkanıyla birlikte, ay hatta yıl ölçeğinde olduğu gibi beş yıl, on yıl ya da tüm bir ömür ölçeğinde de tanımlamayı öneriyorlar[10].

Bu sistem aslında her birey tarfından faal hayatı boyunca sağlanacak, dönem dönem gözden geçirilebilen, bir en-az-çalışma süresinin karşılığı olarak, ömür boyu ücretin garantiye alınmasına götürüyor. Bu en-az-süre, daha yüksek bir kazanç arzu edenlerce elbette aşılabilir: bunun için bir çalışmama döneminin hak kazandırabileceği çalışmama günlerinden, haftalarından veya aylarından vazgeçmeleri yeter.

Bu sistemin, Gunnar Adler-Karlsson tarafından önerilen, daha arındırılmış bir biçiminde, her birey, ömür boyu gelirle uygun ancak sade bir hayat tarzı için minimal işin karşılığını alırken, farklı gelir düzeylerini ve farklı çalışma yoğunluklarını karşılayan farklı hayat tarzları arasında, bir tarzdan diğerine sürekli geçiş imkanıyla birlikte, seçim yapma hakkına sahip kılınmaktadır.

Bu yoldan, gönüllü olarak faaliyeti bırakma ne denli uzarsa uzasın, ücret kaybına yolaçmaksızın, çalışma saatlerindeki

gerekli esneklik, işten çıkarmasız, bazı dönemler boyunca daha çok veya az çalışmaya özendirmeler yoluyla sağlanmış olacaktır.

Bir 'ödünç zaman-tasarruf edilen zaman' sistemiyle bütünleştirilebilecek bu formül, gerçekte, aşağıda iki örneği verilen işkolu düzeyindeki anlaşmalar tipinin bütün toplum ölçeğinde genelleştirilmesidir:

— New Yorklu liman işçileri tarafından sonuçlandırılan anlaşma (Ekim 1976) çalışanlar sayısının değişmezliğini ve yıl içinde çalışma süresi çok az bile olmuş olsa, yılda ortalama 90 bin Franklık bir taban ücret garantisi öngörür.

— Amerikan demir-çelik işçilerinin toplu sözleşme projesi, dönemsel veya yapısal nedenlerle gerçek çalışma süresi daha aşağı bile olsa, haftalık 30 saate karşılık olan ömür boyu bir taban ücretle «ömür boyu istihdam»ı öngörür.

Bir işkoluyla sınırlı bu sözleşmelerin elbette çok kısıtlı bir etkinliği vardır, zira işin paylaşımına yalnızca işkolunun öteden beri sürekli olarak çalıştırdığı ücretliler arasında imkan vermekte, ve hiçbir şekilde, vasıfsızlar ve aracılar ordusuyla beklemekte olan taşaronluğa başvurmayı önlememektedir. Buna karşılık, ömür boyu ücret sistemiyse, işi çalışabilir potansiyelin bütününe, aynı zamanda toplumsal açıdan gerekli tüm işi ve tüketilebilir tüm üretimi zorlamayan biçimde yeniden dağıtıyor.

Zamanın özdenyönetimi

Savaş ekonomisine ya da kurumlaştırılmış yeni savurganlık biçimlerine geçiş olmadıkça, ücretlendirilmiş çalışma süresinin hızla azalması, yürümekte olan teknik evrimin gündemindedir.

Hakkaniyet ölçüleri içinde bölüştürülmüş olma koşuluyla, ücretli çalışma (yani bağımlı ya da «özerk olmayan» çalışma) yüzyılın sonundan önce başlıca uğraş olmaktan çıkacaktır (her türlü tahmini işe yaramaz hale getirecek bir felaket durumu dışında). Şu halde ivedilikle hızlanmaya ve kendimizi, patronun, Devlet'in, başbuğun ya da elektronik beyinin değil, bizzat kendimizin belirlemiş olduğumuz işlerde kullanmaya hazırlamalıyız. Karşılığında para aldığımız için değil, ama yaratma, verme, öğrenme, başkalarıyla ticari ve hiyerarşik değil, pratik ve duygusal ilişkiler kurma zevki için yaptıklarımızda özgüvenimizi bulmayı yeniden öğrenmemiz gerekiyor. İkiyüz yıldan beri toplumlarımız, işi, nefse eziyet, özveri yaşamaktan, zevk almaktan, kendi- kendisi olmaktan vazgeçiş olarak göklere çıkartan üretimci etik'in egemenliğindeler. Bu etik'i yoketmek ve onun yerine gönüllü işbirliğinin, özbelirleyiciliğin, yaratıcılığın, başkalarıyla ve doğayla ilişkilerdeki niteliklilliğin ağır basan değerler olduğu bir etik'i koymak küçük bir iş değildir.

Daha bugünden, çalışmak ama bütün bir yıl ve bütün bir ömür boyunca haftada 39 saat şeklinde olmaksızın çalışmak isteyen kadın ve erkeklerden pek çoğunun, on yıla kalmadan kendilerinin egemen olması gereken bir hayat tarzını seçtiklerini kavramak gerekiyor. Eğer sendikal hareket, işin, mesleğin, meslekte ilerlemenin modası geçmiş dini adına bu kadın ve erkekleri dışarda bırakmak ya da mahkûm etmek durumundaysa, önce kendine zarar verecektir. Zira, süresi azaltılmış çalışma yandaşlarının çoğuna, dillerde tüy de bitse ücretli çalışmanın ne denli yüce bir şey olduğu asla kabul ettirilemeyecek; onlar artık bunun hayattaki en önemli şey olduğuna inandırılamayacaklardır. Onları sendikal faaliyet alanının dışına atmakla, yalnızca sendikal faaliyet zayıflatılmış olur: belirli sürelerle çalışan işçiler, korumasız olarak, patronların keyfine terkedilir. Bunun içindir ki, uzunca bir süre direndikten sonra, Amerikan sendikaları «kısmi zaman»cıları da çıkarlarının ve hak-

larının herkesin çıkarı içinde korunması gereken gerçek üyeleri gibi görmeye başlamışlardır.

Avrupalı sendikacıların çoğunun «kısmi zaman»cılar karşısındaki çekimşerliği, hatta düşmanlığı, şu kaygıya dayanmaktadır: ücretler için sürdürülen hak-mücadeleleri (özellikle ücret kaybı olmaksızın azaltılmış çalışma saatleri için yapılan hak-mücadelesi) yaşamak için eksiksiz bir ücrete gereksinimleri olmadığını kanıtlayan kişiler tarafından parçalanma tehlikesine uğrar. İşveren çalışma süresindeki azaltmalara karşılık eksiksiz ücret vermemek için bu durumu öne sürebilir.

Bu kaygının yerinde olup olmadığını, uygun bir sendikal faaliyetle dağıtılıp dağıtılamayacağını incelemek için özel bir araştırma gerekirdi[11]. Kesin olan, «alakart» bir saatlendirme ve çalışma süresi sisteminin, ille de patronun oyununa gelmek olmadığıdır; bu sistem sendikal faaliyete taşıdığı potansiyel açısından çok zengin bir alan açabilir, atölye, büro ya da servis ölçeğinde, zamanın özdenyönetiminin alanını...

Münih'teki Beck mağazalarının uyguladığı sistem bu bağlamda ilginçtir. Sistem her ücretliye, her ayın başında, kendi çalışma süresiyle bunun saatlerini seçme imkanı getiriyor. Özgür seçişe konan tek kısıtlama, belirtilen seçişler toplamının «servisin gereklilikleri»yle uygunluk göstermek zorunda olmasıdır. Patronun keyfine bağlı «bükülebilir saatlendirme»lerden oldukça farklı olan bu formül şu noktalara doğru genişletilebilir:

— servis ya da atölye düzeyinde, kişisel tercihler arasındaki hakemliğin bizzat işçiler tarafından yerine getirildiği genel kurullar;

— «servisin gereksinimleri», yani çalışmanın düzenlenmesi, görevlerin dağıtımı ve bunların her bir çalışanın ve herkesin çıkarı doğrultusunda mümkün düzenlenişi üzerinde sürekli bir planlama;

— teknolojik değişikliklerin doğası ve etkilerine karşı, daha devreye girmelerinden önce yoğunlaşmış bir kollektif ilgi.

Nihayet, zamanın bu özdenyönetimi, özdenyönetimsel söylevleri, fikirlerin ve projelerin dolaşıp durdukları doruklardan aşağılara, günlük pratiğin içine indirme imkanı verir ki, ondan sonra artık özdenyönetim alanının genişlemesi, ivedi kişisel çıkarla kollektif çıkarı, toplum projesiyle başka türlü yaşama ve çalışma arzusunu birleştiren, seferber edici bir hedef haline gelebilir.

«Kısmi zaman»cılar üzerine ek not

Halk kitlesi içinde kısmi zaman özlemi çok yaygın. Çalışma Bakanlığı'nın yalnızca kadınlar arasında yaptığı bir araştırmaya göre, *ücretli* bir iş görmeyen altı milyon yetişkin kadından yüzde 60'ı, kısmi zamanlı bir çalışmayı arzu etmektedirler. *Bütün* kadınların (çalışan ya da çalışmayan) yarısına yakınının (yüzde 47) tercihleri «iş hayatıyla aile hayatını dengelemeye imkan veren tek formül» olarak niteledikleri yarım gün çalışmadan yanadır.

Guy Aznar, *(Tous à mi-temps!* — Hepimiz yarım güne!) bu araştırmadan yola çıkarak, planlama komiserliği için gerçekleştirdiği bir araştırma çerçevesinde sorgulanmış birçok yaşam modelini inceler. Çıkardığı sonuç o ki, erkeğin tam gün, kadınınsa yarım gün çalıştıkları model, sorgulanan kadın ve erkekler arasında en çok tutulan model olmaktan alabildiğine uzak görünüyor. Tersine, soruşturmaya katılanları en çok çeken formül, erkeğin de kadının da yarım gün çalışıp ev işlerini bölüştükleri ailedir. «İdeal» model, «yarım gün çalışan erkek

ve kadının, boş zamanlarında, *beraberce* ikinci bir faaliyette bulunmaları»dır.

C. J. D.'nin (Centre des jeunes dirigeants —Genç yöneticiler merkezi) Haute-Marne'da, yaşları 18 ile 25 arasında değişen bin kadar genç arasında gerçekleştirdiği çok yeni bir anket de Aznar'ın tezlerini doğruluyor: gençlerin yüzde 34'ü «eşinin kısmi zamanlı olarak çalışmasını» tercih ederken, yalnızca yüzde 28.7'si «sürekli çalışmasını» istemektedir. Mesleki eğitim öğrencileri arasında da bu tez doğrulanmıştır, hem de, beklenmeyen bir oran, yüzde 28 oranında kadınlar tarafından. Üstelik, yüzde 95, çalışma sürelerinin kendileri tarafından düzenlenmesi özgürlüğünün «çok önemli» (yüzde 54) ya da «önemli» (yüzde 41) olduğu görüşündedir[12].

Halen, açık işleri daha çok sayıda çalışana paylaştırma imkanı verecek olan, bu çok güçlü azaltılmış iş saati isteği, hemen hemen tümüyle karşılanmamış bir halde duruyor. I.N.S.E.E.'nin sayımını yaptığı kısmi zamanlı 1.3 milyon iş üzerinden, 300 binden daha azı, oldukça vasıflı sürekli işlerdir. Toplamın dörtte üçünden fazlası, gerçekten de, hizmetçilik, çocuk-yaşlı bakıcılığı türünden ve geçici ya da mevsimlik işçi gerektiren çalışmalardır.

Yalnızca kamu sektörü bu durumu hızla değiştirebilir ve kısmi zamanlı işin, ciddi bir vasıflılığa dayanmayan ve meslekte yükselme arzusuyla bağdaşmayan bir iş olduğu yolundaki tezin yanlışlığını kanıtlayabilirdi. Aslında bunun tersi olan tezin avukatları da, kanıtları da eksik değil. Örneğin kısmi zamanla çalışan eğitmen ya da hekim, öğrencileri ya da hastaları için, sonu gelmez günler dolduran meslekdaşlarından daha çok zamana sahip değil mi? Okumak, düşünmek, ilgi alanlarını çeşitlendirmek için gerekli zamana sahip olduklarından, daha az da olsa, daha iyi çalışmıyorlar mı? Sorunun yanıtı yarım günün çok yönlülük ve kişisel yoğunlaşma isteyen mesleklerde özel-

likle tutulduğu Amerika ve Kuzey Avrupa'da, tartışmasız biçimde olumludur.

Sendikaların itirazları, bununla beraber, iki başka görünüm üzerine yöneltiliyor:

1. «Kısmi zaman»cılar tam gün çalışanlara kıyasla, daha can sıkıcı ve yorucu işleri kabul ederler. Böylece işin çalışanlar tarafından yapıcı kontrolü, yeniden vasıflandırılması ve yeniden düzenlenmesi için sürdürülen mücadeleyi baltalarlar.

2. Mesai saatlerinin azaltılması karşılığında ücretlerinde yapılacak bir indirimi kabul etmekle, «kısmi zaman»cılar ücret kaybı olmaksızın çalışma süresinin azaltılması için yapılan mücadeleyi baltalarlar.

Sendikacıların çoğunluğu tarafından hemen hemen tüm sanayileşmiş ülkelerde dile getirilen bu itirazlar, her yerde şiddetle tartışılmıştır. Haklılıkları aşağıdaki kanıtlarla yadsınmaktadır:

— ücretlendirilmelerinin daha zayıf, (boş) zaman gereksinmelerininse daha güçlü olması nedeniyle bile, «kısmi zaman»cılar çalışma süresinde *genel ve karşılığı verilmiş* bir azaltmanın otomatik sonucu olacak mesai saati oranlarının yeniden değerlendirilmesiyle yakından ilgilidirler. Şu halde «kısmi zaman»cılar sürdürülen mücadeleye eylemli biçimde katılacaklardır, yeter ki sendikalar onları kenarda bırakmış veya kenara atmış olmasın;

— işin vasfına gelinecek olursa, bu otuz yıldan beri yozlaşmaktan geri durmamıştır. Halen, yapılan işlerin yüzde 80'i, ne yaratıcılığa, ne girişimciliğe ne de kişisel katkıya imkan veren vasıfsız işçilik görevleriyle aynılaştırılabilir. İşçilerin *orada tam gün çalışmak zorunda oldukları için* yozlaştırıcı işleri daha çabuk yaratıcı hale getirmeyi başaracaklarını sanmak,

olgular tarafından yalanlanmış, hayali bir görüştür. Zira işçilerin mümkün yaratıcılık ve özerkliklerini hiçbir zaman deneyememelerine neden olan şey, asıl tam gün çalışmadır. Zamanın özgürleşmesi, ücretlilere kendilerine ait olan bir hayata sahip olma imkanını da vererek, işlerinin niteliği ve içeriği konusunda onları çok daha zor beğenir hale getirir.

Hemen daha çok zamana sahip olmayı özleyenlerin taleplerini dile getirmeyi ve örgütlemeyi reddetmekle, sendika yalnızca tabanının bir bölümünden kopmakta ve patronların iktidarını kendi zararına güçlendirmektedir.

III. 3. Daha az çalışmak, daha iyi yaşamak*

Çalışmanın ortadan kalkışı

Yeni iş alanları açmak için yatırım mı? Belki. Ancak bu iş alanlarını varolan sanayilerde ve de büro hizmetlerinde bekliyorsanız, boşuna hayal kuruyorsunuz: buralarda giderek daha fazla değil, giderek daha az çalışılacak, özellikle de yatırım bu alanlara yönelirse. Buralara milyarlar enjekte ederek iş alanları açılmayacak. Zira, yedi yıldan beri, robotlar buralara güçlü biçimde çıkarma yapmaktalar. Onlar yüzünden, iktisat bilminin en iyi kök salmış doğmaları yerle bir oldu. Onlar yüzünden, eski iktisadi doktrine uyarak değil, onu çiğneyerek işsizliği geriletmeyi başaracaklar: herkesin çalışabilmesi için giderek daha az çalışarak ve giderek daha iyi yaşayarak. Göreceksiniz ki bu mümkündür.

Fransa'da, akıp giden on yıl boyunca, bir milyon iş (yani altı işten biri) sanayide (inşaat sanayii dışında) esasen ortadan kaldırılmış durumda. Ve otomatizasyon daha ancak

* 22 ve 29 Ağustos 1981 tarihli **Le Nouvel Observateur** dergilerinde yayınlanan kamuoyu yoklaması.

«Bütün toplumsal önlemlerin yanında, aynı zamanda bir toplum tercihi olan bir önlem varsa, o da çalışma süresinin azaltılmasıdır. Zira, teknolojinin olağanüstü gelişmeleri karşısında, yalnızca bir tek yanıt var: daha az çalışmak; daha iyi ama daha az.

«Bu bir fırsat, konjonktür sorunu değildir, bir toplum sorunudur, hatta diyebilirim ki, uygarlık sorunudur. XIX. yüzyılın ve buhar makinesi çağının ilk proleterleri, eğitim görmemiş olan o kişiler, günde onaltı ya da onsekiz saat mesai yapanlar, daha o sıralarda bir boş zaman toplumu düşlüyorlardı -ve bir Boş Zaman Bakanlığının oluşu da anlamlıdır.

«Çalışma süresinin azaltılması yalnızca işsizliğin azaltılmasına nihai bir katkı sağlamakla kalmayacak ama, fazladan, kültürel faaliyetlerin tümüyle belirginleşeceği yeni bir toplumun da doğuşunu işaretleyeccektir.»

PIERRE MAUROY

(30 Mayıs 1981'de Lüksemburg TV'sindeki konuşmasından)

başlangıcında. Beş yıl, on yıl içinde nerede olacağız? Robotlaşma, geçmişin büyük dönüşümlerinden hiçbirinin olmadığı ölçüde, yüzelli yıldan buyana yerleşmiş toplumsal düzenin temellerine yönelen bir teknolojik devrimi temsil etmektedir. Emeğin, zamanın ve paranın karşılıklı değerlerini sorguluyor. Yeni hükümetin ilk faaliyetlerinden biri, bir Boş Zaman Bakanlığının kurulacağını bildirmek ve kurmak oldu. Yine de şunun altını çizmek gerek: boş zaman «dinlenme» değildir. «Boş zaman toplumu»nun, bundan yirmi yıl önce sözü edilen «dinlenceler uygarlığı»yla hiçbir ilgisi yok. Değişim daha bir başka derinlikte ve bilinmez-beklentileri de daha bir başka önem de...

Ekonomiyle ilgili el kitaplarının tümünde, size hâlâ daha, teknik gelişmenin pahalıya malolduğunu anlatırlar. İşlevi insanların yaptığı işin yerine makineleri, ücretin yerine de ser-

mayeyi geçirmektir. Bu makinelerin, etkinliklerini artırdıkları ölçüde daha pahalı olduğunu söylerler. En yeteneklilerine de yalnızca en güçlü firmalar ulaşabilir.

Oysa bugüne kadar doğru olan artık değil. Robotların da birçok uygulamaları arasından bir tanesi olduğu mikro-elektronik, şu inanılmaz özelliği gösteriyor: yalnız insan emeğinden tasarrufa imkan vermekle kalmıyor; *aynı zamanda emekten ve sermayeden* tasarruf etmeye imkan veriyor. Eğer patronsanız, ücretlilerinizin onda dokuzunu makinelerle değiştirmenizi ve üstün yetenekli yeni makinelerinize daha önce kullandıklarınızdan daha az para ödemenizi sağlıyor. Örnekler mi? İşte tipik iki tane:

— Diyelim ki (büyük bir finans kurumunda örneğin) her biri yazı makinelerinin başında, büyük bir salona yerleşmiş yüzyirmi yazıcıdan oluşan bir kadronuz var. Onları, rahat bir büroda, metin düzenleyici sekiz makineyi kullanan sekiz sekreterle değiştireceksiniz. Bu sekiz makine yüzyirmi sıradan daktiloya kıyasla size çok daha ucuza malolacaktır. Yüzoniki ücretten tasarruf edeceksiniz. Sabit giderleriniz azalmış olacaktır. Ve yöneticileriniz zaman kazanacaktır: ayrıntılı mektuplar yerine, yazı makinelerinin hafızalarına kayıtlı paragrafların bütününe karşılık olan kod numaralarını dikte ettireceklerdir.

— İnce döküm işleri yapan fabrikanızda iki mühendis ve onbeş teknik ressam çalıştırıyorsunuz. Dökümcülerin kalıba alacağı ayrıntılı parçaların çizimlerini yapıyorlar. Bir *plotter* alacaksınız —bilgisayarla komuta edilen bu çizim makinesi, size onyedi kişi yerine tek bir kişi (bir mühendis) kullanma imkanı verecektir.

Bu örnekler karşısında, neden şu son yıllarda hemen tüm sanayileşmiş ülkelerde kârlar yükselirken yatırımlar düştü diye uzun uzadıya sormak gereksiz[1]. Nedeni, gözlerinizin önünde

duruyor: otomatizasyonla birlikte, artan miktarda mal ve hizmet üretmek için giderek daha az sermayeye gerek var. Ve de henüz daha işin yalnızca başlangıcındayız: beş ila on yıl içinde, çok daha yetkin robotlar, *robotlar tarafından* ve «kırılan» fiyatlarla kitle halinde üretilmiş olacaktır.

Dolayısıyla, eğer patronsanız, beklemenin daha önemli olduğuna karar vereceksiniz: bugün almadığınız makineleri, yarın daha uygun fiyatlarla ve daha iyi yetilerle donatılmış olarak elde edebilirsiniz.

Bu nedenle gelecek yıllar içinde ekonomik büyümede ani bir canlanma ummak boşunadır. Yaşanan anda yalnızca Devlet'in, kısa vadeli verimlilik ya da rekabetçilik kaygısı gözetmeksizin, bizzat finanse ettiği yatırımlarla harekete geçirilmiş istemci bir büyüme gerçekleştirilebilir: altyapı, sosyal konut, araştırma, enerji tasarrufu, petrol arama —ya da askeri malzeme üretimine— yönelik yatırımlarla.

Ama daha sonra, beş ila on yıl içinde canlanma başlamayacak mı? Sanayilerin, yönetimlerin, hizmetlerin otomatizasyon yarışı yatırımlarda olağanüstü bir artışa, işsizliğin emilmesine, bundan otuzbeş yıl öncekiyle kıyaslanabilir yeni bir büyüme dönemine yolaçmayacak mı? Kendilerini haber veren dönüşümlerin niteliğine bir bakalım: bu soruların yanıtı orada saklı.

General Motors'un başkanına göre 1988'de Amerikan otomobil fabrikalarında montaj zincirleri ortadan kalkmış olacaktır. O zaman, bu fabrikaların makine parkları da yüzde 90 oranında bilgisayarlarla yönetilecek ve vasıfsız işçilerin yüzde 50'sinin yerine getirdiği işler devreden çıkacaktır. Dünyanın en büyük otomobil tröstünün başkanı yeniden-donanım programının sonuçları konusunda ayrıntı vermemeyi tercih ediyor. Ancak Japon meslektaşlarından bazılarının ağzı daha az sıkı. Bunlardan biri, Fujitsu Fanuc'un müdürü, gruba ait çeşitli yan firmaları donatacak olan robotların üretildikleri fabrikayı, da-

ha geçenlerde Avrupa'lı gazetecilere gezdirdi. Üç vardiya halinde çalışan yüz işçi, bu fabrikada halen ayda yüz robot gerçekleştirmektedir. Gerçekte, işçiler ancak nihai montaj aşamasında işe karışıyorlar, üretimin bütün öteki aşamaları otomatik olarak gerçekleşiyor. Ham maddeler, kendi başlarına uygun bölüme yönelen taşıyıcılara otomatik olarak yükleniyor ve orada makine-yapan-makineleri besliyorlar. Bu makine-yapan-makineler hafızalarında taşıdıkları bir düzene göre ham maddeden işlenmiş parçalar üretmek üzere bilgisayar tarafından programlanmıştır. *Birkaç dakika içinde*, farklı parçaların değişken serilerini imal etmek üzere uzaktan yeniden programlanabilmektedirler. Klasik bir makine-yapan-makinenin ayarlanmasıysa sekiz ila onbeş saat istiyordu.

Fujitsu Fanuc'un yüz işçisi, geleneksel fabrikalarda beşyüz kişinin çalışmasını gerektirecek olan bir imalatı sağlamaktadır. Buysa yalnızca bir başlangıç: 1986'da Fujitsu Fanuc, birkaç yıl önce, ikibin sekizyüz kişiyi gereksindirecek bir üretim için ikiyüz kişi kullanacaktır.

Benzer programın yürütüldüğü Hitachi firmasından bir müdür açıklıyor: «1986'da üretim atölyelerinde işçi bırakmamayı planlıyoruz. Fabrikada yalnızca birkaç bakım teknisyeniyle yönetimde çalışan birkaç memur kalacaktır.»

Halen sözü edilen robotlar ikinci kuşağa aittirler: yalnız hissedebilen, yoklayabilen, alabilen değil (onlar ilk kuşaktaydı) ama görebilen, yürüyebilen, sabit görevdeki başka robotları denetleyebilen, gerektiğinde onları tamir edebilen ve tamamlanmış parçaların kontrolunu yapabilen kuşağa... Üçüncü kuşaksa gelecek onyılın başında fabrika ve bürolarda kendini gösterecektir: bunlar işitebilecek ve sözlü olarak kendilerine verilecek emirleri yerine getirebilecekler.

Şu halde robot ve otomatik sistemlerin imalatçılarına çok büyük satış alanları açılacaktır. Hükmü siz verin: 1977'de robot üretimi 1700 birim düzeyindeydi. 1978'de, 32 bin birimle, o

güne değin hizmete sokulmuş robotların toplam sayısını geçiyordu. 1985'te 100 bini geçecektir.

ÜLKE BAŞINA DÜŞEN SINAİ ROBOT SAYISI

Japonya	8 500
Amerika Birleşik Devletleri	3 255
İtalya	800
İsveç	600
Federal Almanya	350
İngiltere	185
Fransa	180
Hollanda	170

Robot üretimi halen her yıl yüzde 33 oranında artıyor ve eşit yetkinliklerde bir aygıtın maliyeti yüzde 35 düşüyor. 1974'te bir robot, hâlâ, aynı üretimi sağlamaya imkan veren klasik donanımdan beş ila sekiz kat daha pahalıya maloluyordu. Bugün, bir robotun maliyeti yalnızca 100 bin frank dolayında ve bir yıldan az süre içinde kendini amorti ediyor[2].

Bu rakamın üstünde durmaya değer. Gerçekten de siyaset adamlarının ve iktisatçıların çoğunluğunun, Raymond Bourgine'le birlikte, sürdüregeldikleri inanca göre «tek bir iş imkanı yaratmak için basit mesleklerde 100 bin franklık, karmaşık sanayilerdeyse bir milyon franka varan yatırım gerekmektedir. Yılda 300 bin işin yaratılması için gerekli yıllık yatırım miktarının yüz milyarın üzerinde olduğu hesaplanabilir[3].» Mantıksızlık tümüyle eksiksiz burada. Bugün, 100 bin frank yatırmakla artık bir iş yaratılmıyor, en azından bir iş imkanı, çoğunlukla iki ya da üç ücretlinin işini bir robota yaptırmak suretiyle *yokediliyor*. Halen 100 bin franka malolan bir robot, gerçekten de, bir yıldan az sürede 100 bin franktan fazla miktardaki ücretten tasarruf sağlamaktadır. Yatırım hemen hemen

tümüyle yön değiştirmektedir. Charles Levinson'un, on yıl önce, Uluslararası Kimya Federasyonu adına açıkladığı gibi, yatırım artık istihdam yaratıcısı değil, istihdamın yokedicisidir. Aşağı yukarı bütün sanayi ve büro faaliyetlerinde, gelişme, daha az çalışarak daha çok üretmekten ibaret.

Rivayetlerin tersine, bu olgu Japonya'da bile geçerli. Ulusal üretiminin desteklenmiş büyümesini sürdürmesine rağmen, otomatizasyon orada, 1973 ve 1978 arasında bir milyondan fazla işi ortadan kaldırmıştır. Günde bin üçyüz otomobilin montajının artık yalnızca altmışyedi işçiyi gerektirdiği Datsun'da, robotların üretiminde istihdam edilen her çalışanın, yılda beş işçinin işlerini yokettiği hesaplanıyor. Otomatizasyon alanında ne denli iş yeri yaratılıyorsa, diğer faaliyet alanlarında da o denli hızla iş yeri yokedilmektedir.

Telefon santrallerinin otomatizasyonu, daha şimdiden, santral memurelerini ortadan kaldırdı; mektup ayırım işleminin otomatizasyonu, saatte 27 bin 600 mektubu ayırmak ve damgalamak için gerekli memur sayısını üçe indirdi. Citroen'de, işten ayrılan işçilerin yerini doldurmak üzere, 1977'deki 7 bin 754 işçiyle karşın, 1980'de ancak 551 kişi istihdam edildi. Alman enformatik ve buro malzemeleri sanayiinde, çalışanların toplamı yedi yılda (1970-1977) yüzde 27,5 azaldı, oysa ki üretim yüzde 48,9 artmıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nde A.T.T.'de, aynı dönem boyunca çalışanların toplam sayısı yarı yarıya düşürüldü. Philips, yıllık üretimindeki yüzde 3 genişlemeye rağmen, 1990'a değin 380 bin olan iş sayısından yarısını iptal etmeyi öngörüyor.

Bizim bildiğimiz kadarıyla, sanayiide otomatizasyonun istihdam üzerindeki darbesini öngörmeye yönelik genel kapsamlı hiçbir araştırma ya da anket, bugüne değin hiçbir ülkede yayınlanmış değil. Sendikaların eline silah verme korkusu, geleceği bilip ona egemen olma arzusuna baskın çıkıyor. Buna karşın, büro faaliyetlerinin geleceği hakkında ciddi bir araştırma var

Siemens tarafından, kendi gereksinmeleri için gerçekleştirildi. bu araştırmanın gizli tutulması gerekiyordu. Alman elektromekanik ve bürotik sanayiinin egemen firması olarak, Siemens, otomatikleştirilmiş büro donanımlarının önünde açılacak olan pazarı tanımak istiyordu. Böylece, kendi dallarında temsil edici nitelikte olan ve servislerinde toplam olarak 2,7 milyon büro memuru bulunan, her büyüklükteki işletmeler arasında bir anket düzenledi. Siemens, bu toplam sayı üzerinden 700 bin ila 900 bin işin 1990'dan önce otomatikleştirilebileceğini saptamıştır. Alman firması, buradan bir genelleştirmeye giderek, kamu hizmetlerinde faaliyetlerin yüzde 72'sinin «formalize» edilebileceği (yani eksizsiz enformatizasyona doğru ilk adım olan kodlama ve klişeleştirilmiş hale getirme) ve yüzde 28'inin de otomatikleştirilebileceği sonucuna varmıştır.

Perakende ticarette, istihdam alanlarının yüzde 25'i, stoklamada otomatik yönetimi sağlayan, sipariş fişlerini yazan, bilanço ve envanter dökümü yapan, bir merkezi hafızaya bağlanmış elektronik yazar kasaların devreye girmesiyle ortadan kaldırılabilecektir.

Siemens öngörülebilecek yokedilmiş iş sayısını hesaplamadı. Amacı bu değildi. Ancak İngiliz sendika yöneticisi ve enformatik alanında uzman olan Mike Cooley, gelecek on yıl içinde, Büyük Britanya'da 3,9 milyon büro işinin ortadan kalkabileceğini hesaplamıştır. Gerçekten de, irili ufaklı bilgisayarlar, metin çözücü makineler, *plotter*'lar, elektronik ödeme, telematik, vs. sayesinde, otomatizasyon hizmetler sektöründe sanayiide olduğundan çok daha hızla kendini kabul ettirmeye adaydır. Daha şimdiden Fransız bankalarıyla sigorta şirketlerinde (Sosyal sigortalar dahil), işten çıkarılmalarını yalnızca politik nedenlerin engellediği, yüzde 20 ila 30'luk bir personel fazlası olduğu tahmin ediliyor.

Demek ki sanayide ortadan kaldırılan işleri karşılamak üzere hizmetler sektörüne güvenmek mümkün değildir. Tersine,

VASIFSIZ İŞÇİLERİN SONU MU?

Michigan Üniversitesi'yle Society of Manufacturing Engineers'in araştırmacıları tarafından yürütülen bir kamuoyu yoklaması 1990'ların başında Amerikanın büyük üretim merkezlerinin haftada otuziki saat (yani sekiz saatlik dört iş günü) çalışacaklarını öngörüyor.

Çalışmanın niteliği, süresi ve bölüştürülmesi aşağıdaki aşamalara göre çalışanlarla pazarlık edilerek belirlenecektir:

— 1980'den itibaren, giderek daha çok tasarım, gerçekleştirme ve otomatik donamımın bakım görevlerine yöneltilmiş vasıflandırmaların yeni yapısı;

— 1985'te, halen montaj zincirinde istihdam edilen işçilerin yüzde 20'sinin yerini otomatik donanımların alışı;

— 1987'de, sanayideki istihdam alanlarının yüzde 20'sinin yeniden biçimlendirilmesi ve montaj sistemlerinin yüzde 15'inin robotlaştırılması;

— 1988'de, küçük parçaların montajında istihdam edilen işgücünün yüzde 50'sinin yerini otomatik sistemlerin alışı. Süreç daha sonra hızlanarak gidecektir. Stanford Research Institüte'un 1979 Mart'ında otomobil işçileri sendikasının (U.A.W.) kongresine sunduğu araştırmaya göre, bugünden 2000 yılına değin beden işlerinin yüzde 80'i otomatik hale gelecektir; bu da, sabit çalışma süresine göre, yirmibeş milyonluk şimdiki toplam üzerinden yirmi milyon beden işinin ortadan kalkması demektir.

(Joël LE QUEMENT'dan, **Les Robots, enjeux économiques et sociaux**, La Documentation française, 19-81, s. 196.)

Jacques Attali[4]'nin çok inandırıcı biçimde ortaya koyduğu kurama göre, hizmetlerdeki aşırı gelişme, varolan bunalımın nedenlerinden biridir. 1962 ile 1975 yılları arasında yaratılan 3,7 milyon işten dörtte üçünü hizmetler sektörü sağladı. Özellikle bankalarla sigorta şirketleri bu dönem boyunca çalışanlarının mevcudunu iki katına çıkardılar. 1974 ve 1980 arasında bile

sanayi 622 bin işi ortadan kaldırırken, hizmetler sektörü bunun iki katını yaratıyordu. Halen istihdam ettiği ücretli sayısı sanayininkinden yüzde 50 daha fazladır.

Jacques Attali bu gelişmede «örgütlenme maliyetleri» adını verdiği şeyin patlamasını gören tek kişi değil. Bu maliyetlerin ağırlığı, yönetim mekanizmalarının büyüklüğü ve karmaşıklığı, toplumun iyi bir şekilde işleyişinde ekonomik ama aynı zamanda da fizik birer engel haline gelmişlerdir. Ancak, «örgütlenme maliyetleri»nden Attali'nin anladığı yalnızca, bilginin koordinasyonu, kararlaştırılması, toplanması ve iletilmesinde büyük sanayinin gereksindiği devasa aygıtların maliyeti değildir. Büyük sanayi, diyor, arzı karşılayan «talebi üretmek» için, yani sanayi sisteminin malları için gereksindiği tüketicileri üretmek için, yaygın, her zaman her yerde hazır, eğitim, propaganda, psikolojik yönden hazırlama, araştırma, vs. servislere gereksinir. Varolan bunalım, Attali'ye göre, «örgütlenme» faaliyetlerinin maliyetini güçlü biçimde düşüren ve etkinliğini çoğaltan bir teknolojik dönüşüm sayesinde aşılmış olacaktır. Mikro-elektronik özellikle buna imkan veriyor. Başlattığı devrimin özgünlüğü, yeni teknolojinin cisimsiz malların üretim imkanlarını maddi ürünlerinkilerden çok daha fazla yıkmakta oluşudur.

Bu nedenle çalışma süresinin azaltılması en az sanayide olduğu denli hizmetler sektörünün de gündemindedir. İsveç'te, Finlandiya'da, İngiltere'de, İtalya'da otuzaltı saatlik haftalık çalışmaya ilk kavuşanlar, özellikle, memurlar oldu. İngiltere'de beyaz yakalıların başlıca sendikalarından biri durumundaki APEX, halen kendine, gelecek beş ya da altı yıl içinde otuz saat ve dört günlük haftalık çalışmayı kabul ettirmeyi hedef almaktadır. Roy Grantham tarafından yönetilen bu sendika, dala şimdiden, Plessey, Lucas, International Computers gibi önemli firmalarla, iş haftasının yirmisekiz ya da otuz saatlik düzeye gelene dek, yılda bir saat azaltılmasını —ücret kaybı

olmaksızın elbette— öngören stratejik sözleşmeler imzalamıştır. Metal sanayiindeki elli kadar büyük işletmeyle pazarlıklar da halen sürdürülüyor.

Roy Grantham'a göre çalışma süresinin üretimin gelişmeleri üzerinden bu şekilde endekslendirilmesi işsizliğin ağırlaşmasını önlemenin tek yoludur.

Şu halde Fransız sağı tarafından ihtilalci olarak nitelenen otuz beş saatlik haftalık mesai hedefinin de çok ötesine geçilmiştir. Ve yalnız İngiltere'de de değil üstelik. Birleşik Devletler'de, otomotiv sanayii işçileri daha 1970'lerden itibaren emeklilik hakkının altmış ya da ellibeş yaşında değil otuz yıllık çalışma sonunda kazanılması hakkını kopardılar: «Thurty and out!» [otuz yıl sonunda eyvallah] sloganlarıydı. Demir-çelik işçileri sendikasıysa, bir takım başarılar da kazanarak, «ömür boyu iş» ve «ömür boyu ücret» için mücadele ediyor. Toplu sözleşme projesi, özellikle, her türlü koşulda, işçilerin, haftada yirmi saat de çalışsalar, zorunlu nedenlerle geçici olarak işsiz de kalsalar, haftalık otuz saatten daha az miktarda ücretlendirilemeyeceklerini öngörüyor. Dönemsel işçi çıkarmaları demek ki sözkonusu bile değildir. 1976 Ekim'inde New Yorklu liman işçilerinin elde etmiş oldukları: işte asıl bu amaca yönelik bir sözleşmedir. Yıl içinde gerçekte on hafta çalışmış bile olsalar ortalama 90 bin franklık bir yıllık taban ücreti hakedeceklerdir.

Liberal ekonominin geçerli olduğu toplumlarda bu tür sözleşmeler yine de genelleştirilebilir nitelikte değil. Zira patronlar, ancak sürekli işçierin işten çıkarılamayan kesin asgari sayısını istihdam ederken, işe son verme ya da ücretleri düşürme imkansızlığına karşı mücadele etmekteler. Taşaron sistemiyle gerçekleştirilebilecek tüm işler, statüleri de hakları da bulunmayan, geçici yüzer-gezer iş gücü kullanan «dışardaki işletmelere» emanet edilmektedir. Birleşik Devletler ve Japon-

ya'da yapılan özellikle budur: sürekli işçiler bu ülkelerde iş ve gelir garantisinden yararlanmaktadırlar ama yalnızca bir azınlığı temsil ediyorlar, çoğunluğu, işverenin keyfine işten çıkarılabilen ve angaryaya bağlanabilenler oluşturuyor.

Fransa'da, ücretlilerin sürekli işçiler ve geçici işçiler halindeki bölünüşü, asaleten atanmış ve korunan bir personelin yanısıra, önceden haber verilmeksizin işten çıkarılabilen bir işsizler kitlesiyle, «hizmet şirketleri» tarafından sağlanan çok sayıda vekil-çalışan kullanan millileştirilmiş sektöre (özellikle SNCF [Société National des Chemins de Fer-Demiryolları Milli Şirketi], R.A.T.P. [Réseau Anonim des Transports Public - Kamu Taşımacılığı Anonim Şebekesi]), hatta kamu sektörüne (eğitim, hastaneler, P.T.T., vs.) değin uygulanmaktadır.

Ne denli güçlü olurlarsa olsunlar ve üyelerini ne denli etkin biçimde korumayı başarırlarsa başarsınlar, demek oluyor ki sendikalar, tek başlarına, bütün bir halk kitlesine çalışma hakkını, süresinin azaltılmasını ve bütün bir ömür boyunca bir gelir garantisini sağlayacak durumda değiller. Bu konuda Devlet'ten de bir hareket gelmesi gerekiyor: bir istihdam politikası, bir gelir dağılımı politikası, bir —boş zamanın— zaman politikası.

Bu küçük bir iş değildir. Zamanın özgürleştirilmesi politikası, gerçekten de, yaklaşık iki yüzyıl önce kurulmuş toplumsal düzenin en derindeki etkenlerinden birine dokunuyor.

Zamanın özgürleştirilmesi

«Daha az çalışmak, daha çok yaşamak»: doğuşundan bu yana, işçi hareketi, çalışma süresinin azaltılması için mücadele etmeyi bırakmadı. Marx bunu «temel enperetif» olarak gö-

rüyordu. 1 Mayıs, «İşçi bayramı», başlangıçta, işi «kendi kendine azaltma»ya yönelik bir uluslararası hareketin doruk noktasıydı: sendikalarının çağırısı üzerine, tüm dünyanın emekçileri, 1 Mayıs 1906'dan başlamak üzere, günde sekiz saatten daha fazla çalışmayı reddedeceklerdi. Üç çeyrek yüzyıl sonra, işçi hareketi en zayıf ilerlemeyi zamanın özgürleştirilmesi mücadelesinde gösterdi.

Bununla birlikte, bu yüzyıl boyunca, üretkenlik (yani çalışma saati başına üretim miktarı) oniki katı artmıştır. 1936'dan ve haftada kırk saatlik mesai yasasından buyana da, hemen hemen dört katına çıkmıştır. Çalışma süresine gelince, o, kayda değer biçimde azaltılmadı. Bu, ücretliler daha çok parayı daha çok zamana tercih ettikleri için miydi? Bunun böyle olmadığını göreceğiz. Direniş tepeden gelmektedir: sanayi şirketleri —herşeyden önce de patronları— çalışma süresinin azaltılmasına karşı katı bir düşmanlık gösteriyorlar. Bu bugün, tıpkı birkaç yıl önce Almanya'da görüldüğü gibi, Fransa'da görülüyor: otuzbeş saatin genelleştirilmesi patronlar tarafından akıllara durgunluk veren ve yıkıcı bir talep olarak suçlanmaktadır, sanki Fransa sanayileşmiş dünya içinde yıllık çalışma süresinin en uzun olduğu ülkelerden biri değilmiş gibi; sanki bundan kırk beş yıl önce elde edilen kırk saatlik mesai, dokunulmazlığı olan bir yasadan kaynaklanıyormuş gibi; sanki mikro-elektronik devrim milyonla işi ortadan kaldırmıyormuş gibi; sanki daha çok yaşama arzusu bir günahmış da işe kıyasıya sarılmak yaşamsal bir gereklilikmiş gibi.

Sağ neden her zaman çalışma süresini yüzde 10 azaltmaya imkân verecek yerde çalışanların sayısını yüzde 10 azaltmayı tercih etmektedir? Bu soruya ekonomik bir yanıt aramak boşunadır, zira işsizlik şeklinde kabul ettirilen boş zaman, istihdam yaratıcı (bkz. çerçeve), daha kısa bir haftalık çalışma biçimindeki boş zamandan çok daha pahalıya malolmaktadır.

Patron kesiminin direnişinin asıl nedenleri, çok daha değişik, esas olarak ideolojik niteliktedir.

YILLIK ÇALIŞMA SÜRELERİ (saat olarak)

İngiltere	1 932
Fransa	1 831
Federal Almanya	1 671
Hollanda	1 626
Belçika	1 545
İtalya	1 503

(Kaynak : Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, 1980)

ORTALAMA HAFTALIK ÇALIŞMA SÜRESİ (saat olarak)

İngiltere	
erkekler	44
kadınlar	37,4
Federal Almanya	42
Hollanda	41
Japonya	40,7
Fransa	40,6
İtalya	38,9
Belçika	35,8

Gerçekten de, bir an için toplumun her yıl üretkenlik kazançlarını şöyle dağıttığını düşünelim: üçte biri alım gücünü artırmak için, üçte ikisi de boş zamanı artırmak için. Yılda yüzde 5'lik bir üretkenlik kazancıyla —ki bu geçmişte kolayca gerçekleştirilmişti—, çalışma süresi dört yıl içinde kırktan otuz beş saate düşmüş olacaktır; sonraki dört yılın bitiminde yalnızca otuz buçuk saat, derken toplam yirmi yıl sonunda yirmialtı saat kırk dakika olacaktır. Yirmi mesai saatlik hafta yirmi yıl içinde, yani 2001'de gerçekleşecektir; ve tatillerle

bayram günlerini de dikkate alırsak, hemen hemen dokuzyüz saatlik bir yıllık çalışma süresini karşılayacaktır.

Şimdi, yılda dokuzyüz saat, bütün bir yıl boyunca haftada iki saat çalışma, ya da ayda dokuz gün, ya da bugünkü tempoyla beş aylık çalışma ve yedi aylık boş zaman demektir. Gerçekte, fazla bir şey değil. «Çalışma», yani belli bir ücret karşılığında satılan zaman, o durumda başlıca uğraş olmaktan çıkacaktır. Her kişi kendini, karşılığı ödenmiş faaliyetlerinden çok, boş zamanlarında yaptıklarıyla tanımlayacak ya da tanımlayabilecektir.

O zaman eline çabuk olmanın, dakikliğin, «buraya eğlenmeye gelmedik» in etik'i —manüfaktürlerin icadından buyana okullarda çocukların kafasına tokmaklanan etik— ne hale gelecektir? Kapitalist ya da sosyalist bütün sanayileşmeci toplumların üzerine kurulu olduğu, gücün, hızın, verimin yüceltilmesi ne olacaktır? Ve eğer verimin etik'i çökecek olursa, toplumsal ve sınai hiyerarşi ne hale gelecektir? Komuta edenlerin otoriteleri hangi değerlerden, hangi enperatiflerden güç alcktır? Ücretlilere özerk insanlar olarak davranmak ve onlardan itaat etmelerini isteyecek yerde işbirliklerini sağlamak zorunda kalmayacaklar mıdır?

Milyonlarca irili ufaklı şef, bu tür sorular karşısında dehşet içinde gerilemekteler. İçgüdüleriyle, zamanın özgürleşmesini kurulu düzene yönelik bir tehdit olarak algılıyorlar. İçgüdüleriyle, işsizliğin artmasını boş zamanın artmasına tercih ediyorlar. Zira işsizlik, düzenin bir ögesi: açık iş sayısı az olduğuna göre, bunlar görevine en çok bağlı olanlarla en çok boyun eğenler için ayrılacaktır. Saçlı sakallılar, itiraz edenler işsiz kalacaklardır. «İşsizler onlardır, diye fetva verilecektir sonra; kendilerinden başkaca kimseye kızmasınlar. Yaşanan koşullarda, dikkafalılara artık yer yok!»

Böylece, zamanı serbestleştirmeye ve herkesin acıların hafifletmeye imkan veren aynı teknolojik evrim, sağın elleri ara-

sında, teknik ve ekonomik gerekçelerini tam yitirdiği anda, verimin ve çabanın eski ideolojisini işsizlik yoluyla yeniden güçlendirmeye de imkan vermektedir. Sağ ile sol arasındaki sınır çizgisi serbestleştirilmiş zamanın toplumsal yönetiminde —*zaman politikasında*— olduğundan daha iyi bir biçimde hiçbir yerde belirginleşemez. Zaman politikası, sağda ya da solda uygulanışına göre, işsizliğin toplumuna veya boş zamanın toplumuna götürebilir. Toplumsal düzeni dönüştürmek ve hayatı değiştirmek için kullanılabilecek bütün aletler arasında, en güçlülerinden biridir o.

Bu konuda, solun zaman politikasının ne olması gerektiğinin, hedefleri yanısıra felsefesini de ortaya seren, alabildiğine zengin bir eseri tekrar tekrar okumak gerek. Jacques Delors'un desteklediği Echange et Projets [Mübadele ve Tasarılar] grubuna borçlu olduğumuz, önsözünü de Delors'un yazdığı eserin başlığı *La Révolution du temps choisi*[5] [Seçilmiş zaman devrimi]. «Zamanın özgürleştirilmesi, deniyor kitapta, hemen hemen mekanik bir biçimde üretimci sosyokültürel modelin sorgulanmasına götürdüğü ölçüde, bir tür devrim ya da devrime kışkırtmadır... Alternatif bir gelişme modeli arayışlarının tümü de, az ya da çok, zaman sorununun çevresinde dönmektedir... Ekolojiyle, enerji kaynaklarının merkeziyetçi yönetimden kurtarılmasıyla, birarada kardeşçe yaşamayla, özüretimle, toplumsal deneyimlerle ilgili olan her şey, zamanın yönetiminin farklı tarzlarına dayanır.»

Zamanı serbestleştirmek, tamam. Peki ama bundan kim yararlanabilecek? En başta hayatlarını alabildiğine rahatça kazandıklarından paralarını harcayacak, müzik kayıtlarını dinleyecek, videokasetlerini seyredecek, küçük çiftliklerinde eyleşecek yeterli zamanı bulamayanlar değil mi? Fukaraların, her an çalışmaktan imanı gevreyenlerin özelliği, kültür alanında ve boş zaman donanımında da fakir kalmak ve üstüne üstlük, yalnızca televizyon vericisinin karşısında sıkılarak

boş zamanın öldürülebildiği beton yığınları arasında tıkılıp kalmak değil mi?

Bu itirazları, Jacques Delors'un çalışma grubu aynı zamanda kabul etmekte ve püskürtmektedir. Bürokratik bağlamda ve yasa gücüyle herkese daha çok boş zaman ihsan edecek ve bunu kabul ettirecek bir politikayı yadsıyarak kabul ediyorlar itirazları. Zamanı *vermek* değil, herkesin zamandan payına düşeni *almasına* izin vermek gerekir. Almak istiyorsa, demek ki «saklı bir proje» si, kazandığı parayla tatmin edemediği özlemleri vardır. «Lavta çalmayı öğrenmek ya da yoga yapmak», kendi kendine bir ev ya da güneş enerjisiyle ısınma düzeni inşa etmek, bir kooperatif kurmak, toprağı işlemek ya da çocuklarıyla daha fazla uğraşmak istesin, önemli değildir. Önemli olan faaliyetlerinin kendisi tarafından belirlenip seçilmiş olması, kişiliğini «aygıtların cenderesinden» ve «modern dünyanın iki vampiri olan karmaşıklık ve hızdan» kurtarmasıdır. «Kişisel özerklik her biri kişinin kendi zamanına dilediğince sahip olmasıyla başlar» hem de okuldan itibaren. (bkz. çerçeve: Sıkıntının okulu.)

Ancak bir zaman politikası, yalnızca kişisel seçimleri de kendisine dayanak yapamaz. Zira, Danièle Linhart[6]'ın belirttiği gibi, sanayi toplumunun «çalışmanın çevresinde bir boşluk oluşturduğu» doğrudur. O ölçüde ki, Dnièle Linhart tarafından sorgulanan genç işçiler için «işe gitmemek» yalnızca bir anlam taşımaktadır: «hiçbir şey yapmadan evde oturmak». Zorlayıcı işi dışında da insan binbir türlü biçimde faal olabilirmiş; işte bu banliyölerde oturanların deneyimleriyle hiç uyuşmayan bir şey. Bu nedenle zamanın özgürleştirilmesi aynı zamanda da yeni bir tipte kollektif seçişler, kentsel dokuda ve «toplumsal çevrede bir iyileştirme», kişiler, ev halkı tarafından kullanılabilen ve yönetilebilen donanımlar ve küçük kooperatifler gerektiriyor. «Zaman politikası bir toplum projesini içerir»; «yeni bir gelişme modeline doğru sabırlı ve aşama aşama ilerleyen

bir araştırma olmaksızın kavranamaz». Yeni bir kültür, kentleşme, eğitim, yerleşim politikasının, yeni bir iş hukukunun, vs. eşliğine gereksinmeyecek zaman politikası yoktur.

Ama, bunlar böylece belirlendikten sonra, Jacques Delors ve ekibi, bir boşzaman artışına «kitlelerin hazır olmadığı» ve ancak Devlet'in —her zaman o— boş zamanları süresince insanları yönlendirecek kurumları yerli yerine koyduğunda hazır olacakları görüşünde olanların gerekçelerini püskürtmeğe girişmektedirler. Devlet'in (sosyalist ya da faşist) birbirlerinden güzelce ayırmayı ihmal etmeden, çocuklarla ihtiyarları, erkek işçilerle kadın işçileri, anneleri, öğrencileri, vs. bir yönetim altında topladığı «boş zaman örgütleri», çevreden kaçışın ticaretini yapan turizm işletmelerinin örgütlediği boş zamanlardan daha parlak değildir.

«Zoraki işle alıklaştırıcı boş zaman arasında, zaman politikası deneyleme, gerçeklilik ve yaratıcılıktan oluşan yeni bir toplumsal alan açmayı hedefliyor.» Sözkonusu olan ne önce toplumu ve kurumlarını değiştirmek, ne de değişmeleri için yalnız insanlara güvenmektir; daha çok, serbest kalmış zamanın açtığı toplumsal uzayı dolduracak ortak, topluluğa özgü ve binlerce bireysel girişimi bir bütünlük politikasıyla kolaylaştırmak, desteklemek sözkonusudur.

Ama, eğer boş zaman «ne ihsan edilmiş ne de zorla kabul ettirilmiş» olmak zorundaysa, ona nasıl ulaşılacak? «La Révolution du temps choisi» [Seçilmiş zaman devrimi]nin yazarları şu yanıtı veriyorlar: zorlayan çalışma saatlerini, *okulda bile*, ortadan kaldırmakla ve «her bireye çalışma zamanını seçmede gerçek özgürlüğü tanıyarak» başlamak gerekiyor. «Önceden hazırlanmış saat sistemi»nden, «herkes için zorunlu üretkencilikten çıkmak» ve «her ücretliye, işvereninin ancak sınırlayıcı doğrultuda belirlenmiş ve denetlenen koşullarda karşı çıkabileceği, kendi çalışma zamanını (ve karşılığını) kişisel olarak azaltma imkanını vermek» gerekiyor.

Ütopya mı? Çılgın bir düş mü? Hiç de değil. Daha bugünden, Almanya'da, memurların yüzde 20'si, işlerine başlayacakları ve bırakacakları saati özgürce seçmekteler. Bu bir örgütlenme ve kendiliğinden-örgütlenme sorunudur. Münihte, yediyüz kişi çalıştıran Beck büyükmağazalarında, her çalışan kendisine uygun gelen aylık çalışma süresini seçiyor. Bu seçiş aydan aya, çalışanların durumu yeniden gözden geçirip, her birinin arzularıyla servisin gereksinimlerini en iyi biçimde uzlaştırarak, işe gelinecek günleri yeniden paylaştırdıkları personel genel kurullarında değiştirilebiliyor. Zamanın —ve işin— özdenyönetimi budur işte. Buna bir de, işte olunacak saatler konusunda, servis şefiyle yapılan günlük pazarlık eklenmektedir. Herşey mümkündür, yeter ki beklenmeyen yokluklarınızda sizin saatlerinizi dolduracak bir gönüllü bulunsun.

ZAMAN MI, PARA MI?

Ücret artışını mı yoksa boş zamanda bir artışı mı tercih edersiniz?

	Ücret	Zaman
Avrupa bütününde	45 %	55 %
Fransa	43 %	57 %

(I.F.O.P'un eşgüdümü altında AET'nin dokuz ülkesinde 1977 yılında gerçekleştirilen kamuoyu yoklaması.
Verilen yüzdeler faal kişilere aittir.)

On yıl içinde, teknik gelişme sayesinde ya iki kat fazla kazanabilecek, ya da iki kat az çalışabileceksiniz. Tercihiniz hangi doğrultuda olurdu?

İki kat daha az çalışmak	63 %
İki kat fazla kazanmak	37 %

(Sofres'un kamuoyu yoklaması, **Le Nouvel Observateur** Ekim 1978. Verilen yüzdeler soruyu yanıtlayan kişilerinkidir. Örnek kitle, çalışmayanlar ve emekliler de dahil olmak üzere nüfus genelinde temsil ediciydi. Soruyu yanıtlamayanların oranı yüzde 13'dü.)

Hastalık izin hakkı saklı tutulmaktadır (bu da ABD'de her zaman görülen bir şey değil). Aylık ücret, her çalışana, bir ay boyunca doldurmayı taahhüt ettiği saat sayısıyla orantılı olarak, bunların hepsini doldurmamış dahi olsa ödenir. Kaçırdığı saatleri kendisi için uygun olan zamanda kapatabilir —yeter ki yıl sonunda tüm çalışma saatleri tamamlanmış olsun. Bunun tersine, her çalışan ayda en çok yirmi saatlik bir fazla çalışma yapabilir ve bu fazladan çalışılmış saatleri, bir yada birçok zaman dilimleri halinde, daha sonra geri alabilir. Fazla mesaiyse yoktur.

Beck'in çalışanları tarafından tercih edilen çalışma süreleri mi? Yüzde 40'ıyla, aylık yüzyetmişüç saatin altındadır, yani Fransa'daki yasal norm kadar. Burada görece düşük bir orantı sözkonusu. Eğer Beck çalışanları, kendi çalışma saatlerini seçebilip değiştirebilecek yerde, başka işletmelerdeki gibi, katı çalışma sürelerine bağlı olsalardı oran çok daha yüksek olacaktı. Gerçekten de, 1978'de, Nuremberg'deki İstihdam Araştırma Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen bir kamuoyu yoklamasına göre, ücretlilerin yüzde 88'i daha az kazanmak pahasına, daha az çalışabilmeyi temenni ediyorlar.

Zamanın lehine paranın aleyhine bir gelişme gösteren bu çalışma borsası, yaşadığımız dönemin en önemli kültürel dönüşümüdür. Bütün sanayileşmiş ülkeler de yaygındır (Bkz. tablo: Zaman mı, para mı?) Tüketim, yani mal ve hizmetlerin *satınalımı*, artık başlıca özlem olmaktan çıkıyor. Yüzyılı aşkın bir süre boyunca «vaktin nakit olduğuna», yani hiçbir şeyin *zamanını satarak* kazanılabilen paranın yerini tutmadığına inandıktan sonra, toplumlarımız yavaş yavaş, paranın satınalamayacağı doyumların da olduğunu ve de bunların, üstüne üstlük, *neredeyse bedelsiz olarak* elde edilebildiğini keşfediyorlar. Dolayısıyla ücretli iş, yavaş yavaş hayatın merkezi olmaktan çıkıyor. İsveç'te, yirmi yıllık bir süre içinde, işlerine boş zamanlarından daha fazla önem verdiklerini söyleyenlerin

oranı yüzde 33'ten yüzde 17'ye düşmüştür. Zamanın özgürleştirilmesine öncelik tanıyanlar aslında düpedüz «kitleler»dir.

TAHTINDAN İNDİRİLMİŞ İŞ

«Eğer boş zaman hayatın içinde işten daha çok yer alacak olursa, bundan bütün bir hayat değişikliğe uğramış olacaktır. İşin, geçmişteki gibi, varoluşun amacı ve dolayısıyla egemen değerlerin vektörü olması yerine, yakın bir gelecekte, pekçok insan için, —iş bir araç düzeyine inerken— boş zamanın da yalnızca dinlenme veya bir karşılık değil ama asıl zaman ve yaşama nedeni olması artık düşünülemeyecek bir şey değildir. Meslek o zaman diğerlerinin yanısıra bir uğraş olurdu. İnşa etmek, yaratmak ya da bir amaca bağlanmak gereksinimi, bir kimlik arayışı, ötelerde, boş zamanın içinde doyurulabilirdi. Ortak değerleri o taşırdı. Yaratıcılık, estetik, oyun, etkinlik ve verimlilik değerlerine baskın çıkardı... İşin kendisinin de bundan etkilenmemesi düşünülemezdi.»

(**La Révolution du temps chosi** —Seçilmiş zaman devrimi—, Albin Michel, 1980, s. 107.)

«Elbette, diye karşılık vermektedir her kamptan tutucu, elbette, zira insanların çoğunun gerçek bir mesleği yok. Ne yaptıkları umurlarında bile değil onun için. Siz de kalkıp onlara, işlerini yalnızca hayatlarının bir yan uğraşı gibi görme hakkını vererek bu adam-sendeciliklerinde yüreklendiriyorsunuz.» Bu gerekçelendirme nedeniyledir ki pek çok feminist «kısmi zaman»a karşı çıkmakta, bunun «gerçek bir meslek» in yerine getirilmesiyle bağdaşmadığını düşünmektedir.

Aslında hiç de böyle değil. Fransa'da, yarım gün çalışma, asıl, sağlık ve eğitime ilişkin mesleklerde en hızlı yayılmasını gösteriyor. Taraftarları, size, bu tür bir çalışmanın bil-

gileri güncelleştirme ve yapılan işe tam-gün'de olmadığı kadar özen ve dikkat gösterme imkanı verdiğini söyleceklerdir. Amerikalıların haftada otuzbeş saatten daha az (çoğu kez otuz saatin de altında) çalışmayı seçmiş yüzde 16'sı arasında, grup halinde çalışılan bürolarda görev yapan yarım günlük profesyoneler az değildir: hekimler, avukatlar, mimarlar, sanayi danışmanları, enformatikçiler, hesap uzmanları-muhasebeciler, vs. gibi. Yanısıra, aynı bir işi, iki hatta üç kişiyle paylaşanlar, daha aşağı düzeyde ya da kenara itilmiş işlere kısılıp kalmış da değiller. Nitekim, Kaliforniya'daki Stanford Üniversitesi, yarım gün çalışan iki müdür istihdam etmektedir; Palo Alto'nun belediye hizmetleri de öyle... New York Life Insurance'ta, yüzyirmi görev için ikiyüz kırk çalışan görevlidir.

Almanya'daysa, yarım gün uygulayıcıları arasında, başkalarının yanısıra, Hamburg sağlık hizmetleri müdürü, hastalık sigortası sandığına bağlı birçok hekim, ya da yine, haftada ikibuçuk gün çalışıp, kalan zamanında, eşi (o da yarım gün) kent plancısı olarak görev yaparken çocukları ve eviyle uğraşan Münih metrosunun yöneticisi sayılabilir. Görevlerin bu tip paylaşımı, «aile reisi» ve işin cinsel bölüşümü gibi kavramların hızla yürürlükten kalkmaya doğru gittiği İskandinavya ve İngiltere'de, esasen çok daha yaygınlaşmıştır.

Yarım gün çalışan iki kişi tarafından sağlanan iş üretkenliği, genellikle tam günlük bir çalışmanınkinden çok yüksek olmaktadır. Bir işi paylaşan iki kişinin zihinleri daha açık oluyor, hiçbir zaman aşırı yorgunluk çekmiyorlar ve özellikle, işe daha kapsamlı bir bilgi ve beceri çeşitliliği getiriyorlar. İşveren açısından bunun avantajı o düzeyde ki, Birleşik Devletler'de, Almanya'da, kimi şirketler yalnızca kısmi zamanlı personel çalıştırmaya yönelmekteler. Mannheim Üniversitesinin Renanya'daki otuzbeş sanayi kuruluşunda gerçekleştirdiği bir ankete göre, yarım gün çalışan bir işçinin üretkenliği, tam gün çalışsaydı göstereceği üretkenlikten ortalama olarak yüzde 33

daha yüksek. Üretkenlikteki bu kazançtan tek yararlananların işverenler olması için hiçbir neden yoktur.

Şunu da belirtelim: eğer Fransa'da da Almanya'daki oranda yarım gün olsaydı, ülkede bugün 500 bin daha az işsiz bulunacaktı.

Ancak yarım gün, ya da kısaltılmış hafta, zamanı kurtarmanın tek ya da en iyi yolu olmaktan uzaktır. Ortalama çalışma süresi haftada otuz, yirmibeş, yirmi saate düştüğü ölçüde, daha da esnek başka formülleri uygulamaya koymak kaçınılmaz hale gelecektir. Örneğin: emekliliğinizi borçlanmanıza uyan oranda erteleme pahasına, her yaşta çekebileceğiniz «emeklilik avansları»; daha şimdiden Amerika'daki üniversitelerle bazı gazetelerde tanınan «Sabbatik yıllar» (yedi yılda bir, tam yıllık ücretli izin); daha önce fazladan çalışmış olduğunuz için, ücret kaybetmeksizin, bir yıl süreyle, daha az ya da hiç çalışmamanıza imkan veren «zaman tasarrufu»...

Düşünülebilecek bütün formüller, hayatınız süresince minimal bir gelir garantisinden emin olarak, çalışılmış saatlerin, işyerine ödünç zaman verip alma imkanıyla beraberce muhasebeleştirilmesini varsaymaktadır. Garantili minimal gelirinse tek koşulu vardır: faal hayatınız boyunca, kuşkusuz teknik gelişme ve politik-ekonomik tercihlere bağlı olarak gelişebilecek, minimal bir iş saati sayısını doldurmak. Burada, Amerikan sendikalarının talep ya da elde ettikleri, ancak liberal bir ekonomi çerçevesinde herkese sağlanması mümkün olmayan «ömür boyu garanti edilmiş ücret»le yeniden karşılaşmaktayız.

Ömür boyunca garantiye alınmış bir gelir düşüncesi, birkaç yıldan beri, eski sosyal-demokrat geleneği sürdüren bütün ülkelerde tartışılıyor. Ancak taraftarları için sözkonusu olan, artık yalnızca yurttaşların bakımlarının Devlet tarafından sağlandığı uygulamanın yaygınlaştırılması değildir. Tersine, herşeyden önce, otomatizasyon çağında, bir yandaki çalışma ve gelir hakkını, öte yandaki *ücretli bir iş* hakkından ayırmanın

kaçınılmaz hale geldiğini kabul etmek sözkonusudur. Ücretli iş artık garanti edilemez. Dolayısıyla öyle bir düzen kurmak gerekir ki, yurttaşlar, kendilerine iş «veren» ve emeklerini satınalan bir işverenleri olmaksızın yaşayıp, çalışabilsinler. Sorunun anahtarı, tahmin edileceği gibi, ortak ve karşılıklı çalışmaya dayanan faaliyetlerin gelişmesindedir.

Bütün sosyalist partiler halen bu formüllerle ilgileniyorlar (unutulmuştu, ama, bunlar işçi sendikacılığının ta başında yeralırlar). Bu yeniden ilgi kazanışın, ivedi pratik nedenleri var: sosyal yardım ve hizmetlere olan talep öylesine geniş boyutlara ulaştı ki, bütün Kuzey Avrupa'da, Devlet'in bunu karşılamak üzere ayırdığı ödenekler GSMH'ların yüzde 50'lilerine yaklaşmakta, ya da onu aşmakta. Buna rağmen halklar sosyal hizmetlerin niteliğinden giderek daha çok yakınır olmaktalar. Şu halde sosyalistlerin karşısındaki sorun, yurttaşların bakımlarının Devlet'çe üstlenilmesini daha da yaygınlaştırmak değil, ama bu hizmete, yaygınlığını ve bedelini azaltırken, daha iyi bir nitelik kazandırmaktır.

Nasıl yapmalı? Sosyal hizmetlere yönelik talep patlamasına yolaçan ögelerin köküne saldırarak elbette... Bu ögeler, dönüp dolaşıp bizi zamanın olmayışına getirmektedir. Ana-babaların artık çocuklarıyla ilgilenecek zamanları yok, ne gençlerin yaşlılarla ilgilenecek zamanları var, ne sağlıklı olanların hastalarla, ne de sağlamların sakatlarla. Bebekler kreşe, ihtiyarlar düşkünler evine, sakatlar uzmanlaşmış merkezlere, «okula uyum sağlayamayanlar», harcanıp gidecekleri özel sınıflara, vs. gönderiliyor.

İnsan ilişkilerinin dokusu, böylece, bürokratik açıdan dağıtılmış, aynı zamanda pahalı ve «yararlanıcıları» için muhteşem bir sıkıntı kaynağı olan yardımlar uğruna yokedilmektedir. Buna, ne erkeklerin, ne kadınların, ne çocukların, yıkamak, temizlemek, onarmak, yamamak (bunu hele hiç öğrenmemiş olmaları büyük ihtimaldir) için zamanları olduğunu ekleyin:

SIKINTI OKULU

«Zamanı örgütleyiş biçimimizin bütün kusurları okulda geçen zamanda, en saf biçimleriyle, işlenmiş durumda. Dörtten onsekiz yaşına kadar, çocuk, zamanının en büyük bölümünü öğrenmeye ayırıyor.
Okulda geçen bir hafta, daha o yaşlarda şu ünlü kırk saat uygulamasıdır. **Gerçek hayat**, daha o dönemde, başka yerdedir. Çok erkenden ve fazlasıyla doldurulmuş zaman. Ders saatlerinin karanlık, yavaş, yorucu zamanı: işte sıkılmanın çocuksu ifadesi.
En karikatürsel biçimde parçalanmış zaman. Çalışma zamanı ve boş zaman, okul ve tatil arasında radikal ayrılık. Tekdüze zaman : **doğal halde, işlenmemiş** küçük varlıkların açık farklılıklarına ve daha da önemlisi, bütün psikolog ve biyolojistlerin farklı ritimlere boyun eğdiği konusunda birleştikleri gelişmelerine uygulanmış şiddet.
Zamana egemen olmayan ters bir eğitim. Düpedüz zamanın özdenyönetiminin antipedagojisi.»

(La Révalution du temps choisi, S. 222)

eskimiş olan atılmaktadır. Hiçkimsenin, birlikte hoşça yaşama sanatlarını öğrenmeye zamanı yok: müzik, gösteri, oyun insanın öz üretimi olacak yerde,. kurallaştırılmış olarak sunan sanayilerden satınalınmaktadır. Kimsenin yemek pişirecek, halı döşeyecek, badana yapacak, vs. zamanı da yok; her işe tümüyle ya da kısmen, ödeyeceğiniz ücret, bizzat yapacak olsanız harcayacağınız paradan çok daha pahalıya gelen profesyonellere emanet edilmiş. Nereden bakılırsa bakılsın, zaman yokluğu aile ölçeğinde olduğu gibi, toplum ölçeğinde de bir yoksullaşmaya ve harcamalarda bir artışa yolaçmaktadır. «Üretkenciliğin bu gizli maliyeti» daha yeni yeni hesaplanmaya başlanıyor. Daha fazla zaman, aile içinde olduğu kadar, sanat-kültür

ve zenaat alanlarında da bir üretim gelişmesine imkan verirdi; mahalle ya da beldenin, sakinleri tarafından daha doğrudan bakımı sağlanırdı; ortak kullanıma açık çamaşırhaneler, yemekhaneler, sebze bahçeleri, tamir atelyeleri yaratılırdı; nihayet, çok daha düşük bir bedel ve çok daha yüksek bir doyum oranıyla, komşuluk, paylaşılan konut, ya da mahalle kooperatifi çerçevesinde, hizmetlerin karşılıklı değişimi gerçekleşirdi.

Zamanın özgürleştirilmesi, çalışma saatlerinin özgürce seçimi, özellikle, «hayatı değiştirmek» ve aynı zamanda, yeni iş alanları açmak için en etkili ve en hızlı yöntemdir. Sosyal sigortalarda, P.T.T.'de, valiliklerde, hastanelerde, vs. seçilmiş zamanlı çalışmanın bir gerçek haline gelmesi için basit bir bakanlık tebliği yeterlidir. Dahası, bu öyle bir temel reform ki, hemen hiçbir maliyeti yok.

Notlar

ÖNSÖZ

1. Bkz. 11. ve 16. tezler.
2. Özellikle Ricardo ve izleyicileri, sonra da Marx. Var olan bunalımın niteliğini onları incelemeden anlamak imkansızdır — bu elbette Marksist kuramın yetersiz ya da eleştirilebilir olmasını engellemez: bkz. 7, 13 ve 14. telzer.
3. Bkz. 17'den 25'e kadarki tezler.

I. Bir daha hiç olmayacak olan

1. Bu deyimi Alvin Toffler'den aldım, **La Nouvelle Vague** (Üçüncü Dalga), Denoel, 1980. (Üçüncü Dalga, çeviren: Ali Seden, Altın Kitaplar, Bilimsel Sorunlar Dizisi, 1981)
2. Demokratik Alman Cumhuriyeti, Çekoslovakya'ya oranla sınai bakımdan daha gelişmiştir, ama 1919-1932 yılları bir yana bırakılırsa, ne burjuva devrimini tamamlamış ne de parlementer demokrasiyi yaşamıştır.
3. Amerikan kapitalizminin tekniklerini örnek almak daha Lenin döneminde sözkonusuydu. Kruşçev döneminde sözkonusu olan ise kişi başına düşen üretim ve tüketim açısından «ABD'yi yakalayıp geçmek»ti.
4. Bkz. Ek II: «Bizim tabağımız, onların açlığı.»
5. Açlık, bu özgün politikalar sayesinde Hindistan'ın en fakir eyaletlerinden biri Kerale'de ve kişi başına düşen GSMH bakımından dünyanın en sonda gelen ülkelerinden Sri Lanka'da ortadan kaldırılırken, Brezilya, Meksika gibi sanayileşme yo-

lundaki ve bizim muhasebe ölçülerimize göre yukarıdakilerden on kez daha zengin olan bazı ülkelerde sürmekte, hatta vahimleşmektedir.

6. Bu konuda bkz. Alvin Toffler'ın yukarda sözü edilen kitabı ve ona ayrılan Ek I.

II. Bunalımı anlamak

1. Bunalım öncesi eğilimin açık ve kısa açıklaması Manuel CASTELLS'in kitabında bulunmaktadır: **La crise économique et la société américaine**, P.U.F., 1976, özellikle s. 30-34
2. Daha geniş ayrıntı için Denis CLERC: **Comprendre la crise**, J.P. Delarge, 1977, 2. bölüm.
3. **Grundrisse**'lerde Marx, kanıtlamasını «sabit sermaye» ve «dolaşan sermaye» kavramlarıyla yürütür. **Kapital**'de daha geniş olan «değişmez sermaye» ve «değişir sermaye» kavramlarını kullanacaktır. İki şıkta da kanıtlamanın özü aynıdır. «Sabit sermaye» deyimi daha çok kullanıldığı için, ona burada, anlaşılabilir olma kaygısıyla «dolaşan sermaye» deyimiyle birlikte kullanıyorum.
4. Bu kanıtlamanın yetkin bir özeti Jacques ATTALI'nın kitabında bulunuyor: **Les Trois Mondes**, Fayard, 1981, s. 108-115. Aynı konuda bkz. Geoff HODGSON: «The Theory of the Falling Rate of Profit», **New Left Review 84**, 1974.
5. Özellikle, Michel AGLIETTA: Croissance et régulation aux Etats-Unis, Calmann-Lévy, 1976; Jacques ATTALI, Manuel CASTELLS ve Denis CLERC, adı geçen eserlerde; André GRANOU, Yves BAROU, Bernard BİLLAUDOT **Croissance Crise**'de, Maspero, 1979, varolan bunalımın oluşumunu toplumsal, ekonomik ve uluslararası belirleyicileriyle göstermektedirler.
6. Bu konuda bkz. A. GRANOU, Y. BAROU ve B. BİLLAUDOT, a.g.e.
7. Burada, Jacques Atttali'nin «örgütleme üretimi» adını verdiği ve «talep üretimi»ni de içeren şeyin iki yönü sözkonusudur. Bkz. **Les Trois Mondes**, a.b.
8. Willy BRANDT tarafından Federal Alman Cumhuriyeti için verilen rakamlar, «Mehr Beschaftigung durch weniger Arbeit,» **Die Zeit**, no. 28, 9 Temmuz 1982.

9. Bu konuda bkz. Egon MATZNER, **Der Wohlfahrtsstaat von morgen**, Österreichischer Bundesverlag, Viyana, 1982, s. 68-70.
10. Ronald Reagan'ın 1982 yazında sosyal yardım ve vergilerin düşürülmesi konusundaki seçim vaadlerinden geri dönmesi, bu açıdan anlamlıdır.
11. OECD'nin bir araştırmasına göre görece maliyetlerin yükselişi yalnızca «sağlık harcamaları artışının beşincisinin başlangıcındadır. **L'Observateur de l'O.C.D.E.**, Mayıs 1978.
12. **L'Ordre cannibale**, Grasset, 1979 ve **Les Trois Mondes**'da anılan bölümler.
13. **L'Ordre cannibale**, ab., s. 200-201.
14. Tıp ideolojisi konusunda bkz. A. GORZ, **Ecologie et Politique**, Le Seuil, 1981, «Science et société: l'exemple de la médecine».
15. Bruno JOBERT, **Le social en plan**, ed. Ouvrières, 1982, s. 245.
16. Jacques ATTALI, **Les Trois Mondes**, ab., s. 263.
17. Gereksinim kuramı için bkz. **Réform et Révolution**, Le Seuil, 1969, «Stratégie ouvrière et néocapitalisme», bölüm. 3. Fukaralık kuramı için bkz. **Ecologie et politique**, Le Seuil, 1978, «Ecologie et liberté».
18. **Grundrisse**, Dietz Verlag, Leipzig, s. 13-14.
19. **Les Trois Mondes** ve **L'Ordre cannibale**'den.
20. **Les Trois Mondes**, s. 226 ve 263.
21. Üreticilerle nihai tüketicilerin, içinde, çok sayıdaki açık uzlaşımlarla ayrılmış olarak bulundukları için orada çalışanlarca ne özdendenetlenebilen ne de özdenyönetilebilen toplumsal faaliyetlerin bütününe, **özerksizlik alanı** dedim. Bu bağımlı faaliyetler, özdenyönetime elverişle faaliyetlerin bütününden kaynaklanan —ve onların maddi temelini sağlayan— gereklilikler olarak kabul edilmelidir. (Bkz. **Adieux au prolétariat**, III, 3 b [**Elveda Proletarya**, AFA Yayınlar, 21. yüzyıl dizisi 2, 1985]
22. **Development Dialogue** (Dag Hammarskjöld Foundation, Uppsala), 1979-2'de yayınlanan, «Can Sweeden Be Shrunk» başlıklı araştırmasında, Nordal Akerman, büyük işletmelerin toplumsal mülkiyetinin üretici kooperatilferi ve beldesel tekellerle eklemlendiği ve her beldenin kendi yaşamsal gereksinimlerini —eğer gerekirse kırsal kesimle işbirliği yaparak— karşılamakla yükümlü tutulduğu, ayrıntılı biçimde gerekçelendirilmiş bir model sunar.
23. Taşradaki hizmet kooperatifleri tarafından da desteklenen ve

ileri teknoloji kullanan zenaat atölyelerinin üstün rekabetçiliği konusunda bkz. Charles SABEL'in araştırması: **Work and Politics**, Cambridge University Press, 1982, s. 220 ve devamı.
24. Bkz. Tez 24.
25. Adı geçen araştırma.
26. Bruno JOBERT, anılan metin, s. 251.
27. Tüketim modelinin ilkesel bir tanımı için bkz. 23, 24 ve 25. tezler.
28. **La nouvelle économie française'de**, Flammarion, 1978 ve **Les Trois Mondes**'da anılan bölüm, s. 283-289.
29. Bkz. Jacques ATTALI, **L'Ordre cannibale**, anılan metin, bölüm IV.
30. Sanırım bu gelişmeyi ilk kez ben, 1973 tarihini taşıyan ve sonra **Ecologie et Politique**'de (Seuil, 1978) yinelediğim «Sosyalizm ya da eko-faşizm» başlıklı bir makalede haber verdim.
31. **Croissance et régulation aux U.S.A.**'dan Calman-Lévy, 1976.
32. **Les Trois Mondes**'dan. Anılan metin, s. 117-121 ve 283-297.
33. **La Troisème Vague**'dan. Bkz. Ek I.
34. Bu konuda bkz. Gérard METAYER, **Futur en tique**, Ed. Ourieres, 1982, «Alternatives économiques» dizisi. Eserin son bölümünde özellikle, yazar, halen yürürlükte olan Fransız telematik programının özdenyönetim ve yerel demokrasi imkanlarını nasıl yadsıdığını göstermektedir.
35. Bkz. Tez 16, III.
36. Bkz. Jacques ATTALI, **L'Ordre cannibale**, anılan metin, s. 289: «Tıpkı ötekiler gibi bir mal olarak, mallar tarafından tüketilen insan, mücadele halinde bir emek gücü gibi değil de, bir meta gibi yeniden üretilmek üzere mübadele edilir.»
37. Jacques ATTALI, **Les Trois Mondes**, anılan bölüm, s. 296-297.

III. Çalışmanın ortadan kaldırılması - cançekişen sermaye

1. Bkz. Ek III. c)'deki («Daha az çalışmak, daha iyi yaşamak») örnekler.
2. F. VESTER, **Ballungsgebiete in der Krise**, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1976.
3. «Büyük sanayi geliştiği ölçüde, gerçek zenginliğin yaratılması, zaman ve kullanılan emeğin niceliğinden çok çalışma süresince harekete geçirilen ögelerin, üretimin malolduğu ara-

cısız çalışma zamanıyla bağlantısı bulunmayan güçlü etkinliğinin faaliyetine bağlıdır. (...) Gerçek zenginlik (...) çalışma süresiyle meydana getirdiği üretim arasındaki çok büyük orantısızlıkta ve aynı şekilde, tam bir soyutlamaya indirgenmiş emekle onun denetlediği üretim sürecinin gücü arasındaki niceliksel orantısızlıkta kendini gösterir. (...) Emek, aracısız biçiminde, varlığın ana kaynağı olmaktan çıktığında, çalışma süresi de emeğin ölçüsü olmaktan çıkacaktır ve çıkmak zorundadır; tıpkı değişim değerinin kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkmak zorunda olduğu gibi. İnsan kitlelerinin artı-emeği genel zenginliğin gelişiminin koşulu olmaktan çıkacaktır; aynı şekilde —bazılarının ayrıcalığı olan— avarelik de insan beyninin genel yetilerinin gelişmesi için bir koşul olmayacaktır artık. Buradan itibaren, değişim değeri üzerine kurulu üretim çöker ve maddi üretimin aracısız süreci o sefil biçim ve çelişkilerinden soyunur. Artı - emeğin çıkarına kullanılmayınca, gerekli çalışma süresinin kısaltılması da kişinin özgür gelişimine imkan verecektir. Gerçekten de, boş zamanlar ve herkesin erişebileceği imkanlar sayesinde, toplumsal çalışmanın en aza indirilmesi, her bireyin sanatsal, bilimsel, vs. gelişimini kolaylaştıracaktır.» Karl MARX, **Bütün Eserleri**, Ekonomi II, Gallimard, Bibliothéque de la Pleiade, s. 305-306.

4. Marx bunun kanıtlamasını **Grundriss**'lerde şöyle yapmıştı: «Eğer gerekli çalışma süresi şimdiden 1/1000'e indirilmiş olsaydı, toplam artı—değer=999/1000 olurdu. Eğer üretim gücü yeniden binle çarpılsa, gerekli emek 1/1000000 iş gününe düşecek ve toplam artı—değer de 999999/1000000 iş gününe yükselecekti... Demek ki 999/1000000 artmış olacaktı, yani binle çarpılmış bir üretim gücü için yalnızca binde bir oranında artmış olacaktı.» **Grundrisse**, Almanca baskının 244. sayfası.
5. **Alman İdeolojisi**'nden itibaren Marx komünizmi «işin ve her türlü egemenliğin bizzat sınıfların ortadan kalkmasıyla ortadan kalkışı» olarak tanımlar ve yalnızca yeniden dağıtım yoluyla değil ama asıl, **ortadan kalkışla** komünizmin, daha önceki tüm devrimlerden ayrıldığına işaret eder.
6. Marx altını çiziyor. Bkz. **Bütün Eserleri**, Ekonomi II, s. 309.
7. Marksizmin teorik sefaleti Fransa'da da Almanya'da da o düzeye geldi ki, sözcüleri, toplumsal açıdan belirlenmiş, so-

yut emekle emeğin kapitalist örgütlenişini ve mesleklerin ortadan kalkışını, bunun zararlı etkisiyle birbirine karıştırıyorlar. Bu durum onları, **Adieux au Prolétariat** adlı kitabımda, soyut emeğin ortadan kaldırılamayacak bağımlılığına değinen bölümleri, marksizmin yadsınmaları olarak değerlendirmeğe götürdü. Bu konuda en ileri gidense, **L'Organisation du Travail** (Le Sycomore, 1982) adlı kitabında benimle giriştiği polemiği, başlığını da kaynağını da yanlış verdiği bir makaleye dayandırırken, emeğin sosyalizasyonuyla fabrika despotizmini birbirine karıştıran J. Cl. Barbier oldu.

8. Alıntılar yaptığım Marx'ın iki pasajı tümüyle anılmaya değer: «Belirlenmiş işe karşı olan ilgisizlik, her konuda artık hiçbirinin ağır basmadığı gerçek emek biçimlerinin çok gelişmiş bütünlüğünü varsayar... Belirlenmiş iş karşısındaki ilgisizlik, insanların kolaylıkla bir işten diğerine geçebildikleri ve emeğin belirlenmiş biçiminin kendileri için rastlantısal, yani ilgilendirmez olduğu bir toplum biçimine uyar. Emek, burada, yalnız kategori olarak değil ama gerçekliği içinde de, genelde zenginliği yaratma aracı haline gelmiştir ve bir özellik-içinde-belirleniş olarak, kişiyle özdeşleşmekten çıkmıştır. Böylesi bir durum burjuva toplumlarının en modern biçimi içinde en ileri ölçüdedir —ABD'de. Burada modern ekonominin harcket noktası olan emek kategorisinin, 'genelde emek'in,/sözsüz/emeğin soyutlanışı/ hemen hemen doğrulanmaktadır.» **Grundrisse**, Leipzig, 1953, s. 25

Daha ilerde, Almanca basımın 716. sayfasında Marx şuna işaret ediyor: «yaşayan emeğin yalnız kişisel-tekil olarak aracısız karakterinin ortadan kaldırılması (...) ve kişilerin faaliyetlerinin aracısız olarak, genel ve toplumsal olarak gösterilmesiyle (...), üretimin maddi aşamaları yozlaşma biçiminden arınmış olurlar; bu aşamalar mülkiyet ve kişilerin kendi tekillikleri içinde, ama toplumsal-tekil-bireyler olarak kendilerini ürettikleri organik sosyal yapı şeklinde ortaya konmuştur.» İnsan için aracısız olarak ve içeriğini kendisinin belirleyemeyeceği bir «genel faaliyet»le özdeşleşme imkânı, sosyalist ahlâkın temelinde yatar: bu ahlâk tekilliğin yitimini ve bireysel varoluşun toplumsal varlıkla örtüşmesini hedef ve en üstün erdemler olarak koyar. Ama Marx'ın ve marksistlerin en büyük yanılgısı da, tüm totaliter kollektivizmlerin kökeni de buradadır. Bkz. **Adieux au proletariat**, III, 3 a) ve

bu kitapta, «İnsan, toplum, Devlet». Aynı şekilde bkz. Ferruccio ANDOLFİ'nin mükemmel denemesi, «L'utopia del lavoro come bisogno vitale», in **Problemi del Socialismo**, sayı 23, Milano, Ocak-Nisan 1982.

9. **Centre d'études de l'Emploi**, enformasyon bülteni sayı. 56 Haziran 1982.
10. Özellikle Hollanda'da, hiç çalışmamış ve çok küçük bir işsizlik yardımı alan genç işsizler, yaşlı kişilere yardım hizmetlerine bile kabul edilmemektedirler: işsiz olmayanların ücretlendirilmiş işlerini ellerinden alacakları gerekçesiyle...
11. İşin bölüşümü, özdenyönetim ve çalışma saatlerinin serbest bırakılması; yaşamın ağırlık merkezinin, özdenbelirlenmiş ve ücretli olmayan faaliyetlere kaydırılmasını reddetmek üzere, sürekli ve korunan seçkin emekçilerle bütünleştiği oranda, sendikacılık da tutucu bir güç ya da dahası, gerekince reaksiyoner bir güç haline gelebiliyor. Bu sapmadan, ancak «işe ilgisiz olanlar»: (ben **Adieux au prolétariat**'da onlara «**değil-çalışanlar**'ın **değil sınıf**'ı» adını verdim) örgütlemeyi ya da, en azından, onların mücadelesini canlandırıp o mücadeleyle bütünleşmeyi başarırsa kurtulabilir; bu da yalnızca işyerlerinde saplanıp kalmamasını, yerel örgütlenmeye karşı işyeri ve iş kolu düzeyindeki örgütlenmeyi ayrıcalıklı tutmamasını gerektiriyor.
12. İngiltere'de, ABD'de ve özellikle de Almanya'da, çoğunluk eski loncalardan arta kalmış sağcı, hatta aşırı sağcı sendikalar her zaman olagelmiştir. Latin ülkelerinde, reaksiyoner loncacı eğilimlerin varlığı anarşist ve marksist ideolojik etkilerle gizlenmiştir.
13. Nora Minc'in **Toplumun enformatizasyonu** üzerine raporundaki daha önce sözü edilen bu ikilikçi model. C. SOFFAES ve J. AMADO tarafından **Vers une socio-économie duale?** adlı inceleme de geliştirildi (La Documentation française, 1980). Alain Minc'in **L'Après-crise a commencé** (Gallimard, 1982) adlı kitabında çizdiği model farklı sektörler ve farklı yaşam biçimlerini dikkate aldığı ama aynı zamanda iki sektöre de ait olunabilme imkânını zımnen dışladığı ölçüde, bu düşünceye bağlanıyor. Bu sektörler, ayrıca, meta ilişkileri ve kapitalist akılcılıktan da etkilenmektedirler aynı zamanda.
14. Guy AZNAR, **Tous à mi-temps**, Editions du Seuil, 1981. Aznar «uzamsal» diye, sektörlerden birine ya da öbürüne alt kesit-

lerin dışlandığı bir ikilikçiliği, «zamansal» diye de içinde herkesin zamanını iki sektör arasında paylaştırabileceği bir ikilikçiliği anlıyor.

15. Bkz. Tez 11.
16. **Les Trois Mondes**, anılan bölüm, s. 291.
17. Jacques ATTALI, **L'Ordre cannibale**, anılan bölüm, s. 251-253.
18. Anılan bölüm, s. 256-257
19. John BRUNNER'in romanında enformatik toplumunun yadsınamayacak bir betimlemesi okunabilir. **Sur l'onde de choc**, Robert Laffont, 1977.
20. Bkz. Tez 13.
21. Jacques ATTALI, «işletmelerin, yönetim araçlarının ve yeni talep üretim kanalları içinde dolaşan programların planlarını üreten, yeni uzmanlar» dan sözederken, politik sonuçlarını çıkarmaksızın bu gelişmeyi sezmişti. «Toplumsal örgütlenmenin bu yeni uzmanları televizyon programlarını, yeşil alanları, televizyon programlarını, yeşil alanları, özdendenetim araçlarının lojisyellerini üretirler. Yeni yönetici sınıfın üyesidirler ve yaratılan değerin önemli bir bölümünü kontrol ederler [?]. Onlar daha şimdiden Devlet çarkının içinde, büyük evrensel işletmelerde rastlanıyor. Talep üretiminin kalıpçıları olan bu teknisyenler, bir ölçüde sanayi toplumunun şimdiki egemen fraksiyonuyla özdeşleşiyorlar.» **La Nouvelle économie française**, Flammarion, 1978, S. 151
22. Bkz. John BRUNNER, a.g.e.
23. «Teknokrasinin olması için, diyor **Touraine**, bir imkanlar sisteminin kendi sonu haline gelmesi gerekir, ki bu da ona, bir egemen olma, yönlendirme, ezme rolünün verilmesini gerektirir... Yönetici sınıf, bilimsel ve teknolojik üretimin belli bir enformasyon tipinin tekelleştirilme aygıtıyla özdeşleşmesidir. Sınıf egemenliği, bir topluluğun, aygıtın güçlendirilmesi doğrultusunda yönetiminde ortaya çıkar.» Alain TOURRAINE, «Crise ou mutation?» in **Au-delà de la crise**, Ed. du Seuil, 1976.

IV. Kapitalizmden çıkış için

1. Binbaşı C.H. Douglas tarafından kurulan Social Credit Mouvement'in İngiltere, Kanada ve Yeni Zellanda'daki liberal teknokratlar arasında taraftarları hâlâ var. Bkz. Keith RO-

BERTS, Automation, Unemployment and the Distribution of Income, European Centre for Work and Society, Maastricht, 1982.

2. Bkz. O.E.C.D., **L'Impot négatif sur le revenu**, Paris, 1974.
3. Çalışma süresinde, yılda ortalama yüzde 3 oranında yapılacak bir azaltma, yüzyılın sonunda yıllık çalışma süresini 900 saatin de altına indirecektir.
4. Eğer varsayım olarak, 1980'li yılların yurttaşları 1960'lı yılların tüketim düzeyini seçme imkanına sahip olabilselerdi, daha şimdiden 20 bin saat olabilirdi.
   Ücretli faal nüfusun çalışma süresi (çeşitli tipte tatiller, kısmi ve tam işsizlik, eğitim stajları, vs. de dikkate alındıkta) halen, hayat başına 11 bin franklık kullanılabilir bir ortalama gelirin karşılığı olarak ve 1980'deki aile sayısı itibariyle, aşağı yukarı 40 bin saattir.
5. Üretilmiş miktarların gereksinmelere uyarlanması, şu halde artık «piyasa mekanizmaları» aracılığıyla sağlanamayacaktır: gerçek gereksinmeler ve aynı şekilde, üretimin düzeyi, yoklama ve plânlama yoluyla belirlenmeyi gerektiriyor. Piyasa mantığının dışlanışı ister istemez değer yasasının da dışlanmasıyla birlikte yürüyor.
6. Marx'ın terminolojisine göre, bu ilke sosyalist toplumun aynı zamanda tamamlanması ve aşılması olan komünist toplumu belirler.
7. «Sosyal ücret» deyimi, 1960'lı yılların sonunda, İtalya'da, sendika dışı aşırı sol tarafından kullanıldı. 1920'lerin İngiliz Social Credit Mouvement'i, her yurttaşın bölünmez üretim aygıtının ortak maliki olduğunu vurgulamak üzere «sosyal temettü»den sözediyordu. «Sosyal gelir» deyimi, 1930'ların başında, dağıtımcı bir ekonomi için oluşturduğu Hareket'le meta ilişkilerinin aşılmasında en geliştirilmiş toplumsal ve kurumsal modeli öneren, Jacques Duboin tarafından yaratıldı.
8. Özellikle bkz. G. REHN, «For Greater Flexibility of Working Life», **OECD Observer**, no. 62, Şubat 1973, ve **Towards a Society of Free Choice**, Swedish Institute for Social Research, 1978.
9. Gunnar ADLER-KARLSSON, **The Unimportance of Full Employment**.
10. **Grundrisse** (s. 592) Ben yorumluyorum.

11. Herşeyc rağmen, köklü bir biçimde kapitalizme ve devletçiliğe karşıydı.
12. Bkz. Ek III. 3. «Daha az çalışmak, daha iyi yaşamak».
13. Bu konuda bkz. bir işletme iktisatçısının ilginç yapıtı: J.L. MICHAU, **L'Horaire modulaire**, Masson/Institut de l'Entreprise, 1981.
14. Bu konuda bkz. Ek III. 2, «Otomatizasyon ve zaman politikası».

15. Bu konuda bkz. Charly Boyadjian, **Travailler deux heures par jour**, Ed. du Seuil, 1977 ve **La Nuit des machines**. Babadan oğula ayakkabı işçisi olan yazar, otuziki saatlik haftanın kabulünün, haftada kırksekiz saat çalışırlarken razı oldukları şeyi işçiler için nasıl kabul edilmez hale getirdiğini, arkadaşlık, sevgi ilişkileri ve militan bir hayatın önemini nasıl onlara yeniden keşfettirirken tüketim ve hayat düzeyi kaygılarını nasıl ikinci plana attığını anlatır.
16. Buna daha önce **Adieux au prolétariat**'da işaret etmiştim. Çalışmanın dinine tapanlar, ücretli çalışmayı herbirimizin hayatının asıl ve sürekli içeriği haline getirme yolundaki, gerçekçilikten uzak ve gerici arzularına öylesine gömülmüşlerdi ki, genellikle farkına varmadılar.
17. Ricardocu sosyalist Thomas Hondgskin'in, Marx'ın **Grundrisse**'lerde sözünü ettiği yapıtında (Labour Defended against the Claims of Capital, Londra, 1825) gösterdiği gibi: «İş bölümü geliştiği andan itibaren, bir kişinin hemen tüm emeği, bir bütün'ün kendi içinde değeri ve yararı olmayan parçasıdır. Emekçinin; bu benim ürünüm, onu kendime saklayacağım, diye sahip çıkacağı hiçbir şey kalmaz.»
Şunu belirteyim ki körelme (aliénation), Marx'ta, Sartre'da da olduğu gibi, kendi başlarına oluşumu da sonucu da, başkalarının emeğinin **malzemeleri** (ki bu çeşitli derecelerde herzaman görülür) olurken **benim** faaliyetimin **benim kendim için** başka-hale-gelmesi'ni ifade eder: kendimi, yaptığım şeyin yaratıcısı olarak tanıyamam. Körelmeye atıf, hiçbir biçimde, kişinin her türlü körelişten **önce** nasıl varoluyorduysa o haline bir atıfı içermez. Benzer **önce**, kesinlikle düşünülemez. Başka yerlerde (**Fondements pour une morale** ve **Le Traitre**'de) uzun uzadıya açıkladığım gibi, çocukluk, körelmenin çıkışsal bir koşuludur. Çeşitli körelme biçimleri sınırlandırılabilir ve aşılabilir ama ortadan kaldırılamaz.

18. Marx, bir kişinin, seçimi olmaksızın şu ya da bu işe komşu olmasına yolaçan, görevlerin «doğal» ya da «rastlantısal bölüşümü» nü, «gönüllü işbirliği»yle gerçekleşen «gönüllü bölüşüm»den ayırıyordu.
19. Bkz. **Adieux au prolétariat**, III, 2. [**Elveda Proletarya**; AFA Yayınları, 21. yüzyıl dizisi, 1985.]
20. Bkz. **Adieux...**, III, 3 b)
21. Bu itiraz çalışmanın dinini yaymaya ve ücretli işi kişisel bir kimlik ve bütünlük kaynağı olarak görmeye devam eden o klasik solda özellikle yaygındır. Bir yandan çalışmayı bu şekilde yüceltirken, bir yandan da işinde sürekliliğe zorlanmış değilse, hiç kimsenin çalışmak istemeyeceğini düşünme arasındaki aykırılık besbellidir.
22. Bütünleşmiş topluluklarının baskıcı yapısıyla dışarda yerine getirilen bağımlı çalışmanın kurtarıcı ve zenginleştirici yolda taşıdığı potansiyellere ilişkin bu görüşleri **Adieux au prolétariat**'da (III, 4.) geliştirdim.
23. Sorumluluk gerektiren görevlerdeki paylaşılmış zamanlı çalışmaya (Job sharing) örnekler, daha ilerde «Daha az çalışmak, daha iyi yaşamak» başlıklı bölümde bulunacaktır.
24. Profesyonellerin gerekliliği ve ayrıcalıklarıyla iktidarlarının gerekli olmayışı konusunda, daha ilerde bkz. «Kişi, Toplum, Devlet» başlıklı bölüm.
25. **Adieux au prolétariat**, III, I.
26. Daha fazla ayrıntı için bkz., «Socialisme ou écofascisme» in **Ecologie et Politique** ve **Adieux au Prolétariat'nın** Ek V'i.
27. Almanca baskının 594 ve 596. sayfalarıyla Bibliothèque de la Pléiade çevirisinin 307. sayfasından. Marx anonim yazının tam başlığını vermez ve bu, yayıncılarının bibliografik metin açıklamalarında da yeralmamaktadır.
28. **The Source and Remedy of the National Difficulties Deduced from Principles of Political Economy in a Letter to Lord John Russel**, Londra, 1821.
29. Bkz. **Adieux au Prolétariat**, Ek V: «İkinci bir Ütopya».
30. Bkz. Charles SABEL'in daha önce de anılan yapıtı, **Work and Politics**.
31. Bkz. 10. I. tezde sosyal maliyetlerin enternalizasyonu konusundaki açıklamalar.
32. **Can Sweden be Shrunk?** ab.

33. Bkz. Ek IV, «Edgar Morin ve yaşayan örgütler paradigması», ve Edgar Morin, La vie de la vie, éd de Seuil, 1980, s. 325.

I — ALVIN TOFFLER'E GÖRE «ÜÇÜNCÜ DALGA»

1. La Troisième vague (Üçüncü dalga), Denoel, 1980, s. 624.
2. Bütün bu görünümler konusunda bkz. eskiden sanayi sektöründe yöneticiyken öğretim üyeliğine geçen Ingmar GRANSTED'in dikkat çekici eseri, L'impassa indüstrielle Şeuil (Kol. «Techno-Critique») 1980, s. 250.
3. Bu konuda bkz. David RIESMAN ve Nathan GLAZER'in klasik olmuş eserleri, La foule solitaire, New York, 1951, (Arthaud, 1964).
4. Gönüllü işbirliği üzerine kurulu bir topluma mümkün olabilecek geçiş, İsveç bakımından, Nordal AKERMAN'ın ilginç incelemesi «Can Sweden be shrunk?» da ele alınmaktadır. a.g.b.

II — ONLARIN AÇLIĞI, BİZİM TABAĞIMIZ

1. Bu makaledeki veriler geniş ölçüde bu örgütlerin dikkat çekici dosyalarından derlendi. Her türlü bilgi, katılma ve bağış için Charles Condamines, Frères des Hommes, 20 rue du Refuge, 78 Versailles adresine yazılabilir.
2. Özellikle bkz. Claude AUBERT. Une autre assiette. Coseils pratiques pour une alimentation saine, simple, savoureuse et économique editions Debard, 17, rue du Vieux-Colombier, Paris-e, ve Frances MOORE LAPPE, Sans viande et sans regret edition-de L'Etincelle, Motreal (Québec).
3. Bkz. Bernardt LAMBERT, Les paysans dans la lutte des classes Editions du Seuil, coflection «P».
4. Bkz. Stella ve Joèlde ROSNAY, La malbouffe, Edition Oliver Orban, Paris.
5. Geçici meralardaki yetiştiriciliğin yararları konusunda bkz. Brötanyalı yetiştirici Andre POCHON'un yüksek bir bilimsel Institut technique de l'elevage bovin değerde olan tanıklığı. 149, rue de Bercy, 75595 Paris Cedex 12.
6. Bkz. not 1

III. 1. TAMGÜN ÇALIŞMANIN SONU

1. L'inflation mondiale et les multinationales Editions du Seuil. 1973

2. Les Trois Mondes a.g.b. s. 275. Attali burada, enformatiğin yerleştirceği —halen hâlâ ağır basan değerler ve akılcılık tam altüst olmadığı takdirde— «yeni meta düzeni»nin teknokrasisini harikulade bir biçimde tanımlamaktadır.
3. Ignacy Sachs tarafından «La Crise» de anılıyor, Clés no. 6, Hachett, 1980.
4. J.L. Michau, **L'Horaire modulaire - pour un aménagement du temp de travail** Institut de L'Entreprise, Masson, 1981.
5. **Echange et Projets** kollektif çalışma, Albin-Michel, 1980.
6. Guy Aznar, **Tous â mi-temps**, Editions du Seuil 1981.
7. Michel Albert, **Le pari français**, Editions du Seuil, 1982.
8. Otomatizasyonu önceden gören Marx, 1857-1858 Elyazmalarında («Grundrisse») özellikle şunu göstermye çalışır ki, «gerçek zenginliğin ölçü birimi çalışma süresi değil ama kullanılabilen zaman olacaktır. Çalışma süresini zenginliğin ölçüsü olarak kabul etmek, bunu fukaralığın üzerine kurmak demektir». Bu kehanet dolu sayfalardan her sosyalistin etkilenmsi gerekirdi. Bkz. Qeuvres'ün 305-311. sayfaları, Economie II, Bibliothèque de la Pléiade.
9. Duboin tarafından kurulan Le Mouvement français pour l'Abondance'ın militanları, onun yazılarını yaymaya ve bir süreli yayın (**La grande relève**), 88, boulevard Carnot, 78110, Le Vésinet) çıkarmaya devam ediyorlar.
10. Jacques Ellul ile Jean-Claude Guillebaud tarafından yapılmış söyleşi, **Le nouvel Observateur**, no 923. s. 16.

III. 2. OTOMATİZASYON VE ZAMANIN POLİTİKASI

1. Bkz. Michael COOLEY, «Le Microprocesseur ou les Hommes» **Actes du Colloque international Informatique et Société** de, cilt II, s. 245-262, La Documentation Française, 1980.
2. Bu konuda bkz. Guy CAIRE'in ilginç tezi, «Automation: technologie, travail, rellations sociales» ADEFI'de, **Les Mutations technologiques** s. 165-194, Economica, 1981.
3. Avrupa'nın en büyük patronlarından biri olan Sir Adrian Cadbury'nin öngördüğüne göre «insanların çoğu işlerinin hayatlarına uymasını isteyeceklerdir, tersini değil» ve de «çalışmalarının etkinliği, kendilerine verilecek olan işe katılma, işletmelerinin kararları ve hedefleri üzerinde daha büyük bir

etki yapma imkanına bağlı olacaktır». (**The Guardian**, Londra, 9 Aralık 1981).

4. 21 Mayıs 1979 tarihli **Le Nouvel Observateur** dergisinde çıkan Michel Rolant'ın mülakatı.
5. Bu, Jacques Delors tarafından ortaya atılan «üçüncü sektör» düşüncesidir. Özellikle bkz. «Echanges et Projets», **La Démocratie a portée de la main** (1977).
6. Guy AZNAR'da özdenyönetime ilişkin pek çok betimleme bulunabilir, **Tous a mi-temps** a.b.
7. **Can Sweden be shrunk?**
8. **Futuribles** dergisi Ekim 1981 tarihli sayısında üç tane zaman politikası modeli sunuyor. Burada aynı bir ulusal üretim, haftada otuzbir saat çalışan yerleşik emekçilerin yüzde 98'i tarafından gerçekleştirilmekte ya da, öteki uç noktada, yılda en çok altı ay süreyle çalışan, geçici çalışanların yüzde 50'si, kısmi zaman'cı faal nüfusun yüzde 14'ü ve haftada kırk saat çalışan faal nüfusun da yüzde 30'u tarafından gerçelkeştirilmektedir.
9. Michigan Üniversitesi'yle Society of Manufacturing Engineers'in kamuoyu yoklaması, 1978. Joël LE QUEMENT tarafından anılıyor, **Les robots, enjeux économiques et sociaux** La Documentation Française, 1981.
10. Bkz. Guy AZNER, ab.
11. Bkz. hemen arkadan gelen Ek bölüm.
12. Ekz. Centre des jeunes dirigeants (C.JD.)'ın yayın organı **Dirigeant.** Mart 1982 sayısı. C.J.D.: 19, avenue George-V, Paris.

III. 3. DAHA AZ ÇALIŞMAK, DAHA İYİ YAŞAMAK

1. 1973'den bu yana, Fransız özel şirketlerinin kârları yüzde 21 arttı; yatırımlarıysa yüzde 3 azaldı.
2. Daha fazla ayrıntı için, bkz. Joël LE QUEMENT'in dikkate değer ve eksiksiz anketi; **Les rosots, enjeux économiques et sociaux** ab., 1981.
3. **Le Monde**, 9 Mayıs 1981
4. **Les trois mondes**, ab.
5. Albin Michel, 1980.
6. **L'appel de la sirène (l'accoutumance au travail)**, éditions du Sycomore, 1981.

AFA — *21. Yüzyıla Doğru Dizisi 2*

ELVEDA PROLETARYA

André Gorz

André Gorz, proletaryanın karşı güç olarak rolünü, kapitalizmin iktisadi gelişimi yüzünden giderek yitirdiğini ispatlayarak ortaya yeni bir toplumsal model atıyor.

AFA — *Çağdaş Ustalar Dizisinden*

CAMUS	Conor Cruise O'Brien
WEBER	Donald MacRae
WITTGENSTEIN	David Pears
KEYNES	Donald Moggaridge
ORWELL	Raymond Williams
LÉVİ - STRAUSS	Edmund Leach
LE CORBUSIER	Stephen Gardiner

Çıkacak Olanlar:

BECKETT	A. Alvarez
CHOMSKY	John Lyons
DARWIN	Wilma George
DURKHEIM	Anthony Giddens
ELİOT	Stephen Spender
EVANS - PRITCCHARD	Mary Douglas
FREUD	Richard Wollheim
GRAMSCI	James Joll
JOYCE	John Gross
JUNG	Anthony Storr
KAFKA	Erich Heller
KLEIN	Hanna Segal
LAWRENCE	Frank Kermode
LAING	Edgar Z. Friedenberg
LUKACS	George Lichtheim
MARCUSE	Alasdair Macintyre
NIETZCHE	J.P. Stern
PIAGET	Margaret Boden
POUND	Donald Davie
REICH	Charles Rycroft
RUSSELL	A.J. Ayer
SARTRE	Arthur C. Danto
SAUSSURE	Jonathan Culler
SCHOENBERG	Charles Rosen

Hızlı teknolojik gelişme ve mikro-elektronik devriminin sanayi toplumlarında meydana getirdiği olağanüstü değişiklikler bilinen iktisadi kuralları işe yaramaz hale getirdi. Ne kapitalist ne de sosyalist teoriler sanayi-ötesi toplumu açıklayamıyor ve çözümler üretemiyor. "Mikro-elektronik devrim bizi yeni bakış açıları kazanmaya zorlamakta, ancak düşünsel tembelliğimiz bunu bizden gizlemektedir. Hâlâ geleceğin bize geçmişi getireceğini, 'dönüşümün' ya da iktisadi 'hamle'nin tam istihdamı sağlayacağını, kapitalizmin ölü yatağından kalkacağını ve otomatizasyonun çalışmayı ortadan kaldırmak yerine daha fazla iş sahası açacağını umuyoruz."
Les temps Modernes ve Le Nouvel Observateur eski yazarlardan **André Gorz** 1983'te yayınlanan bu kitabında bir taraftan sanayi toplumlarındaki değişmeyi belgelendirirken diğer taraftan da yeni, sanayi-ötesi topluma ilişkin tezler ileri sürüyor.

Kapak: Ferit Erkmar.